धर्मोदय

काका कालेलकर

नवजीवन प्रकाशन मंदिर
अमदावाद
१९५२

મુદ્રક અને પ્રકાશક
જીવણજી ડાહ્યાભાઈ દેસાઈ
નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ-૯

પહેલી આવૃત્તિ, પ્રત ૩,૦૦૦

ચિ૦ સ રો જ ને,

જેના પ્રોત્સાહનથી

આ લેખમાળા લખાઈ

प्राथमिक छता मौलिक

શાસ્ત્રોના નિયમો અને શાસ્ત્રચર્ચા જાણી તેમજ સંતોની વાણી સાંભળી આપણે ધર્મ વિષે અમુક વિચારો પાકા કરીએ છીએ ત્યાર પછી જિંદગીમાં જેમ જેમ નવા નવા અનુભવો થતા જાય તેમ તેમ એ શાસ્ત્રધર્મ ઉપરની આપણી શ્રદ્ધા મોળી અથવા પાકી થતી જાય છે એને કહી શકાય કે શ્રદ્ધા અને અનુભવ એ આપણી ધર્મભાવનાનો પાયો છે

પણ શાસ્ત્રોનો પરિચય થતા પહેલા અને ત્યાર પછી પણ શાસ્ત્રોને આધારે નહી પણ જિંદગીના સ્વતંત્ર અનુભવને પરિણામે કેવળ કૌટુંબિક વાતાવરણમાંથી અને સામાજિક રિવાજોમાથી ધર્મ વિષે જે સ્વતંત્ર લાગણીઓ માન્યતાઓ ભાવનાઓ અને સિદ્ધાંતો બધાય છે તેનું સ્વતંત્ર સ્થાન રજૂ કર્યું હોય તો કેવું? એવો વિચાર મનમાં આવવાથી આ લેખમાળા શરૂ કરી આમાં આપેલા વિચારો ઘણા લોકોના મનમા આવ્યા હશે સંતોના વચનોમાં અને શાસ્ત્રોની મીમાસામાં એ જડી શકે છે પણ મારા પૂરતા એ મૌલિક અનુભવો છે, પછી ભલે તે બિનકુલ પ્રાથમિક સ્વરૂપના હોય

જે સંકલ્પથી આ લેખમાળા શરૂ કરી તે આગળ જતા શિથિલ થયો એને આગળ જતા આખી શૈલી ફેરવી એ અનુભવો ટૂંકાવ્યા અને એને અમુક દરજ્જે સિદ્ધાંત ચર્ચાનું રૂપ આપ્યુ પરિણામે લેખમાળા એકધારી નથી થઈ આ વસ્તુ સામાન્ય જિજ્ઞાસુ માટે પણ છે અને મૌલિક ચિંતન કરનાર ધર્મપરાયણ વ્યક્તિને માટે પણ છે તેથી જેવી છે તેવી જ શ્રી ઉમાશંકર જોશીના 'સંસ્કૃતિ' માસિકમા પ્રથમ છાપવા આપી

આ લેખમાળા જે ઉદ્દેશથી લખાઈ તે ઉદ્દેશ જાણીને આ વિષે પંડિત સુખલાલજીએ અનુકૂળ અભિપ્રાય બતાવ્યો અને ધર્મચિંતકની

રસિકતાથી આ માળાને વધાવી લીધી એ મારે માટે પરમ સંતોષની વાત છે. અને તેથી, છે એવા રૂપમાં પણ આને પુસ્તકાકારે પ્રગટ કરવાની હિંમત કરી છે.

ખરું જોતાં, ધર્મચિંતનના ફલસ્વરૂપે જે વિચારો અને જે ભાવનાઓ અને અનુભવો ઘડાયા છે તેનો પણ સંગ્રહ, આના ઉત્તરાર્ધ તરીકે મારે આપવો જોઈએ. તે ક્યારે થશે અથવા થશે કે નહીં તે હું જાણતો નથી.

આત્મપરીક્ષણ કરવાનો ઉત્સાહ ધરાવનારા થોડા પણ વાચકોને આ લેખમાળા દ્વારા મદદ થાય તો મને સંતોષ છે.

અમદાવાદ,
૧૬-૧૧-'૫૧

काका कालेलकर

અનુક્રમ

धर्मोदय

પ્રાસ્તાવિક

માણસ પોતાની ધર્મ વિષેની કલ્પનાઓ સૌથી પહેલા વૃદ્ધો પાસેથી, કૌટુંબિક રિવાજોમાંથી અને સામાજિક સસ્થાઓમાથી મેળવે છે પ્રથમ પ્રથમ તો આ બધી વસ્તુઓ ઓઢવાની જ હોય છે માણસ જન્મે છે તે માતા સાથે સબધ બાધીને જ માતા દ્વારા એ પિતાને ઓળખતો થાય છે એ બને દ્વારા પ્રથમ કુટુબમા અને ત્યાર પછી એના સમાજમા એના મૂળિયા રોપાય છે અને દૃઢ થાય છે

માતપિતા, કુટુબ અને સમાજ પાસેથી એ જે લે છે તેને પોતાનુ કરતા એને બહુ વાર કે મહેનત લાગતી નથી કેમ કે એનુ શરીર, એનો આહાર, એની ભાષા એની લાગણીઓ અને એનુ ભણતર, ટૂંકામા કહીએ તો એનુ આખુ જીવતર અને ઘડતર માતપિતા, કુટુબ અને સમાજ સાથે એકરૂપ હોય છે અને તેથી એમની દ્વારા એ જે કોઈ ધાર્મિક વસ્તુ લે છે, ઓઢે છે અને સેવે છે તેને આત્મસાત્ (assimilate) કરતા એને વાર લાગતી નથી જેમ માણસની હથેળી પરની ભાગ્યરેખાઓ એ માતાના ગર્ભમા મૂઠી વાળીને પડેલો હોય છે ત્યારે જ ઘડાય છે, તેમ માણસનુ સામાન્ય વ્યક્તિત્વ પણ ઉપર કહ્યુ છે તે રીતે એને મળેલુ જ હોય છે

ત્યાર પછી આગળ વધતા કોણ જાણે શી રીતે અને ક્યા ક્રમે એ પોતાનુ એવુ નોખુ વ્યક્તિત્વ કેળવતો જાય છે અને આમ બાંધેલા અને કેળવેલા અને પચાવેલા તત્ત્વો ઉપરાત તદ્દન સ્વતત્ર એવા તત્ત્વો એ ખીલવે છે અને એને જ પોતાના જીવનમા સર્વોપરી સ્થાન આપે છે

કન્યા જેમ માતપિતાના હાથ તજે ઊછરીને મોટી થયેલી હોવા છતાં એક ક્ષણમાં એ સબંધનો ત્યાગ કરી આખા જન્મારા માટે પોતાના પતિને વળગે છે અથવા કોઈ માણસ પોતાનું આખું ઘડતર કોરે મૂકી પોતાના દીક્ષાગુરુના સંસ્કારોને અપનાવે છે, અથવા ધર્માન્તર કરનાર માણસ જેમ એક સમાજની આખી દુનિયામાંથી નીકળીને બીજા સમાજની બીજી દુનિયામાં પ્રવેશ કરે છે અને ત્યાંનો પૂરેપૂરો રહીશ થઈ જાય છે તેવી જ રીતે માણસનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ જ્યારે ખીલે છે ત્યારે મેળવેલા, ભેળવેલા અને અમુક અંશે કેળવેલા તત્ત્વો પણ ગૌણ થઈ જાય છે અને પોતાને ઓળખનો થઈ એ પોતાના પોતાપણાનો જ વિકાસ કરે છે

એ જ એનો સાચો જન્મ છે એ જ એના વ્યક્તિત્વનો પાયો છે

આ રીતે સાચો જન્મ થયા પછી એને જે મૌલિક ધર્માનુભવો થાય છે તેની અસર એના પૂર્વ વયના ઓળના તત્ત્વો ઉપર થાય છે સાથે સાથે એ પુરાણા તત્ત્વો પણ મામા એના ઉપર અસર કરે છે અને બન્નેના ઓતપ્રોત થવામાંથી માણસની વિભૂતિ વણાય છે

આ વણાટ અમુક હદ સુધી ચાલ્યા પછી અથવા તો તે પહેલાં પણ માણસના જીવનમાં શાસ્ત્રો પ્રવેશ કરે છે ખરું જોતા વ્યક્તિનો ધર્માનુભવ અને એની ધાર્મિક કલ્પનાઓ સમાજમાં ફેલાવા માંડે ત્યારે એમને સ્થિર રૂપ આપવા માટે જ શાસ્ત્રો રચાયેલા હોય છે પણ શાસ્ત્રો રચનારા દુનિયા આગળ દાવો કરે છે અને પછી પોતે પણ માનતા થાય છે કે એમનું જ્ઞાન — એમની એ પ્રેરણા — કોઈ શ્રેષ્ઠ અને અલૌકિક સત્તા પાસેથી એમને મળેલી છે તેથી એ શાસ્ત્રોની બહાર જવાય જ નહીં, એ જાતનો આગ્રહ ઉત્પન્ન થાય છે

જેને ઉત્તમ નૃત્ય કેળવવું છે તે શરૂઆતમાં પોતાના પગમાં ભારે ભારે વાળા પહેરે છે કે જેથી પગ ભોંય પડે જ નહીં, પણ જો એ કડાં એટલાં ભારે થઈ જાય કે નાચવા માટે પગ ઉપડે જ નહીં તો

તે શા કામના ? શાસ્ત્રના ગ્રંથો આ વાળા જેવા છે એમની આજ્ઞા મનુષ્યજીવનને, વ્યક્તિગત તેમ જ સામાજિક જીવનને દરેલ બનાવે છે, ઘણી ભૂલોમાંથી બચાવે છે, છીછરાપણું ટાળે છે અને વર્તમાન કાળને ભૂતકાળ સાથે જોડી દે છે પણ જો શાસ્ત્રો પુરુષાર્થને જ હણે, વિકાસને રોકે તો એ શાસ્ત્રો બેડી રૂપ થાય મડદા જેમ પોતે મરેલા હોઈ મડીને બીજાને મારે છે તેવી જ રીતે બેડીઓ પણ પોતે જડ હોઈ બીજાને જડ બનાવી દે છે બેડીઓ જેમ આખરે તોડવા માટે હોય છે તેમ જડ અને જાનગ્રસ્ત રૂઢિઓ પણ તોડવા માટે હોય છે નિષ્પ્રાણ થયેલું શરીર જેમ ન રખાય તેમ અર્થવિહીન રૂઢિઓ પણ ન ટકાવાય

રૂઢિપરાયણતા અમુક હદ સુધી સ્વાભાવિક છે આવશ્યક છે એનું પ્રયોજન પૂરું થયા પછી રૂઢિ સામેનો બળવો જાગે જ છે એ બંડખોર વૃત્તિ પણ આવશ્યક છે, સ્વાભાવિક છે, સારી છે પણ બંડખોર વૃત્તિ પોતાની મેળે કૃતાર્થ નથી થઈ શકતી બંડ કરીને જૂનું તોડી પાડ્યા પછી જે પોલાણ ઉત્પન્ન થાય છે તે જૂના સડા કરતા ઓછું ભયાનક નથી હોતું ઘણા બળવાખોરો બળવા પછી કશું નવું નક્કર જીવતું અને વિકસતું આપી ન શકવાથી પરાસ્ત થયા છે માણસના જીવનની સાર્થકતા એની સિસૃક્ષામા રહેલી છે માણસ સમયાનકૂલ એવું નવું નવું રચે, નિર્માણ કરે, ચનાવે અને વિકસાવે ત્યારે જ એનામા ઐશ્વર્ય આવે છે અને એ વાટે જ એ અમર બને છે

મારા જીવનમા આ બધી બાજુઓ મે બહુ રીતે અનુભવી છે એ બધાનું પ્રામાણિક બયાન મારી પાછળ મૂકી જાઉ તો તે અવશ્ય ઉપયોગી થાય પણ તેમ કરતા એક મહાભારત આત્મચરિત થઈ બેસે અત્યારે કેવળ ભિન્ન ભિન્ન મૌલિક ધર્માનુભવોનો ઉદય કેમ થતો ગયો એના સંસ્મરણો જીવનક્રમે નોંધવા છે

એનો પ્રારંભ 'હરિજનબંધુ'મા કર્યો હતો ત્રણચાર લેખો લખ્યા હશે પણ 'હરિજનબંધુ'મા તે અસ્થાને છે એમ જોઈને એ માળા ત્યા જ છોડી

દીધી હતી પણ એ સંકલ્પ છેવટનો ન હોવાથી એ માળા આગળ ચલાવવાનો વિચાર છે એને પૂરી કરવાનો વિચારે નથી અને તેમ કરવાની આશાયે નથી

* *

ધાર્મિક અનુભવો લખવા તો હું બેઠો છું પણ ધાર્મિક અનુભવ એટલે શું? આજકાલના ઘણા લોકો એમ જ માને છે કે ધર્મ એટલે ઈશ્વરવિષયક અનુભવો અથવા અતીન્દ્રિય અંતરાત્મા વિષેના ગૂઢ અનુભવો જૂના જમાનાના ઘણા લોકો અને આજના પણ કેટલાક પછાત લોકો ધર્માનુભવ વિષે અનેક વિચિત્ર ખ્યાલ સેવતા દેખાય છે કોઈ અકુદરતી બનાવ બને દા ત પથ્થર પાણી ઉપર તરે જાનવર મનુષ્યની વાણી બોલે અચાનક મરી ગયેલો માણસ જીવતો થાય અણધારી મદદ મળે ગેબી અવાજ સંભળાય વગર કારણે પ્રકાશ દેખાય સુગંધનો અનુભવ થાય — તો એ જ ધર્માનુભવ છે એમ તેઓ માનતા દેખાય છે આવા ચમત્કાર અથવા સાક્ષાત્કાર દ્વારા પણ ધર્મનો અનુભવ થઈ શકે છે પણ સામાન્ય રીતે કુદરતમાં જે ન મળે તે મળવાથી એમાં ધર્મ પ્રગટ થાય છે અથવા માણસની પ્રગતિનું એ દ્યોતક છે એમ માનવું એ ભૂલભરેલું છે

જે અનુભવ દ્વારા આત્માનો વિકાસ થાય છે વ્યક્તિત્વ વધે છે અતીન્દ્રિય વસ્તુઓ પર યોગ્ય શ્રદ્ધા બેસે છે અને માણસ ઇન્દ્રિય સુખની લાલસા છોડી, દેહરખો મટી ઊંચે ચડે છે તે ધર્માનુભવ છે ઉત્કટ પ્રેમ નિરપેક્ષ સેવાભાવ સત્યની અને જ્ઞાનની અદમ્ય ખોજ, શીતળ ભાવે અથવા પ્રસન્નતાથી થતું બલિદાન સર્વ ભૂતો પ્રત્યે સિદ્ધ થયેલો સમભાવ એ બધા ખરેખરા ધર્માનુભવો જ છે

માણસ પૂર્ણ રીતે જીવન જીવે એટલે એને સ્વાભાવિક રીતે આવા અનુભવો આવતા જાય છે પણ ધર્માનુભવની અસર જીવન પર ચમત્કારી અને ઊંડી થતી હોવાથી ખાસ સાધના દ્વારા — શ્રવણ મનન અને ધ્યાન દ્વારા એ અનુભવ વહેલા થાય પરિસ્થિત થાય અને

પહોંચે એવો પ્રયત્ન માણસ કરે છે ધર્માનુભવ માટેની એ સાધનની સફળતાને પણ ધર્માનુભવ તરીકે જ ઓળખવામા આવે છે

કેટલાક લોકોને અમુક ધર્માનુભવ થાય તોયે એ ધર્માનુભવ છે એમ તેઓ ઓળખી શકતા નથી અને એથી ઊલટું કેટલાક લોકો જરા સરખો કાઈ આડોઅવળો અનુભવ થયો તો એને સાક્ષાત્કાર માની બેસે છે

મારે મારા અનુભવના દાખલાઓ દ્વારા ધર્માનુભવ વિષેની કલ્પના પણ સ્પષ્ટ કરવી છે. ઉત્તમ વાત તો એ થાત કે ધર્માનુભવ કેમ થતો ગયો એનો વિકાસ ક્રમશ હુ બતાવી દઉ પણ 'સ્મરણયાત્રા'મા જેમ સળગ આત્મચરિત ન દેતા વીણેલા અમુક પ્રસગો જ આપ્યા છે તેવી જ રીતે અહીં પણ ચાલવાનો છુ

૨૮-૧૧-'૩૮

૧

धन्य सकल्प

અમે સતારામા હતા એક દિવસ એક મૂગો સાધુ અમારે પાછલી બારણે આવ્યો પિતાશ્રી બહાર આવ્યા એમણે સાધુને પૂછ્યુ, શુ જોઈએ છે? એણે શો જવાબ વાળ્યા વગર પિતાશ્રીને ઇશારો કર્યો કે નીચે બેસો પિતાશ્રી બેસી ગયા એટલે એણે પાણીથી ભરેલુ એક રૂપાનુ વાસણ હાથમા લઈ પિતાશ્રીને કપાળે અડાડ્યુ અને પોતાની મૂગી ભાષામા કાઈક આશીર્વાદના વચનો પણ વગર અવાજે બોલી ગયો પછી એણે બીજી એક બાટલીમા પાણી હતુ એમાથી થોડુક કાઢીને પિતાશ્રીના માથા પર થોડો છટકાવ કર્યો પિતાશ્રીએ મને બોલાવીને પોતાના ખોળામા બેસાડ્યો, એટલે સાધુએ મારે માથે પણ એ પાણીના ચાર છાંટા નાખ્યા પિતાશ્રીના મોઢા પર ધન્યતાની

મુદ્રા છ્વાઈ એમણે ઓટીમાથી થોડાક પૈસા કાઢી પેના સાધુને આપી દીધા સાધુએ પેલુ જળનુ ટકુ નાસણ મારે કપાળે પણ અડાડયુ પિતાશ્રીએ કહ્યુ કે 'નમસ્કાર કરજે' મે નમસ્કાર કર્યા અને પછી પૂછ્યુ કે, 'આ શાનુ પાણી છે?' પિતાશ્રીએ જવાબ વાળ્યો કે, 'આ પવિત્ર ગગાજળ છે આ સાધુઓ મહિનાઓ સુધી ચાલતા ચાલતા કાશી જાય છે અને ત્યાથી ગગાજળ ભરીને ફરી ચાલતા ચાલતા આમ લઈ આવે છે

પિતાશ્રીને ખબર નહોતી કે ગગાજળ આણે છે તે કાશીનુ નહી, પણ પ્રયાગથી ગગાયમુનાનો સગમ થતા પહેલાનુ ગગાજળ જ લેવાય છે કહેવાય છે કે સગમ પછીના પાણીમા જીવ પેદા થઈ શકે છે આ જૂની માન્યતા ઉપરથી આજના લોકો કહે છે કે ગગા નદીના પાણીમા 'મેલેરિયા' જતુ નથી હોતા તે કેટલે દરજ્જે સાચુ છે તે કોણ જાણે

તે દિવસથી હુ બધાને ગગા વિષે અને ગગાજળ વિષે પૂછતો સાધુએ કરેલી ક્રિયા અને પિતાશ્રીના મોઢા ઉપરની પ્રસન્ન ગભીર ભાવના —બન્નેની મારા મન ઉપર ભારે અસર થઈ મે સાભળ્યુ કે જે વર્ષે હુ જન્મ્યો તે વર્ષે મારા નાના મારા ફોઈને લઈને કાશી યાત્રાએ ગયા હતા તેમણે પણ પિત્તળ અને તાબાથી બનેલા એક મોટા વાસણમા ગગાજળ આણ્યુ હતુ

ગગા આકાશમાથી ઊતરી તે મહાદેવની જટા ઉપર ઊતરી, ત્યાથી તે હિમાલયમા પ્રગટ થઈ અને હરદ્વાર પ્રયાગ કાશી વગેરે સ્થળોને પાવન કરતી કરતી સમુદ્રને જઈને મળી આ પૃથ્વી ઉપર ગગા આવી એટલે માણસને પોતાના ઉદ્ધારનુ સાધન જડ્યુ

આ બધી વસ્તુઓ જેમ સાભળતો જાઉ તેમ ગગા પ્રત્યે મારી ભક્તિ વધતી જાય મે મનમા વિચાર કર્યો, કોક દિવસે તો કાશી જઈશ જ અને ગગાનુ પાણી ધરાઈને પીશ પછી સ્વર્ગે જવાનો

મારો રસ્તો મોકળો થયો. મેં મારો સંકલ્પ આજી આગળ વ્યક્ત કર્યો. આજીએ રાજી થઈને કહ્યું, 'ધન્ય છે તારો સંકલ્પ!'

'હું કાશીએ જઈશ' એમ કોઈ સંકલ્પ કરે તો તેટલાથીયે એને પુણ્ય લાગે છે. — काशीमें जावेंगे, नित्य वदावें । (કાશીએ જવું છે એમ હંમેશ બોલવું.)

આજીએ મારાં વખાણ કર્યાં એટલે મારી આસ્તિકતા ઉપર હું વારી જવા લાગ્યો. મને ગર્વ થયો કે હું કેટલો આસ્તિક, પુણ્યવાન, છુ. તે વખતે સાત્ત્વિક અને પુણ્યવાન એ મારે માટે શબ્દો જ હતા. એમનો અર્થ કઈંક સારો છે એટલુ જ જાણતો. આજીએ કહ્યુ : 'બધા જ લોકો કઈ કાશીયાત્રાએ જઈ શકતા નથી એટલે માણસ મરવા પડે એટલે કયાક પૂજામા રાખેલા ગગાજળમાથી ચાર ટીપાં કાઢીને માણસના મોઢામા નાખી દે છે ગગાજળનુ એક પણ બિંદુ માણસના ગળામાં પહોચ્યુ કે યમરાજના દૂતો એ માણસને અડી શકતા નથી પછી તો મહાદેવના શિવદૂતો જાતે આવીને એ માણસને કૈલાસ લઈ જાય છે શરીરે ભસ્મ લગાડેલા શિવદૂતોને જોતાવેંત યમરાજના દૂતો ભાગી જાય છે.'

આવી આવી વાતો સાભળીને કાશી અને ગગા પ્રત્યે તેમ જ હિમાલય પ્રત્યે મનમા ભક્તિ જામી તે અનેક રૂપે મનમા ફેરવાયા છતાં આજે પણ હૃદયમા કાયમની છે ધાર્મિક હિંદના હૃદયનુ કેન્દ્ર કાશી જ છે અને એવા ધાર્મિક જીવનના પ્રવાહનુ પ્રતીક શ્રી ગગામૈયા છે. નદીઓ પ્રત્યેની કૃતજ્ઞતા આમ ધર્મ સાથે જોડી દેવાની ખૂબી ખરેખર અભિનંદનીય છે

આજીએ એમ પણ કહેલુ કે કાશીયાત્રા કરીને પાછા આવેલા પુણ્યવાન લોકોનો ચરણસ્પર્શ કરીએ તોયે આપણે પાવન થઈએ છીએ.

આ સાભળ્યા પછી જ્યારે જ્યારે સાભળતો કે અમુક ભાઈ કે બહેન કાશીએ જઈ આવ્યાં છે, ત્યારે ત્યારે એમના તરફ હુ નવી જ નજરે જોતો કે કેટલા ધન્ય આ લોકો છે! સકોચને કારણે એમનો

ચરણસ્પર્શ હું કરતો નહીં, પણ આપણા મનમાં આ લોકો શ્રેષ્ઠ છે, હું અધન્ય છું, આ લોકો ધન્ય છે, એવી લાગણી મનમાં સેવતો

મારે એ પણ અહીં નોંધવું જોઈએ કે કાશીએ જઈ આવેલા મારે મન પૂજ્ય લોકોમાં જ્યારે હું માનુષ વ્યવહારીપણું અથવા હીનતા જોતો ત્યારે મારું મન અકળાઈને કહેતું કે, 'આ લોકો કેમ ભૂલી જતા હશે કે પોતે કાશીએ જઈ આવેલા છે? પોતે ગંગાનું સ્નાનપાન કરી ચૂક્યા છે?' હું મનમાં કહેતો કે, 'હું કાશીએ જઈ આવું તો આ લોકોના જેવો નહીં જ થાઉં'

આજે એ વિચારનું સ્મરણ થતાં હું કેમ શરમાતો હોઈશ!

૨

पाप अने पुण्य

સતારાની જ વાત છે સાંજનો વખત હતો અમે બધા બાળકો સીતાફળીના ઝાડની તળે સાંજનો નાસ્તો કરવા બેસતા મારા મોટા ભાઈઓ નિશાળેથી પાછા આવે કે તરત એમને કાંઈ ખાવાનું મળવું જ જોઈએ હું નિશાળે જવા જેવડો મોટો નહોતો પણ આખો દિવસ કૂદાકૂદ કરીને મને પણ એ વખતે ભૂખ લાગતી એટલે અમે બધા દૂધની દશમી, ઘી અને અથાણું લઈ ખાવા બેસતા સીતાફળીની આસપાસ આંગણું લીંપીને સાફ રાખેલું હતું, એટલે નાસ્તામંડળી ત્યાં પ્રસન્નતાથી બેસતી

સીતાફળીના ઝાડ પાસે ઉંબરાનું જૂનું ઝાડ હતું એણે ન જાણે કેટલા ઉનાળા અને શિયાળા ખાધા હતા ઝાડની છાલમાં તડો પડી હતી, અને આખા થડ ઉપર છાલના પોપડા વળી ગયા હતા બેઠાબેઠા ગોદુ નખ વડે એ પોપડા ઉખાડતો હતો કાશીભાભીએ એને વાર્યો અને કહ્યું, 'આમ કરવાથી પાપ લાગે છે' ગોકળબહેને કહ્યું, 'ના,

પોપડા ઉખાડવાથી પુણ્ય થાય છે' પછી ચર્ચા ચાલી મારે માટે બન્ને શબ્દો નવા હતા મે પૂછ્યુ, 'એમાથી કયુ સારુ ? પાપ સારુ કે પુણ્ય ?' મંડળીમા કોઈ પીઢ માણસ હતુ નહીં, એટલે બધા મૂઝાયા મે પૂછ્યુ, 'પણ ગોકળબહેન, પાપ લાગે છે કે પુણ્ય લાગે છે એ તમે શી રીતે જાણી શકો ?' એમણે કહ્યુ, આપણને ખરજવુ થયુ હોય અને ચામડી ઉપરની પોપડીઓ આપણે કાઢી નાખીએ ત્યારે આપણને કેટલુ સુખ થાય છે ! આ ઝાડને પણ એમ જ થાય છે કોઈનુ ભલુ કરીએ, કોઈને સુખ આપીએ તો આપણને પુણ્ય લાગે છે કોઈને હેરાન કરીએ ત્યારે પાપ લાગે છે' કાશીભાભીએ કહ્યુ 'વાત તારી સાચી છે પણ પોપડા ઉખાડવાથી આ ઝાડને દુખ થાય છે પોપડા સાવ સુકાઈ ગયા હોય તો એની મેળે ખરી પડે હાથે કરીને કાચા પોપડા ઉખાડો તો ઝાડને દુખ થયા વગર રહે નહીં'

ઝાડને સુખદુખ હોય છે કે નહીં એ સવાલ કોઈએ ઉઠાવ્યો નહીં ઝાડ જીવે છે એટલે એને સુખદુખ હોવુ જોઈએ એટલી માન્યતા અમારામા પ્રથમથી જ હતી એ શી રીતે આવી એ ક[illegible] કહી ન શકુ

પછી તો ઝાડને પાણી પાઈએ તો પુણ્ય લાગે કે નહીં ? ઝાડના પાંદડા તોડીએ તો કેમ ? ફૂલ તો પૂજા માટે રોજ તોડાય છે એનુ કેમ ? એમા પાપ હોત તો પૂજા માટે ફૂલો ન જ વપરાત વગેરે સવાલો ચર્ચાયા આજના સ્મરણ પ્રમાણે તે વખતે દેવપૂજાનુ મને કશુ ભાન નહોતુ પિતાશ્રી નાહીને દેવઘરમા બેસતા તે વખતે કોઈને અડવા દેતા નહીં હુ નાગો થઈને જાઉ તો મને અડવામા વાધો નહોતો એટલુ જ તે વખતનુ મારુ પૂજાનુ જ્ઞાન એટલે માણસનુ નાગુ શરીર પવિત્ર છે આભડછેટ કપડાની જ છે, એવી મારી માન્યતા બધાઈ હતી રેશમી કપડા ઊની કપડા, શણના રંગીન કપડા ઓ ધોઈને સુકવેલા અને કોઈનાથી અસ્પૃષ્ટ એવા કપડા એ પૂજામા ચાલે છે એ પણ ભાન હતુ રસોડામા તો અમને છોકરાઓને કોઈ

પેસવા જ ન દે આ બધી વિગતો વિધિનિષેધની હતી અમુક કરાય અને અમુક ન કરાય એને માટે 'કેમ' એ સવાલ ઊઠતો નહોતો, પણ ઝાડના પોપડા ઉખેડવામા તો ઝાડને સારુ લાગે છે કે નહીં, એને લાભ છે કે હાનિ છે, એનો સવાલ હતો એ ઉપરથી પાપ અને પુણ્ય નક્કી થવાનુ હતુ મારા બાળમાનસને એ વસ્તુની ખાસિયત ન લાગી હોત તો એ પ્રસગ યાદદાસ્તમા આટલો ચોટચો ન હોત

ત્યાર પછી ગાયને પપાળવામા અથવા એના બે શીગ (વચ્ચેના ભાગમા ખજવાળવામા પુણ્ય છે એ વસ્તુને મે જાણી ગાય પોતાની ખરી વડે પોતાના શરીરના ગમે તે ભાગ સુધી પહોચી શકે છે, પણ બે શીગડા વચ્ચેનો ભાગ એમનો એમ રહી જાય છે ત્યા ગાય આપણી મદદની આશા રાખે છે એટલે તે ખજવાળવામા પુણ્ય વધારે એટલુ જ્યારે જાણ્યુ ત્યારે મને ખૂબ જ આનદ થયો ઘરની ગાય ગરી (હતી એટલે એ પુણ્ય હુ સહેજે મેળવી શકતો હતો

પુણ્ય અને પાપની વિગતો અને એના પ્રસગો પછી તો વધવા લાગ્યા ચકલીઓ માટે ઠીકરામા પાણી ભરી રાખવુ ચકલીઓ માળા બાધવા માડે એટલે રૂના કકડા આમતેમ ફેકી દેવા જેથી એ ઊચકી ને લઈ જાય વગેરે ધધા વધવા લાગ્યા

રાત્રે ઘરમા દીવીઓ બળતી ઘાસતેલ તે વખતે અમારા ઘરમા આવ્યુ નહોતુ રાત્રે મકોડા એ દીવીની આસપાસ પ્રદક્ષિણા કરતા પ્રથમ પ્રથમ સાવરણી લઈને હુ એ મકોડા નાખી નાખતો પણ પાપપુણ્યનો વિવેક જાણ્યા પછી એમને કનડવાનુ મે છોડી દીધુ એ મકોડામા કેટલાક મકોડા બહુ જ મોટા રહેતા અને એ અવળો ફરતો મને થતુ આ તો રાક્ષસ છે અવળો ફરતો નથી એટલે એવાને અધ્ધર પકડી દૂર ફેકી દેતો એક દિવસ એવા એક મકોડાએ પોતાના ચીપિયાની પકડથી મને એવો તો ડખ માર્યો કે આગળીમાથી લોહી જ નીકળ્યુ પણ એ તો નહેજ

ધાર્મિક માન્યતાઓમા ખોટઅખોટનો વિવેક એ એક અજબ વસ્તુ છે એમાં માણસની મતિ ચાલે નહીં પાપપુણ્યનો વિવેક એ ખીજી વસ્તુ છે, જેમાં સજીવ સત્ત્વોના સુખદુઃખનો, ભલાબૂરાનો સવાલ હોય છે એ ભેદ મારા મગજમા ઠસી ગયો છેક નાનપણમાં ખોટઅખોટ અને એઠાજૂઠાનો વળગાડ અમ બાળકો માટે નહોતો. એટલે હુ તો પાપપુણ્યનો જ ડગલે ને પગલે વિચાર કરતો થયો. પાણીમા કીડી તણાઈ જાય એટલે એને બચાવવી, ખાળમાં એકાદ માખી ડૂબતી હોય ત્યારે તણખલા વતી એને બહાર કાઢવી, વગેરે તરફ ધ્યાન જવા લાગ્યુ અને તે એટલુ વધ્યુ કે જ્યા ત્યા નજર એ જ વસ્તુને શોધે. પ્રથમ પ્રથમ પુણ્ય વધાર્યાનો આનદ મળતો, પણ આગળ જતા આખો દિવસ ખીજુ કશુ જ કરી ન શકુ એની અકળામણ શરૂ થઈ અને દુખિયાની વહારે ધાવુ એ અગત્યભરેલો ધર્મ જણાવા લાગ્યો દોડવા કૂદવાની સ્વાભાવિકતા કાઈક ઓછી થઈ દુખી જીવડા ઉપર નજર ન પડે તો કેવુ સારુ એવુ મનમા થવા લાગ્યુ હુ નજર ટાળવાનો પ્રયત્ન કરુ પણ નજર અગત્યડીની પેઠે અચૂક જાય જ દુખિયાનુ દુખ દૂર કરવાનો પ્રસગ હુ ટાળુ છુ એ સારુ નથી એમ પણ મનમા થતુ સ્વાભાવિકતા નષ્ટ થયાથી હુ અસ્વસ્થ રહેતો અને પાપપુણ્યનો ફરી ફરી મનમા વિચાર કરતો આ અકળામણ ક્યારે અને કેમ નીકળી ગઈ અને હુ કેમ રીઢો થયો એ અત્યારે યાદ નથી પણ પાપપુણ્ય જીવન સાથે સકળાયેલા છે એ તે દિવસથી જે જાણ્યુ તે બરાબર ચોટયુ જ છે આજે સ્મરણશક્તિ તાણના ધર્મનો મારો પ્રથમ અનુભવ આ જ જણાય છે

३

मातपिता

ધર્મના આ અનુભવો નાનપણથી કેના ક્રમથી અને કઈ રીતે વિકસિત થતા ગયા એ મારે બતાવવું છે જીવનના ઉષઃકાળમા પાછી ડૂબકી મારતા પ્રથમ ભાન પાપપુણ્યનુ જ હતુ એમ લાગ્યુ, એટલે ત્યાથી જ આ માળાની શરૂઆત કરી ક્રમમા બીજુ સ્થાન નક્કી કરતા કઈક મુશ્કેલી ઉત્પન્ન થઈ છે હુ માનુ છુ કે પાપપુણ્યના ખ્યાલ પછી જેનો ઉદય થયાનુ ચોક્કસ ભાન છે એ તો માતપિતા પ્રત્યેની ભક્તિનુ છે પણ મદિરે જઈ મૂર્તિઓની પૂજા ચાલતી જોવાનુ એ જ અરસામા થયેલુ હોવાથી કદાચ એને બીજુ સ્થાન આપવુ જોઈએ એમ લાગેલુ આજે જ્યારે આ લખુ છુ ત્યારે ગણેશચતુર્થી છે, અને નાનપણમા જ્યારે મા કે દાદી સાથે મદિરે જતો ત્યારે હનુમાન અને ગણપતિના મદિરે જ જતો, એટલે આજે ભગવદ્દર્શન અને મૂર્તિપૂજાની પ્રાથમિક કલ્પના વિષે લખવાનો મોહ થયો હતો પણ માનમાનસના લગભગ ભૂસાઈ ગયેલા સ્મૃતિચિત્રો તપાસતા થાય છે કે ઈશ્વરભક્તિ પહેલા માતપિતાની ભક્તિ જ જાગેલી હતી

શ્વાસ લેવો, ખાવુ, પીવુ અને ઊઘવુ એ માણસને જેટલું સ્વાભાવિક છે તેટલુ જ માતપિતા પ્રત્યેનુ આકર્ષણ બાળકોને માટે સ્વાભાવિક છે એમ મને લાગે છે તેમાયે માતા પ્રત્યે તો આકર્ષણ લઈને જ બાળક જન્મે છે મારી બાબતમા પિતા પ્રત્યેનું આકર્ષણ પણ જન્મથી જ સ્વાભાવિક થયુ હતુ એનુ ખાસ કારણ હતુ મારા કરતા સહેજ મોટો મારો ભાઈ ગોદુ નાનપણમા બહુ જ માંદો રહેતો એના પછી હુ દોઢ વર્ષે જન્મ્યો એટલે મારી માતા ગોદુને સાચવે અને મારી સભાળ લેવાનુ કામ પિતાશ્રી કરે, એવી ગોઠવણ હતી

મને નવડાવવાનુ જમાડવાનુ સુવાડવાનુ બધુ જ કામ પિતાશ્રી કરતા રાત્રે મારે લઘુશકા કરવા જવુ હોય તો પિતાશ્રી મને ઊચકીને આગણામા લઈ જતા મને આશ્ચર્ય થતુ કે અધારામા એમને રસ્તો જ કેમ જડતો હશે? એ આશ્ચર્યમાથી મન સાથે નિશ્ચય થયો કે પિતાશ્રીની શક્તિ કઈ અગમ્ય છે તેઓ તો બધુ જાણે, બધુ કરી શકે, દરેક મગાડની ચીજ એમની પાસે હોય જ ફોટો પણ જે પાડી શકે તેમની શક્તિનુ માપ શી રીતે કઢાય? આવી રીતે પિતા પ્રત્યે પ્રેમ અને આદર જન્મથી હતા

માના પ્રત્યે પ્રેમનો ઉમળકો એટલો બધો હતો કે ત્યા આદર જેવી વસ્તુ સભવતી જ ન હતી પોતાનુ શરીર જેટલુ પોતાનુ લાગતુ તેટલી જ મા પોતાની લાગતી મા પ્રત્યે આદરભાવ જેવી વસ્તુ હતી નહી, પણ સદ્ભાવ તો સોએ ટકાનો હતો મા જે કહે તે સાચુ જે લાગણી હૃદયમા રેડે તે તરત ત્યા વસાય માએ કહ્યુ કે પાડવો સારા હતા અને કૌરવો ખરાબ હતા ત્યારે તે કેમ એવો સવાલ તો મનમા ઊઠતો જ નહી પાડવો સારા હોવા જ જોઈએ લાગણીઓનુ બીજારોપણ આવી રીતે થાય છે, અને હુ માનુ છુ કે આમ જ થવુ જોઈએ 'કેમ'નુ પૃથક્કરણ પાછળથી આવે એ જ યોગ્ય છે

માતપિતા પ્રત્યેની આ સ્વાભાવિક લાગણીનુ ભક્તિમા રૂપાન્તર કેમ થયુ એ કહેવુ મુશ્કેલ છે મને ધ્યાન છે કે આસપાસના સગા વહાલા અને શાળાના શિક્ષકોની શિખામણથી અને સાભળેલી કે ગોખેલી કવિતાથી ભક્તિનુ સ્પષ્ટ રૂપ બધાયુ માબાપે જન્મ આપ્યો છે, નાનપણમા તેમણે આપણે માટે કષ્ટ વેઠ્યા છે વગેરે હમેશની દલીલો એ લોકો રજૂ કરતા માબાપે જન્મ આપ્યો છે એ ઉપકાર છે એમ તો નાનપણમા લાગ્યુ નહોતુ, પણ એ દલીલ મગજમા પેસતી જ નહી, એટલે એનો વિચાર કરવાપણુ પણ રહેતુ નહી તેઓ આપણે માટે કષ્ટ વેઠે છે એ દલીલ પણ નાનપણને માટે વધારેપડતી હતી સ્વતત્ર મનન શક્તિ જાગ્યા પછી જ કોઈના કષ્ટ પ્રત્યે ઉપકારબુદ્ધિ

કેળવી શકાય છે જ્યાં આખું જીવન જ માબાપ ઉપર આધાર રાખે ત્યાં ઉપકારનો ખ્યાલ શી રીતે આવી શકે? એટલે માબાપના ઉપકારવાળી દલીલો તો હવામાં ઊડી જતી પણ માબાપ પ્રત્યે ભક્તિ ઈશ્વરભક્તિ જેટલી જ હોવી જોઈએ એટલી વાત વગરદલીલે મનમાં ઠસી ગઈ

આગળ જતાં સંસ્કારે ઊતરતાવૅત માબાપને રીતસર પગે લાગવાનો મે નિયમ લીધો અમારે ત્યાં આવો નિયમ રૂઢ ન હતો, એટલે કેટલાકને એનું આશ્ચર્ય થયું લોકો મને ભક્ત તરીકે ઓળખાવવા લાગ્યા પ્રથમ પ્રથમ હું શરમાતો પાછળથી શરમ નીકળી ગઈ, પણ એની સાથે અભિમાનની શરૂઆત થઈ શરૂઆતના દિવસોમાં એ અભિમાન નજીવું અને સાત્ત્વિક ગણાય એવું હતું પણ એ વધતાં મારા મોટા ભાઈઓ કરતાં પણ હું કાંઈક સારો છું એવો ભાવ જાગ્યો, અને આવા ગર્વને કારણે જ પુંડલિક, શ્રવણ વગેરે પિતૃભક્તોની વાર્તાઓમાં મને વિશેષ રસ પડવા લાગ્યો

ભક્તિમાંથી સેવા ઊપજી પિતાશ્રીને પંખો નાખવો, એમના જોડા સાફ કરવા, માતાને બપોરે પાણી પાવું, એના વાળ ઓળવા, વગેરે સેવાના પ્રસંગો હું શોધવા લાગ્યો, અને જેમ પ્રસંગ મળે તેમ હું રાચતો

આજે વિચાર કરતાં મને લાગે છે કે ધાર્મિક લાગણીની શરૂઆત માતપિતાની ભક્તિથી થાય એ જ યોગ્ય છે માણસની કુદરતી એવું છે કે સ્વાભાવિક લાગણીઓ ખૂબ ચડે ત્યારે એમાંથી ધાર્મિકતા પ્રગટે છે, એ વાત જો સાચી હોય તો માતપિતા પ્રત્યેના પ્રેમમાંથી આદર, શ્રદ્ધા અને નિષ્ઠા પેદા થાય એ બધી રીતે ઉચિત છે

૪

બાનો ધર્મ

જેમ જેમ વિચાર કરું છું, તેમ તેમ મને ખાતરી થાય છે કે મને મારો ધર્મ આપ્યો મારી બાએ. મારી બાને લખતાંવાંચતાં આવડતું ન હતું એટલે સંસ્કૃત તો શું એક મરાઠી ચોપડી સાથે પણ એનો પરિચય ન હતો. મારી દાદીને જેમ મંદિરે જઈને પુરાણ સાંભળવાની ટેવ હતી, તેવી ટેવ પણ મારી બાને ન હતી એવી ટેવને મારી બા તો વત કરીને જ વખોડી કાઢતી પોતાનું ઘર સાચવવું, પોતાનાં બાળકોની સુખાકારીમાં રચ્યાપચ્યાં રહેવું, સગાંવહાલાં અને અતિથિ-અભ્યાગત બધાની, પોતાની શ્રદ્ધા પ્રમાણે આગતાસ્વાગતા કરવી, માણસના આશ્રયે રહેતાં પશુપક્ષીઓ પ્રત્યે દયાભાવ રાખવો, કુળપરંપરાથી ચાલતા આવેલા ઉત્સવો અને તહેવારો ભક્તિથી ઊજવવા, અને એમાં રહેલું જીવનકાવ્ય માણવું, એ જ મારી બાનો ધર્મ હતો ઘરમાં કોઈ માંદું પડે, કોઈ પણ જાતનું સંકટ આવે, તો માનતા રાખવી, એ માનતા પૂરી થાય નહીં ત્યાં સુધી ઘણી ચોકસાઈથી એ દેવાનો હિસાબ રાખવો, અને પિતાશ્રીને વખતોવખત એની યાદ દેવડાવવી, એ બાનું પ્રધાન કર્તવ્ય હતું. કુટુંબમાં કોઈ પણ મહત્ત્વનું પગલું ભરવું હોય, ઘરમાં નવી છોકરી આણી હોય, મોટી મુસાફરીએ ઊપડવું હોય, તો કુળદેવનો કોલ પૂછ્યા વગર બા કશું કરે નહીં હાલતાં ને ચાલતાં મારી બાને ભગવાનનું જીવતું સ્મરણ રહેતું પિતા, માતા, દાદી, ફોઈઓ, ભાઈઓ, ભાભીઓ, વગેરે જેમ ઘરનાં કુટુંબીઓ હતાં, તેમ જ બિલકુલ તેટલી જ સહજતાથી ભગવાન પણ અમારા કુટુંબી હતા એ દેખાતા ન હતા, જોકે ઘરમાં એમની ઓરડી હતી, મુસાફરીમાં એ અમારી સાથે

રહેતા હું નથી માનતો કે મારી બા માટે એમના માનપિતા કે સાસુસસરા કરતા કુળદેવ ભગવાન ઓછા પ્રત્યક્ષ હોય

આજકાલના મારા જેવાની બાબતમા ધર્મનુ જ્ઞાન અને ધર્મનુ આચરણ એ બે વચ્ચે જે જબરદસ્ત તફાવત હોય છે અને તે કારણે જે અખડ અસતોષ અને પશ્ચાત્તાપ રહે છે તે મારી બા માટે ન હતા જે જાતનુ સાદુ બાળબોધ જીવન તેઓ જીવતા એ જ ભગવાનને પ્રિય છે એટલાની જ ભગવાન અપેક્ષા રાખે છે, એવી એની માન્યતા હતી. ભગવાન જાણે છે કે આપણે કાઈ સાધુ — સત્પુરુષ નથી, આપણે કાઈ ત્યાગી કે વૈરાગી નથી, આપણે કોઈ સતમહત નથી, આપણે સાદાસીધા ગૃહસ્થાશ્રમી છીએ આપણો ધર્મ કેવો અને કેટલો તે ભગવાન બરાબર જાણે છે એ હળવા ધર્મની હળવી કસોટી ઉપર જ ભગવાન આપણને કસવાનો એ કસોટીમા આપણે હીણા ન દેખાઈએ એટલે બસ — એ હતી મારી માની શ્રદ્ધા કોઈ કાળે કોઈનુ બૂરુ કરવુ નહી, ચિતવવુ નહી, ઘરના બધા પ્રત્યે પક્ષપાતરહિત એકસરખો પ્રેમ રાખવો પરઘરથી આણેલી વહુઓને દીકરી જેવી રાખવી, પોતાનુ સાચવીને બની શકે તેટલો પરોપકાર કરવો, અને સમાજમા આપણુ કોઈ ભૂડ બોલી ન શકે એટલી અખડ સાવચેતી રાખવી, એટલો એનો સમાજધર્મ હતો દેવોની પૂજા તો નિત્ય ચાલે જ પૂજા પૂરી થયા પહેલા કશુ ખાવુ નહી, પૂજા નૈવેદ્ય, વૈશ્વદેવ અને કાગવાશ એ બધુ એક પછી એક નિયમસર થતુ ત્યાર પછી ભોજન કરાય

ધર્મને અગે મારી બાના બીજા કેટલાક આગ્રહો હતા જે ઘરમા આખર સુધી ચાલ્યા નહી, પણ માએ એ બિરેનો પોતાનો આગ્રહ આખર સુધી તાણી જોયો ખરો

પહેલો આગ્રહ એ કે ઘરમા ઘાસલેટના દીવા ન આવે ઘરમા જ્યા ત્યા સમઈઓ દીવીઓ હોય કોડિયા હોય રાત્રે બહાર ક્યાય જવુ આવવુ હોય તો કોપરેલનુ ફાનસ હોય એ દિવસો અને એને અગે અમને વેઠવી પડતી હાડમારીઓ મને બરાબર યાદ છે પણ

બા તો હમેશાં કહે કે તવનુ તેલ સમર્થમા બાળવાથી ઘરમાં લક્ષ્મી રહે છે. ઘાસતેટ એ અવદસા છે. (અવદસા=અવદશા, એ લક્ષ્મીથી ઊલટી સ્થિતિ હતી જેમ જાહોજલાલી અને પડતી એ બે શબ્દો છે, તેમ જ તે જમાનામાં લક્ષ્મી અને અવદસા એ બે શબ્દો વપરાતા.)

બાનો બીજો આગ્રહ તે ઘરમા દૂધ ન ખરીદવાનો મોંઘ્યા-માપ્યા માર્શોલ વાવ પાપ્યા — તોળીને, જોખીને અને માપીને (ખાવાનુ ગમે) તો હુ પાપી તુ કેટલુ અને શુ ખાઈશ? એ બાનુ આ બાબતનું સૂત્ર હતુ ઘરમાં હાથી જેવી એક ભેંસ હોય, એકાદ કપિલા ગાય હોય, એટલે આવમચ્યા બધા દૂધ, દહીં, માખણ, ઘી ઘરાઈને ખાય બારણે કોઈ ભિખારી બપોરે આવ્યો હોય, તો એને ટાઢી ઠંડી છાસ પવાય એને ઠેકાણે ગવળી પાસેથી જેવુ તેવુ દૂધ ખરીદીને કુટુબ ક્યા સુધી ચલાવાય? અમે સનારાથી કારવાર ગયા, ત્યાથી ધારવાડ ગયા, પછી બેલગામ આવ્યા, પણ ઘરમા જ્યા સુધી દુધાળુ જાનવર ન હોય ત્યાં સુધી અમે બજારનુ ઘી દૂધ લઈએ પણ મારી બા પોતે ઘી, દૂધ વગર ચલાવે બા કહે, "બજારનુ ઘી ગધાય છે, મારાથી ખવાય જ નહી" પરિણામે ઘરમા ભેસ આણવી જ પડતી

બાનો ત્રીજો આગ્રહ તે ઘરમા ગમે તેટલા મહેમાન આવ્યા હોય, બ્રાહ્મણ કે શૂદ્ર — બધાને ખવડાવવુ જ જોઈએ ગામડાના ખેડૂતો આવે તો એમને માટે ફક્ત ભાત અને પીઠલુ તૈયાર થાય, પણ ઘરમા ત્રણત્રણ અગ્યાર વાર રાંધેલુ મને યાદ છે

ચોથો એક આગ્રહ જે આખર સુધી ન ટકયો તે ઘરના ઘરેણા વિષે હતો ઘરેણા માટે શુદ્ધ સોનુ જ વપરાય, ગિની ગોલ્ડ, જેને તે જમાનામા 'પવન' કે 'પૌન' કહેતા, તે જ્યારે પહેલી વાર મે ઘરમાં આણ્યુ અને એની વીટી બનાવી ત્યારે બાએ મને ઠપકો આપ્યો. ગિનીનું સોનું ગમે તેટલુ ચળકતુ હોય, એનો રણકો ગમે તેટલો મધુર હોય, તોયે તે કમઅસલ ચીજ છે, એને ઘરમા સ્થાન ન અપાય, એ બાની દલીલ હતી

બાને પણ આ ધર્મ પાળતાં એક વાર ભારે સંકટ આવ્યું હતું. સોનાના કારીગરો ઝીણા સોનામાંથી બહુ જ સુંદર, નાજુક કમળો બનાવતા એને 'કમળ' કહે છે એવી ગામની જોડી જોઈ બાનું મન લોભાયું એણે પિતાજી સાથે એની વાત કરી બન્ને વચ્ચે મહિનાઓ સુધી એવી વાતો ચાલતી એવી એક કમળ જોડી બનાવડાવવાનું નક્કી પણ થયું પણ અંતે બા હિંમત હારી એણે કહ્યું, "સોનાના ફૂલ તો ઘણા છે, એ જ પહેરીને સંતોષ માનીશ" ત્યાર પછી કેટલાય સોનીઓને બાએ પૂછેલું કે શુદ્ધ સોનાનાં સાંકળાં તૈયાર થઈ ન શકે? બધા કહે એટલી પાતળી પાંખડી શુદ્ધ સોનાની ન બની શકે અને જાડી પાંખડી બાને ગમે નહીં!

૫

पिताजीनो साधना

મારી માતાની ધર્મવિષયક કલ્પનામાં સામાજિક સદાચાર, કુળધર્મ, વ્રત અને ઉત્સવ એ જ વસ્તુ પ્રધાન હતી પિતાજીની ધર્મભાવનામાં કુળધર્મ અને વ્રતોત્સવ તો હતા જ, પણ એ ઉપરાંત એક બાજુ કર્મકાંડને વિશેષ સ્થાન હતું, અને બીજી બાજુ કર્મના સિદ્ધાંતની અગાધતા પર એમનો વિશ્વાસ મારા પર અસર કરતો હતો તીર્થયાત્રા વિષે પણ એમનામાં ખાસ આકર્ષણ હશે એમ માનું છું

સમાજ, સમાજધર્મ અને સામાજિક પ્રતિષ્ઠા પ્રત્યે મારી માતાની જે નિષ્ઠા હતી, તેનો પિતાજીમાં લગભગ અભાવ હતો લોકોમાં જઈને ભળવા તરફ એમનામાં ઘણી અરુચિ હતી પોતાના જીવનવ્યવહારને અંગે જેટલા લોકોને મળવું પડે તેટલાને જ તેઓ મળતા એમને એમના નાનપણમાં ગાયનનો શોખ હતો ઘરમાં સતાર રાખી તે વગાડતા હતા, એમ મેં સાંભળ્યું હતું, પણ મારા દિવસોમાં એમણે એ વસ્તુનો સદંતર ત્યાગ કર્યો હતો કોઈ પ્રિય

ગીતની એકાદ બીજી પોતાપૂરતી ગણગણતા પણ મે એમને વાગ જ એમને સાભળ્યા છે પૂજા પછી તેઓ જે મત્રપુષ્પો બોલતા અથવા નાહ્યા પછી નવગ્રહસ્તોત્ર બોલતા, તેના માધુર્ય ઉપરથી જ મારે કલ્પના કરવી પડતી કે એમને સગીતનો શોખ એક વખતે હશે ખરો એમના નાનપણમા પણ એમણે સંગીતની મહેફિલ ગોઠવ્યાનુ મે સાભળ્યુ નથી દસ લોકોને ઘરમા ભેગા કરવા, ચાપાણીની પાર્ટી કરવી, એ પણ એમને ગમતુ ન હતુ ઘરમા કોઈ મહેમાન આવી ચડે તો એમની આગતાસ્વાગતામા ઊણપ ન આવે, પણ એમણે કોઈને ખાસ બોલાવ્યા હોય અથવા પોતે ક્યાય હોંશે હોંશે ગયા હોય એવો એકે પ્રસગ મને યાદ નથી એ રીતે એમનો સ્વભાવ નિવૃત્તિપરાયણ હતો વેદપઠન પાઠ નાનપણમા એમણે ઠીક ઠીક મહેનત લીધી હતી અમને બધાને સધ્યાપૂજા, વૈશ્વદેવ, રુદ્ર, પવમાન, દેવે વગેરે વૈદિક સૂક્તો અને કર્મકાડ ભણાવવા માટે એમણે શાસ્ત્રીઓ રોક્યા ધાર્મિક વાચન તરીકે શિવલીલામૃત, રામવિજય, પાડવપ્રતાપ હરિવિજય, ગુરુચરિત્ર, મગેશીમાહાત્મ્ય વગેરે ચોપડીઓ એમણે અમને પૂરી પાડી હતી પણ પોતે ધર્મગ્રથનુ પણ વાચન કરવા બેસતા નહી રોજની પૂજામા તેઓ અત્યત તલ્લીન થતા આપણે કોઈનુ ભૂડુ કરીએ નહી, તો ભગવાન આપણુ કોઈ કાળે બૂરુ કરે નહી આપણે પોતાની સજ્જનતા અને ઈશ્વરભક્તિ ઉપર વિશ્વાસ રાખીને દુનિયામા પ્રવેશ કરીએ તો આપણે નિર્ભય છીએ કોઈ આપણુ બૂરુ કરવા જાય તો એ દુર્જન પોતે જ ફજેત થશે આપણે એની સામે પોતાની જાતને બચાવવાની કશી તજવીજ કરવાની જરૂર નથી આપણા ભોળપણમા આપણે સુરક્ષિત છીએ — એ જાતનો એમનો વિશ્વાસ મને ઘણો જ ઉપયોગી નીવડ્યો છે પિતાશ્રીની એ અલિપ્તતા અને સમાજવિમુખતા મારામા વધે અશે આવેલી હોવાથી સમાજમા આગળ આવવાની ગમે તેટલી તકો મને મળી હોય તોય એનો લાભ મે લીધો નથી આગળ આવવાની તક શોધવામા ઇષ્ટિ

હીનતા રહેલી છે એમ મારા મનમાં એવુ તો ઠસ્યુ છે કે એ જાતની વાસના મનમાં ઊઠતા પહેલાં જ એનાથી હુ શરમાઉં છુ અને હુ મારા પિતાશ્રીનો વારસો ગણુ છુ

કાલેલકર કુટુબની જ રાંગણેકર શાખાના શ્રી રઘુનાથ બાપુ સાવંતવાડીમા રહેતા હતા એમણે ચાળીસ વરસ સુધી—અથવા વધારે—રાજયોગનો અભ્યાસ કર્યો હતો ગુજરાતીમા જેને 'અવળવાણી' કહે છે, એવું રાજયોગ કે હઠયોગ અગેનુ કવિતાસાહિત્ય એમની પાસે ઘણુ હતું મનુષ્યસમાજના બાલ્યકાળમા આવા સાહિત્યનું લોકોને ભારે આકર્ષણ હોય છે એમા રહેલી ગૂઢ વાતો જે ઉકેલી શકે તે જ ખરો વિદ્વાન અને રહસ્યનો જ્ઞાતા મનાય છે મરાઠીમા આવી અવળવાણીને 'જ્ઞાનદેવની મેખ' પણ કહે છે

શ્રી રઘુનાથ બાપુએ મારા પિતાશ્રીને રાજયોગની દીક્ષા આપી ત્યાર પછી વરસો સુધી મારા પિતાશ્રી રાત્રે સૂતા પહેલા ધ્યાન ધરવા બેસતા એમના ધ્યાન માટે આસન ઇત્યાદિની તૈયારી કરી આપતા મને ઘણી ધન્યતા જણાતી હુ નથી માનતો કે બાપુએ આપેલા મત્રના જાપ ઉપરાત પિતાશ્રી આ ધ્યાન દરમ્યાન બીજુ કાંઈ કરતા હશે એમનો એ સ્વભાવ ન હતો એમની એ દિશા જ ન હતી

રઘુનાથ બાપુએ જ્યારે મારા પિતાશ્રીને આત્મા અને પરમાત્માની એકતા સમજાવી અને અદ્વૈતની ભૂમિકા પર જઈને કહ્યુ કે તમે પોતે જ પરબ્રહ્મ છો, ત્યારે પિતાશ્રીએ કંઈક અકળાઈને કહ્યુ, "આપ કહો છો એ બધી વાત સાચી છે પણ મારા કુળદેવ પ્રત્યેની નિષ્ઠા અને ભક્તિ ઓછા થવાના નથી" બાપુ સાથેના પોતાના આ સંવાદનો રિપોર્ટ પિતાજીએ પોતે જ મને આપ્યો પોતાની આવી આવી બધી વસ્તુઓ તેઓ મને કહેતા

પિતાશ્રીની આ નિષ્ઠાનો મારા પર ઘણો પ્રભાવ પડ્યો આગળ જતાં જ્યારે અદ્વૈતવાદના પરમ આચાર્ય શકરાચાર્યનો નીચેનો શ્લોક મેં વાંચ્યો ત્યારે તરત મારા પિતાશ્રીનું સ્મરણ થયુ

सत्यपि भेदापगमे नाथ तवाहं न मामकीनस्त्वम्।
सामुद्रो हि तरंगः क्वचन समुद्रो न तारंगः॥

ભેદભાવ નષ્ટ નીકળી ગયા છતાં હે નાથ! હું તારો છું પણ તું મારો નથી 'સમુદ્રનું મોજું' એમ કહે છે કોઈ ઠેકાણે 'મોજાંનો સમુદ્ર' એમ કહેવું નથી

ભર્તૃહરિના શ્લોકમાં પણ જ્યારે છેવટે આવ્યું કે— तथापि भक्तिस्तरुणेन्दुशेखरे । શિવ અને વિષ્ણુ વચ્ચે ભેદ તો નથી છતાં મારી ભક્તિ ભાલચંદ્ર શિવજી પ્રત્યે જ છે. ત્યારે પણ મને પિતાશ્રીનું સ્મરણ થયું

રઘુનાથ બાપુ સ્વભાવે પ્રચારક હતા હુમલો લઈને આવ્યા રેલનું પાણી ફેલાય અને પછી ઓસરી જાય તેવી રીતે એમના રાજયોગનું થયું મારા નાનપણથી પિતાશ્રીની ધાર્મિક ભૂમિકાનો મને ઠીક ઠીક પરિચય હતો મારી મુગ્ધ ભક્તિ અને ત્યાર પછીની નામસ્મરણ પ્રત્યેની અનુરક્તિ બન્ને પિતાશ્રી જાણતા હતા તીર્થયાત્રા પ્રત્યેના મારા પક્ષપાતને પણ એમના તરફથી પ્રોત્સાહન મળ્યું હતું હું જ્યારે બુદ્ધિવાદી સંશયથી ઘેરાયો, ત્યારે મારા મનની સ્થિતિ મેં પિતાશ્રીને સમજાવી હતી હું હડહડતો નાસ્તિક થયો ત્યારે પણ ઘરના કુળદેવના પ્રસાદ પ્રત્યેની મારી ભક્તિ મેં પિતાશ્રીને જણાવી હતી એ ખૂબી તો પિતાશ્રીની નિષ્ઠામાંથી જ ઉદ્ભવી હતી મારા સંશયવાદના દિવસોમાં પિતાશ્રી મારી બધી વસ્તુઓ ચૂપચાપ સાંભળે એમણે એક શબ્દથી પણ મારો વિરોધ ન કર્યો તેઓ એટલું જ કહેતા, "તારી બધી વાત સાંભળ્યા છતાં, કુળદેવ પ્રત્યેની મારી નિષ્ઠા ઓછી નથી થતી એ જ આપણું રક્ષણ કરે છે એ જ આપણને દોરે છે"

આગળ જતાં જ્યારે મારી નિષ્ઠા વેદાન્ત ઉપર દૃઢ થઈ, ત્યારે મેં એની વાતો પિતાજી આગળ કરી એમાં એમને ઘણો રસ પડવા માંડ્યો એક દિવસ પિતાજીએ કહ્યું કે "મારે તારી સાથે ભગવદ્ગીતા વાંચવી છે" એમને સંસ્કૃત આવડતું ન હતું પણ ગીતાના શ્લોકો

ઓની જવાનો અને એનો અર્થ સમજવાનો એમને ઉત્સાહ હતો રઘુનાથ બાપુ અને એમનો રાજયોગ જે ન કરી શક્યા તે ગીતાએ કર્યું વેદાન્તના સિદ્ધાંતો જેમ જેમ ચિત્તમા ઠસતા ગયા તેમ તેમ આખો જન્મારો અસ્ખલિત શ્રદ્ધાથી કેળવેલા કર્મકાંડ–ક્રિયાકાંડ પ્રિનાથીના જીવનમાથી ઢીલા થતા ગયા બોટઅમેટનો એમનો આગ્રહ પણ મર્યાદિત થયો તેઓ જગત, જીવ અને જગતાત્મા વિષે ચિંતન કરવા લાગ્યા અને વિશ્વનું રહસ્ય શોધવામા રહેવા આનંદમા તેઓ ગરક થવા લાગ્યા આવા ચિંતનમાથી કોઈ સિદ્ધાન્ત તેઓ તારવી શકતા ત્યારે ઘણા ઉત્સાહથી તેઓ મારી સાથે એની ચર્ચા કરતા એમના મૃત્યુને સમયે એમની આગળ આખી ગીતાનું મે પારાયણ કર્યું ત્યારે મને જે સમાધાન મળ્યુ તે હું શબ્દોમા વ્યક્ત ન કરી શકુ

સાભળતો હતો માના વચન મારે માટે હમેશ પ્રમાણ હોવાથી એ બધુ સહેજે મારે ગળે ઊતરતુ પણ એ બધા વચનોની મારા ઉપર જે ઊડી અસર થતી તે મારી બાની પોતાની મારા પિતા પ્રત્યેની ઊડી ભક્તિને લીધે

માતપિતાનો પરસ્પર સબધ પતિપત્નીનો હોય છે એટલુ પણ તે વખતે મારા ધ્યાનમા આવ્યુ ન હતુ માતાની મારા પિતા પ્રત્યેની ભક્તિ એ વિશુદ્ધ પ્રેમ જ છે એમ પણ મારા ધ્યાનમા આવવાનુ કારણ ન હતુ

એક દિવસે મારી મા સાથે એક બગીચામા ફરતો હતો ત્યા ગુલાબનુ એક અસાધારણ સુદર ખુશબોદાર તાજુ ફૂલ જોઈને માતાનુ મન લલચાયુ એણે એ તોડીને હળવેથી આગળામા પકડયુ અને જ્યાં પિતાશ્રી બેસતા હતા ત્યા જઈને એમને આપ્યુ એટલી ભક્તિથી આપ્યુ કે માની આખોમા એ ભક્તિનુ તેજ અસાધારણ રીતે પ્રગટ થયેલુ મે જોયુ! પિતાશ્રીએ પ્રસન્ન થઈને એ ફૂલ લઈને સૂઘી લીધુ બા ધન્ય ધન્ય થતા અને ખાલી હાથે પાછા આવ્યા ખાલી હાથે એટલા માટે કહુ છુ કે આપવાનુ હતુ તે બધુ આપી દીધુ એ સ્પષ્ટભાવથી બાએ પોતાના હાથ લટકતા રાખ્યા એ તરફ મારુ ધ્યાન તરત ગયુ પાછા વળતા બા મને કહે, 'ગલાબના ફૂલ તેમને બહુ ગમે છે" આટલુ વાક્ય ઉમેર્યા વગર બાથી રહેવાયુ નહી એ પણ મે જોયુ

તે દિવસથી પિતાશ્રીની બના હુ વધારે હેતપૂર્વક કરતો થયો મને પણ પિતાશ્રીની કાઈ પણ નાની સરખી સેવા કરવાની તક મળે તો હુ પણ ધન્યતા અનુભવવા લાગ્યો

એક દિવસ મને ભારે દુખદ અનુભવ થયો

પિતાશ્રીની બદલી થઈ અમે કારવાર ગયા હતા સમુદ્રકાઠાનો ગરમ પ્રદેશ બેલગામ સતારા તરફની ટાઢી કોરી હવાથી ટેવાયેલા અમે કારવારની સર્દ ગરમીથી ગરકની પેઠે ઓગળવા લાગ્યા બપોર કેમ પૂરી થાય અને સાજની ટાઢી હવા કેમ મળે એમ બધાને થતુ પાણીથી

ભરેના લોટા હાથરૂમાનમા આખી ઊનગ નિગાડવાની યુક્તિ કોઈ અમને શિખવાડી હતી તેથી ઠડામા ઠડુ પાણી પીવાને મળતુ જેટલુ પાણી પીએ તેટલુ પરસેવાના રૂપમા બહાર નીકળતુ જાય

રવિવારનો દિવસ હતો જમ્યા પછી પિતાશ્રી ચટાઈ ઉપર સૂતા હતા હનુમાન રામચદ્રની ભક્તિ કરે તેમ હુ પિતાશ્રીને પખો કરતો ઊભો હતો પખો કરી કરીને હુ થાક્યો ઊભા ઊભા પગ રહી ગયા પખો ચલાવતી હાથ થાક્યા પણ મારી ભક્તિ થાકી ન હતી પખો ચલાવતો જાઉ અને પિતાશ્રીનુ દીર્ઘ શ્વસન સાભળી સતોષ પામુ

એટલામા બહાર એક બાઈ મજાની કાકડી વેચવા આવી કુમળી ખટકણી કાકડી જોઈ મને થયુ કે પિતાશ્રીને આવી કાકડી ખાવાની મળે તો અદરથી શાતિ થશે હુ એટલો મોટો ન હતો કે મારી મેળે કાકડી ખરીદીને મૂકી દઉ મે પિતાશ્રીને જગાડ્યા ભરનીદરમાથી જાગવાથી તેઓ નારાજ થયા પૂરતા જાગ્યા ન હતા બોલી ગયા " કેવો કસાઈ છે તુ, જરા ઊઘવા પણ ન દે ?"

મને પ્રેમમા કાઈનુ કાઈ થઈ ગયુ શુ કરવા ગયો અને શુ થયુ ! મોઢામાથી શબ્દ ન નીકળે વીલુ મોઢુ કરીને જોતો જ રહ્યો પછી એમણે જોયુ કે સારી કાકડીઓ આવી છે એમણે પ્રસન્નતાથી એ ખરીદી ચપ્પુ લઈને સમારી, મીઠુ ભભરાવી નિચોવી એનુ થોડુ પાણી કાઢી નાખ્યુ અને પહેલો કકડો મને આપ્યો મે કહ્યુ, "ના તમે પહેલો ખાઓ " પિતાશ્રી કહે, 'ના, તુ ખા ' જાગ્યા પછી તેઓ વસ્તુસ્થિતિ સમજ્યા હતા મારુ મોઢુ પણ એમણે જોયુ હતુ મને પ્રથમ ખાવા માટેનો એમનો આગ્રહ પોતાની ભૂલ કબૂલ કરવાના એક પ્રકાર રૂપે જ હતો મારી જિદમા હુ કાયમ રહ્યો એમણે કાકડી ખાધી, બાનો કકડો મે બાને આપ્યો, પછી જ મે ખાધી તે દિવસે મારા ભાગનો કકડો માતપિતા પછી ખાતા મને જે આનદ થયો તે પણ મારો એક ધર્માનુભવ જ છે માતાને મારુ આવુ વર્તણુ ખૂબ ગમતુ મા રાજી રાજી થતા

જેમ લક્ષ્મણે રામની સેવા કરી તેમ તારે મોટા ભાઈઓના ક્યામા રહેવુ એમ બા મને હમેશા શિખામણ આપતા લક્ષ્મણને એક જ મોટો ભાઈ હતો મારે ભાગે પાચ હતા, અને તે બધા કાઈ રામ ન હતા મારી લક્ષ્મણવૃત્તિનો સારી પેઠે લાભ ઉઠાવતા અને જ્યા મને વઢતા ને મારતા તે વધારાનુ

તેઓ મને મારે અને વઢે તોયે તેમના પ્રત્યેની બધુપ્રીતિમા ઊણપ ન આવવી જોઈએ એવો મારો ધર્મ હુ સમજતો હતો અને તેથી મે ઘણુ વેઠ્યુ છે ગોદુની ઉમ્મર લગભગ મારા જેટલી જ હોવાને કારણે, અને અમે બને એકબીજાના ગોઠિયા હોવાને કારણે ગોદુ મારા પર મોટાભાઈપણુ ઝાઝુ ચલાવી શકતો ન હતો મારે ઘણુ વેઠવુ પડ્યુ ભાઉને હાથે એ તો લહેરી, તરગી અને શીઘ્રકોપી પોતાની વાસનાનો દાસ એને હાથે મે ઘણો માર ખાધો છે અને આશ્ચર્ય એ કે એના પ્રત્યે જ મારી ભક્તિ વધારે તે વખતે મને લાગતુ કે આ શ બધુપ્રેમ હુ કેળવી રહ્યો છુ આજે જોઉ છુ કે એ એક જાતની વિકૃતિ ગુલામી વૃત્તિનુ રૂપ ધારણ કરતી હતી કેશુ કરતા વિષ્ણુ ઉમ્મરે સહેજ મોટો, પણ એના પ્રત્યે ભાઉએ લક્ષ્મણવૃત્તિ કેળવી ન હતી ભાઉ એની નિદા કરતો અને મને પણ એ નિદામા ભાગ લેવા નોતરતો હુ અકળાતો પણ ભાઉનુ કહ્યુ જ કરતો

મારી બા પાસેથી પિતૃભક્તિ અને જ્યેષ્ઠ બધુભક્તિ હુ શીખ્યો પણ માતૃભક્તિ મને કોઈએ શિખવાડી જ નહી

માતાને હમેશા 'તુ' કહીએ, હકપૂર્વક જોઈતી વસ્તુ માગી લઈએ અનેક રીતે એને પજવીએ અને પિતાશ્રી માતાને વઢે ત્યારે નિરપવાદ પિતાનો પક્ષ તાણીએ અને એ રીતે માતાને વધારે દુખી કરીએ એવી સ્થિતિમા માના પ્રત્યે ભક્તિનુ વાતાવરણ ક્યાથી જ જામે ? પણ માતાને જરા સરખુ દુખ થાય તો અદરના ઉમળકાથી હુ અરધો અરધો થઈ જતો માતાની સેવા કરતા મને અસાધારણ ન્મ છૂટતો માતા પોતાના સુખદુખની વાતો મને સભળાવે ત્યારે

તો હુ આગળી જતો માતા નત્યે ભક્તિ ની પણ ઉત્કટ પ્રેમ જ મે કેળવ્યો અને તે નગર શીખ્યો માતાએ પોતે મને માતૃભક્તિનો ધર્મ કોઈ કાળે એક શબ્દથી પણ ન શીખ્યો હુ પિતાનો પક્ષ તાણુ ત્યારે કોક વાર કહે, 'અ તે તુ પણ એમનો જ પક્ષ તાણે છે મારી દીકરી હોત તો આમ ન કરત' મે નિશ્ચય કર્યો કે હુ તો બાની દીકરી જ થાઉ બા નાહના બેસે ત્યારે એમની પીઠ ચોળી આપુ કેડ દુખતી હોય ત્યારે કેડે માલિશ કરુ બાના વાળ ઓળી આપુ ચોટલો વાળતા તો મને સરસમા સરસ આવડી ગયો

પણ પિતાશ્રીનો અને બાનો મતભેદ થાય ત્યારે આપણે તો પિતાના જ પક્ષના તેમા દીકરી થવાપણુ મને મઝ્યુ નહી

૭

पश्चात्तापनो साक्षात्कार

'સ્મરણયાત્રા મા કે બીજે મે મારી દાદી વિષે લખ્યુ છે જ મારા સસ્મરણના દિવસોમા મારા દાદી એટલા ઘરડા થઈ ગયા હતા કે સીધા ઊભા રહી શકે જ નહી કેડ વળી ગઈ હતી છતા મ દિરમા કે કયાય ઉત્સવ હોય તો એ જોવા જવાનો એમનો ઉત્સાહ ભાગ્યો ન હતો વાળી કેડ સાથે એ અચૂક જઈને પહોંચવાના જ લોકોમા એની ટીકા થતી આઈને એ ટીકાનુ માઠ લાગતુ મ દિરે જવાની ભક્તિ કે હોશ બન્નેને હોવા છતા વગર હિસાબે મ દિરમા ચોખા કે સીધુ આપવાની દાદીની ટેવ આઈને ગમતી નહી ઘરમા આખો ઘરસસાર આઈએ સાચવેલો દાદી દહાડે ગન સાજે પોતાની દશમી કે થાલીપીઠ પોતે બનાવીને ખાય દાદીના જમણા હાથની વચલી આગળી ઉપર ડાકટરે આપરેશન કરેલુ તેનાથી એ ટૂકી અને વાળી થઈ હતી, દશમી કે થાલીપીઠ બનાવે એમા એ આગળીના ખાડા આવી જતા એની અમને મજા પડતી

ધર્માનુભવની દૃષ્ટિએ મારે એટલું જ નોંધવું છે કે જેમ મારી માતા એ પિતાની પત્ની થાય છે એ મારા ખ્યાલમાં આવતું જ નહીં તેમ જ દાદી એ પિતાની માતા થાય છે એ પણ મારા મન પર ઠસેલું ન હતું. માતા પ્રત્યે જે પ્રેમનો ઉમળકો મારામાં હતો એવો જ પિતાશ્રીનો દાદી પ્રત્યે હોવો જોઈએ અને મારા મનમાં તો એમને વિષે પરમ ભક્તિ હોવી જોઈએ એવું મને આખર સુધી સૂઝ્યું નહીં. દાદી મારી માતાના સાસુ થાય છે અને એમણે આઈને એમના નાનપણમાં ખૂબ પજવેલા એટલું જ હું જાણું એટલે કોક કોક વખતે દાદી પ્રત્યે મનમાં અણગમો જાગતો.

પિતાશ્રી તો આઈ અને દાદી વચ્ચેના ઝઘડામાં પડતા જ નહીં. ઘરમાં શાંતિ જાળવવાનો એ જ એક ઉપાય હતો. ચૂપચાપ સાંભળી લે છે, કશું જ બોલતા કે કરતા નથી, એની ચીડ મા આજીને અને આઈને બન્નેને મેં રોતાં જોયાં છે. પિતાશ્રી તે દિવસે એવા તો ગમસૂમ થાય કે એમની આગળ જઈ વાતો કરવાની હિંમત કોઈ જ કરી શકું.

ઘરના એ વાતાવરણની મારા માનસ ઉપર વિલક્ષણ અસર થઈ. વાત આજીનો છે એ તો હું સ્પષ્ટ જોઈ શકતો હતો. આજી ક્રોધ ભરાય એટલે આઘળા થઈને ગમે તેમ બોલે. પણ આજી એકલી છે, અસહાય છે. કેટલ એને જ ચૂપ થવાનું છે એ પણ હું જાણતો. પણ દયા છૂટતી નહીં. કોક વખતે બપોરે કે રાત્રે દેવઘરમાં એકાંત મળે ત્યારે ભગવાન આગળ બેસી આજી પોતાના રોદણાં રડે. મનમાં ને મનમાં નહીં, પણ રીતસર બધું ભગવાનને સંભળાવે. એક દિવસ મને થયું ચાલો આપણે આજીની થોડી મશ્કરી કરીએ. દેવઘરના બારણા આગળ સંતાઈને હું ઊભો. આજીએ પોતાના રોદણાં ચલાવ્યાં એટલે હું જાણે ભગવાન બોલતો હોય તેમ ગંભીર અવાજે બોલ્યો : બેટા આઉબાઈ, તમે દુઃખ નહીં કરતા. હું તમારું દુઃખ દૂર કરીશ. મારો અવાજ આજી ઓળખી શકશે

એમ મને લાગેલું નહીં. આટલો ભાગ ભજવી હું આઈ પાસે દોડતો ગયો અને મારાં પરાક્રમ આઈને મેં સંભળાવ્યાં. પહેલાં તો આઈ પોતાનું હસવું ખાળી ન શકી, ધરાઈને હસી લીધા પછી આઈને માઠું લાગ્યું. એણે કહ્યું, " દત્યા ! આવું ફરી ન કરતો. ફરી કરીશ તો તેઓ એમને કહીને તને માર મરાવશે. અને આજી ન કહે તો હુ કહીશ. "

જેમ જેમ મોટો થતો ગયો તેમ તેમ મને આજી પ્રત્યેના પોતાના વલણની શરમ આવવા લાગી. એક વાર અમે બધા સાવંતવાડી ગયા હતા. બળદગાડીમાં બેસીને પાછા આવ્યા અને બેળગુંદીમાં, અમારા ઘરમાં પહોંચીએ ત્યાં મારા વચલા ભાઈ વિષ્ણુએ પિતાશ્રીને કહ્યું કે ઘરમાં કશી ચીજને અડશો મા, આપણને સૂતક આવ્યું છે. પિતાશ્રી આ વાત સાંભળતાંવેંત સડક થઈ ગયા અને થાંભલાને આધારે કેટલીય વખત સુધી ઊભા ને ઊભા જ રહ્યા. વિષ્ણુએ બધી વિગતો એમને કહી. આજી કેમ માંદાં હતાં, કોણે કેટલી દવા કરી વગેરે બધું તો કહ્યું જ. પણ છેલ્લે કહ્યું કે, " શબનું દહન કરવા માટે મંત્રાગ્નિ આપનાર કોઈ ન હતું એટલે અમે ભડાગ્નિ આપ્યો અને મંત્રાગ્નિ માટે આજીનાં અસ્થિ ભેગાં કરી, એક માટલામાં ભરી દઈ બગીચાના એક ઝાડ ઉપર ટિંગાડી રાખ્યાં છે. તમારે એ અસ્થિને હવે મંત્રાગ્નિ આપવો પડવાનો. " બીજે કે ત્રીજે દિવસે પિતાશ્રીએ એ બધુ કર્યું. ગોરને લઈને, ગામ બહારના બગીચામાં જઈને માટલું ઉતાર્યું અને અસ્થિને મંત્રાગ્નિ આપ્યો. પિતાશ્રી સાથે ફક્ત ગોર હતા. હું તો ખરો જ. એ વિધિ પૂરો થતાં ઠીક વાર લાગી. પાછા વળતાં પિતાશ્રીને ગળગળા થયેલા મેં જોયા. એમનાથી રહેવાયું નહીં એટલે મને કહે, " દત્તુ, મેં મારી બાને સારી રીતે નહીં રાખ્યાં. એમની સાથે વધારે પ્રેમથી બોલત અને મરજીમાં આવે તેમ ખરચવા માટે દર મહિને ૫-૧૦ રૂપિયા એમને આપતો જાત તો સારું થાત તેમને કશી આવડત ન હતી એટલે પૈસા તો વેડફી જ

નાખત પણ તેથી શું? એમને સંતોષ તો થાત. અને આજે મારે આવો પસ્તાવો કરવાનો વારો ન આવત" એમની આંખમાંથી એક બે આંસુ ટપક્યાં

પોતાની માતાના દેહાન્તના સમાચાર સાંભળ્યા તે ક્ષણથી મંત્રાગ્નિનો વિધિ પૂરો કરી ઘેર આવતા સુધીના ગાળામાં એમના મનમાં શું શું ચાલ્યું હશે એનો ખ્યાલ મારખો મને ક્યાંથી હોય? મારા જેવા બાળક આગળ પોતાનો પસ્તાવો રજૂ કરવાનું એમને મન થયું એ જ એમના દુઃખનું ઊંડાણ બતાવે છે

પશ્ચાત્તાપ એ એક કીમતી ધર્માનુભવ છે જે વાસણો માટી કે રાખથી સાફ થતાં નથી તે જેમ તેજાબથી સાફ થાય છે અને કાટ ખાઈને ઓગળી જઈ કે બળી જઈ વાસણો ચળકવા માંડે છે, તેવી જ રીતે ધર્મજીવન પર બાઝેલી કેમ્બીયે શિથિલતા પશ્ચાત્તાપથી દૂર થઈ જાય છે અને માણસ એકાએક પલટો ખાય છે ખરેખર પશ્ચાત્તાપની અસર તેજાબથી ઓછી નથી હોતી

૮

कुळदेव-निष्ठा

બાને મોઢે, અને પિતાજીને મોઢે પણ 'ઘાટાખાની' (સહ્યાદ્રિ પર્વતની ધાટીઓ તરે) ગોવામાં વસતા કુળદેવની વાતો અનેક વાર સાંભળી હતી, અને તેથી એ સ્થાનને દર્શને જવાની ઝંખના મારામાં નાનપણથી હતી મારી જિંદગીમાં પહેલી વાર અમે 'ઘાટાખાની' ગયાં તે ૧૮૯૯ના અરસામાં ત્યાં લગભગ એક મહિનો રહ્યા

ગોવામાં મંગેશી, શાન્તાદુર્ગા, મહાલક્ષ્મી, વેરીંગ, નાગેશી, મ્હાડદોળ વગેરે અનેક સ્થાનો છે જ્યાં સારસ્વતોના કુળદેવો છે એક એક મંદિર એમ્બે તળે એક એક જાગીર એક એક મંદિર પ્રત્યે અમુક ખાનદાનોની

નિષ્ઠા બંધાયેલી છે એ ખાનદાનોએ જેટલી માનતાઓ રાખી હોય તે બધી કુળદેવ આગળ આવીને અદા થાય, મંગેશામાં અમારી પેઢી સેવા માટે આવી રહેવા બીજા સારસ્વત ખાનદાનો મે જોયાં. એમનામાં પણ કુળદેવ પ્રત્યેની એ જ નિષ્ઠા મેં જોઈ અને તેથી મારી નિષ્ઠા પરિપુષ્ટ થઈ.

રાજનિષ્ઠા જેવી આ ધર્મનિષ્ઠા અને સ્થાનનિષ્ઠા કેવી હોય છે એનો નાનપણથી જ ઊંડો અનુભવ હોવાને કારણે ખ્રિસ્તીઓની જેરુસલેમ પ્રત્યે કેવી નિષ્ઠા હોઈ શકે છે, અને મુસલમાનોની મક્કા-મદીના અને મક્કાના કાબા પ્રત્યે કેવી ઊંડી અને ઉત્કટ નિષ્ઠા હોઈ શકે છે, એ હું સહેજે સમજી શક્યો આજે આપણે એ નિષ્ઠાને મધ્યકાલીન વહેમી લાગણી તરીકે વર્ણવી શકીએ, પણ એ લાગણી કેટલી જીવતી અને ઊંડી હોય છે, અને એની અંદર ધર્મસંગઠનનું કેટલું જબરદસ્ત તત્ત્વ છે એ આજે પણ આપણે સમજવું જોઈએ. એ લાગણી ઇષ્ટ ગણીએ કે અનિષ્ટ, પણ એના સામર્થ્યનો આપણાથી ઇનકાર ન થાય. આજે એ લાગણી ભલે કાલગ્રસ્ત થઈ હોય, પણ એના કાળમા મોટા મોટા મનુષ્યસમાજનું એણે ધાર્મિક સંગઠન કર્યું છે એ વસ્તુ જો આપણે ભૂલી જઈએ, તો મધ્યકાલીન ઇતિહાસ સમજવાનું એક માત્ર સાધન આપણે ખોઈ બેસીશું

મક્કાના કાબાએ આખી દુનિયાના મુસલમાનોને એક કેન્દ્ર આપ્યું. જ્યારે ચાર ધામની કલ્પનાએ હિંદુઓને એમની ધર્મભૂમિ બાંધી આપી

જાતિસંસ્થા વખોડી કાઢનાર અને મૂર્તિપૂજાનો વિરોધ કરનાર પ્રાર્થનાસમાજના એક પ્રમુખ સંસ્થાપક ડૉ ભાંડારકર ન્યાતે ગૌડસારસ્વત હતા અને પ્રસંગ આવ્યે પોતાનું ખાનદાન ગોવાના કયા કુળદેવ પ્રત્યે નિષ્ઠા રાખે છે એ ઘણી આત્મીયતા સાથે જાહેર કરતા. ગોત્રની લાગણી જેટલી ઊંડી છે એના કરતાય આ કુળદેવનિષ્ઠાની લાગણી વધારે ઊંડી હોય છે

પ્રાચીન કાળમાં વિશાળ સમાજો બંધાયા તે પહેલાં clan—જમાત કે ગોત્ર બંધાયાં હતાં. એમની નિષ્ઠા કોઈ મૂળ પુરુષ પ્રત્યે, અટક પ્રત્યે કે કુળદેવ પ્રત્યે બંધાય છે. આગળ જતાં એ કુળદેવનું એક સ્થાન નક્કી થાય એટલે એ કુળની વ્યક્તિઓ દુનિયામાં ગમે ત્યાં ફેલાય તો એમની નિષ્ઠા અમુક ભૂમિ પ્રત્યે, સ્થાન પ્રત્યે, અને એ સ્થાનમાં ચાલતી માન્યતાની સંસ્થા પ્રત્યે ખીલે બંધાય છે. આમ વ્યક્તિનિષ્ઠા અને સ્થાનનિષ્ઠા એકબીજામાં ઓતપ્રોત થાય છે. એમાંથી રિવાજો અને પરંપરા બંધાય છે, અને માનવીસંસ્કૃતિ રૂપ પકડે છે. સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ શોધનાર માનસશાસ્ત્રીને માટે આ ધર્માનુભવ કીમતી હોય છે. આને આધારે અનેક સૈકાઓનો માનવી-ઇતિહાસ બરાબર સમજાય છે.

૬

कोपरानो ककडो

નાનપણમાં તર્કબુદ્ધિ કરતાં કલ્પનાનું રાજ્ય વધારે હોય છે. મોટપણમાં એ જ કલ્પના કાવ્યનું રૂપ ધારણ કરે છે. એટલે કે કલ્પના-વિલાસ ચાલતાં છતાં આ બધું સાચું નથી, માનેલું છે એનો પ્રત્યય અથવા જાગૃતિ અખંડ ચાલુ હોય છે. પોતે જ કરેલી કલ્પનાને માણસ નાનપણમાં એવો તો વશ થઈ જાય છે કે કલ્પનાની વસ્તુ એને માટે સાચી બને છે અને એનો એ ગુલામ પણ થઈ જાય છે.

શ્રાવણનો મહિનો હતો. સોમવારને દિવસે ઘરનું પૂજાનું નારિયેળ બદલવાનું હતું.

અમારા કુળધર્મ પ્રમાણે દેવઘરમાં પથરાની અને ધાતુની અનેક મૂર્તિઓ વચ્ચે મુખ્ય કુળદેવ મંગેશ મહારુદ્રને ઠેકાણે એક નારિયેળ રાખવામાં આવતું. શિવલિંગ નીચે જેમ ચાવીના કાણાના આકારની

એક જળાધારી કે પિંડી હોય છે તેવા જ આકારના લાકડાના એક આસન ઉપર નારિયેળ મૂકવામા આવતુ

નારિયેળ એટલે વિશ્વામિત્રની સૃષ્ટિનો માણસ નારિયેળની કાચલી તે એ માણસની ખોપરી જે કાણામાથી નારિયેળનો ફણગો ફૂટે છે તે એનું મોઢું એના ઉપર બે આખો તો હોય જ છે મોઢા ઉપર લાબા લાબા રેસાની મૂછ આગળ આવી અસલ શોભે છે

પિતાશ્રીએ મને બજારમા જઈ એક પાકુ સારુ સરખુ નારિયેળ આણવાનું કહ્યુ એ નારિયેળ એક વર્ષ સુધી પૂજામા રહેશે એટલે અંદરનુ પાણી ધીમે ધીમે સુકાઈ જશે પછી અદરનુ કોપરુ સુકાઈ જશે અને એનો ગોટો કાચલીથી જુદો પડી અદર ગડગડ વાગવા માડશે નારિયેળ કાચુ હોય તો અદરનુ કોપર કોવાઈ જશે, અને આવતે વર્ષે મગેશ મહારુદ્રનો પ્રસાદ મળે નહી, એ અશુભ ગણાય એટલે ખૂબ કાળજીથી પાકટ નારિયેળ પસદ કરવાનુ હતુ મે બજારમા જઈને સોએક નારિયેળ તપાસી એમાથી એક સારુ પસદ કર્યું ગોળ નારિયેળ કરતા લબગોળ વધારે સારુ એમા કોપર વધારે હોય છે, અને એ ટકવામા પણ સારુ

નારિયેળ ઘેર લઈ આવીને મે એની ઉપરના વધારે પડતા છોડા કાઢી નાખ્યા આખની તથા મોઢાની ઉપરની મઝ ઊખડી ન જાય એની સાવચેતી રાખી પછી તાપડુ લઈ નારિયેળ ઘસીઘસી એને સવાળુ બનાવ્યુ અને નાહીધોઈ પિતાશ્રીને પૂજામા મદદ કરવા જઈ બેઠો બધા દેવો તરભાણામા નાહવા ઊતર્યા એમને માથે અભિષેકપાત્ર ગોઠવ્યુ ગયા વર્ષનું નારિયેળ એક વર્ષની પૂજાથી કાળુ સુવાળુ ચળકતુ થયુ હતુ એ નારિયેળ અભિષેકપાત્રની નીચે મુકાયુ હતુ અભિષેકની મુખ્ય ધાર એની ઉપર પડતી હતી આ વર્ષનું નવું નારિયેળ એની પડખે હતુ જૂનુ નારિયેળ હજી ગાદીએ હતુ એટલે એ વચના હતુ દૂધ, દહી, ઘી, માખણ, મધ, સાકર — એ પચામૃતથી સ્નાન થયુ પછી 'ઉષ્ણોદક' આવ્યુ ત્યાર પછી દેવો 'શુદ્ધોદક'થી

નાહ્યા એ પવિત્ર 'ધૌત' વસ્ત્રથી બધા દેવોને લઈ કાઢ્યા અને એમને દેવઘરમાં પોતપોતાને ઠેકાણે બેસાડ્યા હવે મુખ્ય ઠેકાણે આસન ઉપર નવું નારિયેળ મૂક્યું. જૂનું નારિયેળ એની પડખે, પણ નીચે મૂક્યું. પછી પિતાશ્રીએ દેવોની પૂજા કરી 'નમ્રાર્થે અક્ષત' અર્પણ કરી દેવોને ચંદન લગાવ્યું હરિદ્રા, કુમકુમ વગેરે ચઢાવ્યું પછી ફૂલો ચઢાવ્યા મહાદેવને ધોળાં ફૂલ, ગણપતિને લાલ ફૂલ, દેવીને સુવર્ણચંપક (પીળો ચંપો) સૂર્યને સૂર્યમુખીનું ફૂલ આપ્યું પછી મહાદેવને ત્રણ પાંદડાવાળું બિલ્વદલ અર્પણ કર્યું વિષ્ણુને તુલસીદલ, ગણપતિને દૂર્વાદલ, દેવીને પત્રી એટલે કે જાતજાતના નવા પાદડાં અર્પણ કર્યાં પછી ધૂપ, દીપ, નૈવેદ્ય, બધુ રીતસર થયું જૂના નારિયેળને ઠેકાણે નવું નારિયેળ ગાદીએ આવ્યું અને નવું ધાર્મિક વર્ષ શરૂ થયું તે દિવસે તો બને નારિયેળની પૂજા થઈ

બીજે દિવસે અભિષેક માટે એકવું નવું નારિયેળ હતું જૂનું નારિયેળ કોરે મૂકી દીધું અને પૂજાને અંતે એ વધેરવામાં આવ્યું. અંદરનું સુકાયેલું કોપરું સરસ નીકળ્યું ભોજન પછી ઘરના બધાં કુટુંબીઓને એનો એકએક નાનકડો કકડો પ્રસાદ તરીકે ખાવા આપવામાં આવ્યો અને જેઓ બહારગામ હતા તેમને પણ પોસ્ટ વાટે એક એક કકડો મોકલવામાં આવ્યો કુટુંબીઓમાંથી એક પણ વ્યક્તિ આ પ્રસાદમાંથી વંચિત ન રહે

આગળ જતા જ્યારે હું કૉલેજમાં ગયો અને મારો ઈશ્વર ઉપરનો વિશ્વાસ ઊડી ગયો અને મંદિરે જવામાં અથવા પૂજા કરવામાં પાપ છે એમ માનતો થયો ત્યારે પણ ઘેરથી કુળદેવનો આ પ્રસાદ આવે એટલે પોતાની નવી માન્યતા અને ઝનૂન બધું કોરે મૂકી ભક્તિપૂર્વક એ કોપરાના કકડાનું સેવન કરતો અને મનને મનાવતો કે એ ઈશ્વર પ્રત્યેની નિષ્ઠા નથી, પણ સનાતન કાળથી ચાલતી આવેલી કુળપરંપરાના તત્ત્વ પ્રત્યેની નિષ્ઠા છે અને એ પરંપરા આગળ ચલાવવી મારે એ આવતી પેઢીને પણ પહોંચાડવી જોઈએ એમ માનતો

એ વર્ષ નારિયેળ કાચુ આ શુ હશે એટલે વર્ષને અંતે નારિયેળ વધેરીને જોયુ તો અંદરનુ કોપરુ સાવ કોહાઈ ગયુ હતુ એ જોઈને પિતાશ્રી બહુ દુખી થયા અને આવતુ વર્ષ કેમ જશે એની ચિંતા કરવા લાગ્યા મે મારી બુદ્ધિ ચલાવી, અને કહ્યુ કે નારિયેળ અંદરથી કોહાઈ ગયુ એ બતાવે છે કે ગયુ વર્ષ આપણુને ખરાબ ગયુ અને વાત પણ ખરી હતી

આમ મારી હોશિયારીને કારણે આવતા વર્ષ માટેની પિતાશ્રીની ચિંતા દૂર થએલી જોઈને મને સતોષ થયો

ઘણી વાર સાંજે દેવઘરમા દીવો કરી હુ ધ્યાન કરવા બેસતો ધ્યાનમા નારિયેળની આંખો કોક વાર પ્રસન્ન દેખાતી અને કોક વાર ભારે ક્રુદ્ધ થઈ હોય એમ લાગતુ અને તે પ્રમાણે હુ રાજી થતો અથવા દુખી થતો અને ઉત્કટ પ્રાર્થના કરતો પ્રાર્થનાની અસર થતી અને એ આંખો ફરી પ્રસન્નપણે જોતી હોય એમ મને ભાસતુ આ બધા મનના ખેલ છે એ જાણતા છતા એની મન પર ઓછી અસર થતી નહી

આવી બધી કલ્પનાને કારણે મારુ મન સરવાળે નબળુ પડતુ કે મારી શ્રદ્ધાશક્તિ વધતી એ આજે કહી ન શકુ મને લાગે છે કે મારી વૃત્તિઓ એમ્સાથે જ પોતાની હતી નાનપણમા આવા વાતાવરણમા હુ ઊછર્યો એનુ મને દુખ નથી એટલુ જ નહી, પણ ખરેખર સમાધાન છે

અને છતાય મે મારા દીકરાઓ માટે ન તો આવુ વાતાવરણ પૂરુ પાડ્યુ, ન તો ઇચ્છ્યુ એમની માના તરફથી એમને આવુ થોડુ મળ્યુ ખરુ અને એની અસર સારી જ થઈ છે

બ્રહ્મદેવે મનવેના આપણે મા બાપો અને વિશ્વામિત્ર ઋષિએ કપેલા નારિયેળ રૂપી માણસો મળીને કોણની સૃષ્ટિ થાય છે નારિયેળને કુળદેવને ઠેકાણે સ્થાપવામા ઘણુ ઔચિત્ય છે એ આજે જોઈ

૧૦

એ કંઠી

એક વિચિત્ર અનુભવ માટે અહીં નોંધવો છે એ થયો ત્યારે એ વાટે કોઈ ધર્મનું જ્ઞાન થયુ એવુ લાગ્યુ ન હતુ પણ આજે એની અસર ધર્મમૂલક હતી એમ જ લાગે છે

મારા જન્મ પહેલાની વાત છે મારા પિતાશ્રીની ધર્મશ્રદ્ધા વિષે મે અનેક વાર લખ્યુ છે ઈશ્વરે આપ્યુ છે તેમા સંતોષ માનવો, ખોટે રસ્તે કોઈ પણ કમાણી કરવી નહી — એ પિતાશ્રીનો આગ્રહ કડક હતો પણ એમા એક વખતે મોળાશ આવેલી એ વિશે મારી માતાને મોઢે સાંભળેલી એક વાત યાદ આવે છે

અમારા ઘરમા, ઘણા ઘરોમા હોય છે તેમ કેટલીયે વસ્તુઓ આડીઅવળી પડેલી રહેતી એક વખતે એક બાજુ પડેલી સોનાની કંઠી મે જોઈ જૂના વખતમા જેમ સોનામહોર અને પૂતળી નાણા તરીકે વપરાતા અને ઘરેણામા પણ એ બેસાડવામા આવતા તે જ પ્રમાણે સોનાની વરી પણ વપરાતી મહોરની કિંમત ૧૦ અથવા ૧૫ રૂપિયાની રહેતી એ સિક્કો જાડો રહેતો પૂતળી પાચ રૂપિયાની બહુ પાતળી — અને એની બન્ને બાજુએ પ્રાચીન કાળની છાપ અને શીક અક્ષરો પણ રહેતા વરી એટલે સોનાના ચોરસ અષ્ટ ખૂણિયા નક્કર દાણા વસ્તુના દામ ચૂકવવા માટે એ પણ ગણીગણીને અપાતા હતા એ દાણા જુદા કરવા જોગ ન હતા સોનાના તારના અંકોડા સાથે આ વરીના દાણા બેસાડી એનો ગળામા પહેરવાનો હાર બનાવતા એને કંઠી કહેતા આવી સુંદર સોનાની કંઠી એક ખૂણામા પડેલી જોઈ મને આશ્ચર્ય થયુ એ ઊંચકીને હુ આઈ પાસે લઈ ગયો અને કહ્યુ, "આવી કીમતી વસ્તુ એક ખૂણામા કેમ પડી છે?" માતાના મોઢા

ઉપર વિચિત્ર ભાવ છવાયો. " મૂકી દે, એ ભૂંડી વસ્તુને. એ સોનાની છે જ નહીં. એની પાછળ એક કિસ્સો છે. આપણે મારી પેઠે છેતરાયા હતા — " આઈની વાત પૂરી થાય તે પહેલાં વિષ્ણુએ ત્યા આવીને દબાયેલા અવાજે કહ્યું, " મને ખબર છે, મને ખબર છે ચોરીનો માલ ખરીદવા ગયા અને એમાં બૂન્યા."

આઈએ મને પોતાની પાસે બેસાડી કહ્યુ કે, " બેસ, તને કહું છુ. તેઓ જ્યારે સરકારી નોકરીએ ચડયા ત્યારે કોઈની પાઈને અડતા ન હતા થોડા દિવસ માટે જ્યારે તેઓ કલેક્ટરના ચિટનીસ કે હેડ-રાઇટર થયા (એ વખતે હેડક્લાર્કને હેડરાઇટર કહેતા હતા) ત્યારે એમના હાથ તળેના એક કારકુને એમને લાંચ લેવા લલચાવ્યા. એણે તેમને કહ્યું કે, 'પૈસા લીધા વગર, કોઈ એટલે કોઈ, રહેતુ નથી. તમને નડી આવશે તો મારા ઉપર છોડી દો. તમારે કોઈની સાથે વાતો પણ નથી કરવી પડવાની હુ ચૂપચાપ તમારા હાથમાં પૈસા મૂકતો જઈશ તે તમારે લેવાના અને એ લોકોનુ પ્રકરણ કલેક્ટર આગળ જાય ત્યારે અમુક ઢબે કલેક્ટરને વાત સમજાવી દેવાની. તમારો સીધો સંબધ કોઈની સાથે આવે જ નહીં અને કોઈને કશી ખબર પડે પણ નહીં. ઘરમા આવેલી લક્ષ્મીને કોઈ પાછુ કાઢતુ હશે?' એમણે પહેલે તો ના પાડી સાભળતા પણ ડરી ગયા પણ પેલો કારકુન ચતુર, રોજરોજ એની વાત કરે અંતે તેઓ પલળ્યા અને એક બે વાર પૈસા લીધા. મનમા વસવસો રહેતો કે આપણે હાથે ખરાબ કામ થાય છે પણ પેલો તો રોજ સમજાવે કે ' આવા પૈસા તો બધા જ લે છે કોઈનુ કામ કરી આપીએ અને એ રાજીખુશીથી થોડુક મહેનતાણુ આપે તો કેમ ન લઈએ? આપણે થોડા જ એને માગીસૂટીને એની પાસેથી પૈસા કાઢાવીએ છીએ?'

" એ જ અરસામા એક જણ એક સોનાની કડી વેચવા આવ્યો અને સસ્તામા વેચવાની એણે વાત કરી એમણે પેલા ભાઈને પૂછ્યું કે, ' સસ્તામાં કેમ વેચી શકે છે?' પેલાએ કહ્યું, ' એનુ તમારે શું?'

સારી વસ્તુ સસ્તામાં મળે છે લેવી હોય તો લો નહી તો હું ચાલ્યો '
એમણે પૂછ્યુ 'સાચા સોનાનો તો માલ છે ને? નહી તો તમે લોકો
અમને જ છેતરવાના પેનાએ વસાયો હોય એમ ચિડાઈને કહ્યુ,
'ખાતરી કરી લો આ જો મારી પાસે વરમ્ન છે (કાનડી ભાષામાં
નાગીના પથ્થરને વર ન ' કહે છે) માટે ફરી બગાડવી નથી પણ
એની એક વગી આ પથ્થર ઉપર આ જુઓ ઘસુ છુ તમારા હાથના
સન્વા (વીંગીનો એક પ્રકાર)ની પણ આ પથરા ઉપર એક લીટી
ઘસી કાઢો અને બન્નેના રંગ તપાસો મારો માલ ઊતરતો હોય
તકનાદી કેમ તો તમારી એક પાઈ પણ લીવા વિના તમારા હાથમા
એ મૂકી જઈશ વરમ્ન ઉપર ઘસાગી ફરતા વરી બરાબર સાવન
કનની નીરડી એમણે પૈસા આપ્યા અને કડી ખરીદી લીધી

થોડા દિવસ જવા દઈ એમણે એ કડી આપણે ઘેર હમેશા
આવનાર સોનીને બતાવી એણે કહ્યુ, 'વજનમા હલકી લાગે છે
એમા કાઈ ગોટાળો છે એટો ગજ્જવામાથી વર ન કાઢીને બે ચાર
લરીઓ તપાસી બધી પિત્તળની હતી એના ઉપર એક જાતનુ પાણી
ચ ઢાવેનુ હતુ એમને ખાતરી થઈ કે આપણે બન્યા કશુ બોલ્યા
વગર સોનીના હાથમાથી એ કડી લીધી અને પેટીમા મૂકી દીધી
બીજે દિવસે પૂજામા બેસ હતા ત્યારે એમણે મો હુ કે 'હરામનુ
ધન લેવા ગયા એની કુળદેવે સજા કરી કમાયા એના કરતા વધુ
ખોઈ બેસ આવી દુર્બુદ્ધિ મને ક્યાથી સૂઝી સગનિસ્સગદોષણ
બીજુ શુ?

'તેઓ એવા તો પસ્તાયા કે ફરી પેલા મારકુનને કશી વાત
કરવા ન દીધી એ કડી ઉપર એવા ચિડાયા કે એને એક ખૂણામા
દૂર દીધી મે જ એ ઊચકીને પેલી પેટીમા મૂકી દીધી હતી
એમની નજરે એ ન પડે એની સાવચેતી રાખુ છુ કેમ કે નજરે પડે
છે ત્યારે આખો દિવસ ઉદાસ રહે છે એને લઈને બહાર જઈશ

નહી કોઈ એને વિષે પૂછે તો શો જવાબ આપાય ? ઘરની શરમ ઘરમા જ રહે એ સારુ!"

મે એ કંઠી ધ્યાનપૂર્વક જોઈ તો ક્યાક ક્યાક એના ઉપર કાળા કાળા ડાઘા દેખાતા હતા મને પણ થયુ કે આ ધાતુના ડાઘા નથી પણ આપણા કુટુમના ચારિત્ર્ય ઉપરનો એ ડાઘો છે લાલચ અને બાઘાઈનુ એ પ્રતીક છે

જ્યારે માણસને નુકસાન વેઠવુ પડે છે ત્યારે એ નિશ્ચય કરે છે કે પાપને રસ્તે નહી જાઉં પણ ઘણી વાર એનો એ નિશ્ચય ટકતો નથી માણસ ફરી ફરી લાલચમા સપડાય છે મારા પિતાશ્રીએ એક ભૂલ મારેના પસ્તાવામાથી એવુ ચારિત્ર્યબળ કેળવ્યુ કે ફરી તેઓ કોઈ કાળે લાલચને વશ થયા નહીં

આઈએ આ બધુ મને એવા ભાવથી કહ્યુ કે જાણે મને દીક્ષા જ આપતી હતી પોતાના કુળની સારીનરસી બ ને બાજુની કથા પોતાના દીકરાને કહેવી જોઈએ એથી એના મનમા માતાપિતા વિષે અનાદર નથી પેદા થવાનો પણ કુળના સારાનરસા અનુભવમાથી એને એક સારો વારસો જ મળવાનો છે એ વિશ્વાસે આઈએ ગભીરતાપૂર્વક મને એ આખો કિસ્સો સભળાવ્યો એ મને કહ્યુ જ ન કહેત તો કશુ બગડવાનુ ન હતુ પણ એ વાત વિગતવાર કરી આઈએ મને કુળપરપરાની કીમતી દીક્ષા આપી.

પોતાના પિતાની પણ એક વાત આઈએ મને દુ ખ સાથે કરી હતી

૧૧

जतना शिक्षक

નાનપણમાં નિશાળમાં જે કવિતાઓ ગોખવી પડતી તેમાં મોટે ભાગે નૈતિક ઉપદેશ જ રહેતો. અમે કવિતા મોઢે કરતા તે નિશાળના એક પાઠ તરીકે. મોટા થયા પછી એ કવિતાઓ હુસ્વદીર્ઘ સાચવીને, મોટે સાદે, રાગમાં ગાવાનો અનેરો આનંદ આવતો. જમણવાર હોય ત્યારે અર્ધુંપર્ધું જમી રહ્યા પછી શ્લોકો બોલવાનો રિવાજ હતો. મોટેરાં તેમ જ નાનાં પોતપોતાની શ્રદ્ધા પ્રમાણે ગાય. કેટલાક લોકો ડાબો હાથ ગાલ ઉપર રાખીને ગાતા, કેટલાક માથું હલાવીને ગાતા. અમને બાળકોને ઊંચે સાદે ગાવામાં આનંદ આવતો. પણ કવિતાના બોધ તરફ એની મેળે ધ્યાન જતું નહીં.

નિશાળના કેટલાક શિક્ષકો કવિતા સમજાવીને સંતોષ માનતા, પણ ઘણાખરા નીતિનો બોધ અમારા મન પર ઠસાવવા માટે ઉપદેશનાં વ્યાખ્યાનો આપતા ભલે અણઘડ રીતે, પણ નીતિનો જ ઉપદેશ આપતા હોવાથી મન પર એની સારી અસર થતી. જેવો ઉપદેશ આપે છે તેવું જ શિક્ષકનું ચારિત્ર્ય છે કે નહીં એ તરફ જોવાનું મને સૂઝયું જ નહીં. એમાં ઉદારતાની વાત ન હતી. એ દિશાએ ભણું ચાલતું જ નહીં. વર્ગમાં શિક્ષક કોઈ આજ્ઞા કરે કે, ‘ઊભો રહી પગના અંગૂઠા પકડ’’ તો તેમ કરવું પડતું. શિક્ષક પણ તે જ પ્રમાણે કરે છે કે નહીં એ જોવાનું કે શિક્ષક અંગૂઠા પકડે તો જ આપણે પકડવાના — એમ જેમ મનમાં થતું નહીં, તેમ જ શિક્ષક ઉપદેશ આપે છે તે પ્રમાણે એ પોતે ચાલે છે કે નહીં એ જોવાનું મનમાં આવતું જ નહીં.

મારે કહેવું જોઈએ કે અમારા વખતના શિક્ષકો મોટે ભાગે, એમની સમજ પ્રમાણે, નીતિથી ચાલવાના આગ્રહી હતા. નાહવાનું, તિલક

કરવાનુ સાજે મંદિરે દેવદર્શને જવાનુ, ભિખારીને ભિક્ષા આપવાનુ, અગિયારશને દિવસે અપવાસ કરવાનુ, આ બધુ તેઓ ચીવટપૂર્વક પાળતા તેઓ પોતે જૂઠ બોલે છે કે નહી એ જાણવાની તક અમને ક્યાથી મળે ?

શાળાના માસ્તરની આજ્ઞા તો પાળવી જ પડતી એમના પ્રત્યે આદર ધારણ કરવો જોઈએ એ પણ એની સાથે જ આવતુ 'મારે નહી તે શિક્ષક સારા — મારે તે સારા નહી ' – એટલુ, પોતાપૂરતુ અમે નક્કી કરતા પણ શિક્ષકના ચારિત્ર્યનો વિચાર સરખો મનમા આવતો નહી.

એક વાર અમે જત ગયેલા એ દેશી રાજ્યના હિસાબ બરાબર છે કે નહી એ તપાસવાનુ કામ અંગ્રેજ સરકાર તરફથી મારા પિતાશ્રીને સોંપેલુ, કેમ કે જતના રાજા ઉમ્મરે નાના હતા અને અંગ્રેજ સરકાર તરફથી નીમેલા એક એડમિનિસ્ટ્રેટર કારભારુ ચલાવતા એક જ મહિનાનુ કામ હતુ, છતા તેટલા દિવસ માટે મને નિશાળે મોકલેલો રાજ્યની નાણાની વ્યવસ્થા તપાસવા માટે આવેલા અમલદારનો દીકરો એટલે નિશાળમા મારી સહેજસાજ પ્રતિષ્ઠા હતી હુ મરાઠી ચોથીમા હોઈશ એક દિવસે વર્ગના શિક્ષક મને કહે, "તારા પિતાશ્રીને તો ઘણા પૈસા મળતા હશે " મે એમને કહ્યુ, "આટલા રૂપિયાનો પગાર છે " તેઓ હસીને કહે, "એની વાત કોણ કરે છે ? લાચના પૈસા તો ઘણા મળતા હશે " શિક્ષકની એ વાત મને ગમી નહી પણ શિક્ષક બોલે છે એ પિતાશ્રીનુ અપમાન છે, એની વાત સહન કરવી ન જોઈએ, એમના ઉપર ચિડાવુ જોઈએ એવુ તો કશુ મને સૂઝ્યુ નહી મે એટલુ જ કહ્યુ કે, "ના, ના, મારા પિતાશ્રી લાચ લેતા જ નથી "

શિક્ષકે નફફટપણે ચલાવ્યુ, 'અરે, જાઓ, કોઈ અમલદારનો પાપ જડી આવે એટલે એ દોડતો ઘેર આવવાનો, અનેક વાર પગે લાગવાનો અને કહેવાનો કે, મને આમાથી બચાવો ' પછી રૂપિયાની મોટી મોટી થેલી ઘેર આવે એટલે ઘરમા ચાલતી આવેલી લક્ષ્મીને પાછી કાઢવાની હિંમત કેની ચાલે ? ચૂપચાપ થેલીઓ લઈને પેટીમા

જૂના હશે. વર્ગના છોકરાઓ પણ એના જ રસથી બધું સાંભળતા હતા. મારા પિતાશ્રી ચારિત્ર્યહીન હશે એવી નિરર્થક છાપ કોઈના મોં ઉપર મેં જોઈ નહીં, પણ હું કેવો ભાગ્યશાળી હોઈશ એવા ધ્યાનથી જ બધા મારા તરફ જોવા લાગ્યા!!

મને ઘણું દુઃખ થયું. મેં ફરી ફરી કહ્યું કે, "મારા પિતાશ્રી એવા નથી." પણ શિક્ષક માને જ શાના? અને એ ઇલાજ શો કરવો એની ખબર નહીં એટલે સમસમીને હું બેસી રહ્યો. ઘરમાં આવી પિતાશ્રીને કહેત તો તેઓ શિક્ષકની ધૂળ કાઢી નાખત, એની નોકરી જાત. 'હું બોલ્યો જ નથી,' એમ એ કહેત અને વર્ગના છોકરાઓની સાક્ષી પણ રજૂ કરત. પણ આવું કાંઈ કરવા જેવું હોય છે એમ મારા ભેજામાં આવ્યું જ નહીં. મને શિક્ષક પ્રત્યે અણગમો થયો. અને વર્ગના ભણતર તરફ પણ રસ ચોંટે નહીં. શિક્ષક થઈને આવું બોલે એનું મને આશ્ચર્ય થયું, દુઃખ પણ થયું. શિક્ષકની ન્યાતમાં ન શોભે એવો માણસ છે એટલું જ મનમાં રહી ગયું. શિક્ષક લોકોએ વિદ્યાર્થીઓ આગળ સારાં જ ચિત્રો દોરવાં જોઈએ એટલું તો તે વખતે હું સમજતો હતો. તેથી જ જૂના શિક્ષકની પેલી વાતથી મારા મનને ઠેસ વાગી.

१२

बाळपणना देवो – १

સનાતની બ્રાહ્મણ કુટુંબનું વર્ષ એટલે વ્રતો, ઉત્સવો અને તહેવારોની અખંડ ઘટમાળ. મારી દાદીને ધર્મના સામાન્ય વ્યવહારમાં ઓછો રસ ન હતો. સવારે રાંધી અમને બધાને દસ વાગ્યાની આસપાસ ખવડાવે, અને સાંજે પોતાની દશમી અથવા થાલીપીઠ અલગ તૈયાર કરી એકલી એકલી ખાઈ જાય. હું તો આજી (દાદી) સાથે લાડ કરી એ થાલીપીઠમાંથી ભાગ પડાવ્યા વગર રહેતો નહીં. બધી રીતે નિવૃત્ત થયેલી આજી મારા પ્રત્યે સહેજસાજ પક્ષપાત રાખતી અને પોતાના અખૂટ જ્ઞાનના ભંડારમાંથી ધાર્મિક વાર્તાઓ કહેતી.

મહાદેવ એક જોગી છે. એમની લાલપીળી જટા માથાથી પગ સુધી લાંબી હોય છે. આખે શરીરે ભસ્મ ચોળે છે. એક મોટો શંખ લઈને ભુમ્ ભુમ્ ભુમ્ અવાજ કરે છે. એમના પત્ની પાર્વતી રૂપરૂપના ભંડાર, પણ એવા ઘેલા પાછળ ગાંડા થયેલાં. મહાદેવ સ્મશાનમાં ભટક્યા કરે અને પાર્વતીદેવી એમની સેવાને અર્થે પાછળ પાછળ ફરે. એવાં એનાં શબ્દચિત્રો આજી પોતાના ટૂંકા ટૂંકા વાક્યોમાં આપ્યા કરે. અંતે મારા મન આગળ મહાદેવનું વ્યક્તિત્વ સાવ સ્પષ્ટ થઈ ગયું. ક્ષણમાં રાજી થનાર, ક્ષણમાં કોપાયમાન થનાર, અને જરા ક્ષમસ્વ કહ્યું એટલે ફરી રાજી રાજી થનાર એ દેવ મને બહુ જ વહાલો થઈ પડ્યો. બ્રહ્મા જેવો એ બીકણ નહીં. રાક્ષસોને યુક્તિપ્રયુક્તિથી છેતરનાર અને માત કરનાર વિષ્ણુ જેવો એ ચતુર નહીં. એ તો ભસ્માસુરને પણ માગે તેવું વચન આપે, અને ભસ્માસુર કેડે પડ્યો એટલે જીવ લઈને નાસે. ભોળા શંકર વિષે મારી વિશેષ ભક્તિ જામી. માણસ ગૃહસ્થાશ્રમ કરે તો તે મહાદેવ જેવો કરવો જોઈએ સ્રી। ગર

હવે તો ઠગ અનાયાસે છોકરાંઓ પ્રત્યે પ્રેમભાવ કેળવતો તો તે મનાવવા જેટલું ડીંગાપણું તો ન જ હોવું જોઈએ, એવો ખ્યાલ અસ્પષ્ટપણે બંધાયો.

અમારા ઘરથી થોડેક દૂર એક મોટો કૂવો હતો. એની પાસે આકડાના થોડાક છોડ ઊગ્યા હતા. આજી કહે, "હનુ, આકડાના ફૂલ મળે તેના લેતો આવજે. આપણે હનુમાનને એની માળા ચડાવીશું." મેં એક ફૂલ તોડીને સૂંઘી જોયું. એમા સુવાસ ન હતી. આજીએ કહ્યું, "હવે ફેંકી દે એ ફૂલ. તેં સૂંઘ્યું તે હવે હનુમાનને ચડાવાય નહીં. એ તો તારું એંઠું થયું ગણાય." હું એક ધાર્મિક પાઠ શીખ્યો. ભગવાનને ભોગ ધરાવવો હોય તો તે અણચાખેલો જ હોવો જોઈએ; ફૂલ ચડાવવું હોય તો તે અણસૂંઘેલું જ હોય. સૂંઘ્યું એટલે અપવિત્ર થયું. ઉપભોગ દરેક વસ્તુને મલિન કરે છે એ જાતની માન્યતા બંધાઈ.

"પણ આવા ગંધરહિત અને કઠણ ફૂલો આપણે હનુમાનને કેમ ચડાવીએ? જાઈ, મોગરો, ચંપો, ગુલાબ એવા સરસ મજાના ફૂલો છોડીને આ આકડાના ફૂલ શીદ ચડાવીએ?" મેં પૂછ્યું. આજીએ કહ્યું, 'તને ખબર નથી? હનુમાન બાળબ્રહ્મચારી છે ને વજ્રકૌપીન છે. એને આવા જ ફૂલો ગમે.' બાળબ્રહ્મચારી અને વજ્રકૌપીનની બીના સમજવા જેટલો હું મોટો ન હતો. મેં એટલું તારવી કાઢ્યું કે હનુમાન જરા વિચિત્ર છે એટલે જ એને આવા ફૂલ ગમે છે. અમે ખૂબ ફૂલ ભેગા કર્યા. નાના (અમે ૭ ભાઈમાંનો પાંચમો ભાઈ) પણ મદદમાં આવ્યો. ખાસી લાંબી માળા તૈયાર કરી. હવે એ માળા હનુમાન કેમ પહેરે છે એ જોવા આજી જોડે હું મારુતિના મંદિરમાં ગયો. તેલ અને સિંદૂરના પડ જેના ઉપર બાઝ્યા છે એવી મૂર્તિ મને ગમી નહીં, પણ દેવો વિશે મનમાં અણગમો આણવો એમાં પાપ છે એટલું હું શીખ્યો હતો, તેથી મારી બધી બાળભક્તિ ભેગી કરી

હનુમાન પ્રત્યે મે શ્રદ્ધા કેળવી ફક્ત એની નામી પૂછડી ગમા ના મને મુશ્કેલી ન પડી તે વખતે કળાનો ખ્યાલ સરખો ન હતો, નહી તો હુ જરૂર કહેત કે કળાની દૃષ્ટિએ પૂછડી વગરનુ શરીર અપૂર્ણ ખરુ હનુમાનની પૂજા પૂરી થઈ અને અમને પ્રસાદ મળ્યો ઘણુ કરીને સૂક અને ખાડનો પ્રસાદ હતો મે પૂછ્યુ, આઇ, આપણને આ પ્રસાદ શા માટે આપે છે? આઇએ કહ્યુ મારુતિએ નૈવેદ્ય ખાધુ આપણને એની ખબર ન પડે પછી જે બચી ગયુ તે આપણે બધા પ્રસાદ તરીકે ખાઈએ છીએ મે પૂછ્યુ 'આપણે એઠુ કેમ ખાઈએ? આઇએ જવાબ વાળ્યો, માણસનુ એઠ ન ખવાય માણસે ચાખ્યુ એટલે અપવિત્ર થયુ પણ ભગવાન ચાખે ત્યારે તો એ વસ્તુ વધારે પવિત્ર થાય છે ભગવાનના પ્રસાદ તો માગીને પણ ખવાય પ ખે એકની એક બાઈએ એમા ઉમેરો કર્યો 'પણ પ્રસાદ મૂઠી ભરીને ખાવાનો નથી હોતો હો, એ તો સહેજ ચખાય પ્રસાદની તીખાશ અને એનુ ગળપણુ મારા મોઢામા કામ કરતા હતા ભગવાનના પ્રસાદમા બન્ને હોય એવો પણ કાઈક ખ્યાલ તે વખતે બધાયો હશે

મદિરમા એક બાજુ એક પુરાણી પોતાની પોથી કાઢીને એમા નુ એક પાનુ હાથમા લઈને વિવરણ કરતો હતો એનો અવાજ મદિરના નાનકડા ઘુમટમા ગુજતો હતો તે શુ બોલે તે તો હુ સમજી શકતો ન હતો પણ એની આગળ બેઠેલી બહેનો એકાગ્રપણે સાભળતી જાય અને હાથ વતી પૂજાની દિવેટો તૈયાર કરતી જાય એ દૃશ્ય મને ગમેલુ કોઈ પણ બહેન પુરાણુ સાભળવા અદર આવે એટલે એક પવાલુ ચોખા પુરાણી આગળ ઠાલવે કોઈ સાકરના બે ચાર ગાગડા મૂકે, કોઈ અગરબત્તી સળગાવે એમાદ બહેન પાઈ પૈસો મૂકે મે જોયુ કે પુરાણીબુવા પોતાની આગળ શુ મુકાય છે એ તરફ પોતાનુ બિલકુલ ખ્યાન નથી એમ બતાવવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા મને આશ્ચર્ય થયુ

અણ્ણાનો સ્વભાવ ઘણો મશ્કરો એને જ્યારે મે કહ્યુ કે મદિરે જઈ હનુમાનને જોઈ આવ્યો ત્યારે કહે, "તને ખબર છે કે હનુમાન નાકથી શ્વાસ લે છે? હવે જઈને એના નાકમા આગળી વાની જોજે ઠડો ઠડો પવન આવશે" અણ્ણા મારા મોટા ભાઈ એને વિશે મારા મનમા આદર હતો હવે અણ્ણા મારુતિની મશ્કરી કરે ત્યારે મારે શુ માનવુ? આઈએ ચિડાઈને કહ્યુ "જા જા, આવી ગાયવી વાતો કરીને બાળકોના મન ભમાવીશ નહી" અણ્ણાએ હસતા હસતા આગળ ચલાવ્યુ, "હુ ક્યા હનુમાનની મશ્કરી કરુ છુ? હુ કહુ છુ હનુમાન જીવતો છે નાક વતી એ શ્વાસ લે છે એની આગળ ભોગ ધરો છો તે એ ખાતો નથી પણ સૂઘી લે છે, તેથી જ ભોગમા મૂકેલી વસ્તુઓ જ્યારે પ્રસાદ તરીકે આપણે ખાઈએ છીએ ત્યારે ફીકીફીકી હોય છે

હિદુ માનસ વિચિત્ર છે ભગવાન વિશે અનન્ય ભક્તિ હોવા છતા એની છૂટથી મશ્કરી કરતા વાધો નથી આવતો પોતાની ગાય કે ભેસ જગલમા ખોવાઈ જાય તો એવો મશ્કરો માણસ પણ પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી માનતા રાખવાનો કે ઢોર પાછુ આવે તો એક આનાની સાકર હનુમાનને ખવડાવીશ હનુમાનની મશ્કરી કરનાર કેટલાય લોકો મે જોયા છે કે જેઓ આખો જન્મારો શનિવારનો ઉપવાસ કરવાનુ ચૂકતા નથી

૧૩

बाळपणना देवो – २

મારો બીજો ઓળખીતો દેવ તે ઢોલ્યા ગણપતિ મારા નાનપણમા અમલદારોની પત્નીઓ ટોળે વળીને મંદિરે જવામા શોભા માનતી હતી સાંજે મંદિરે જવાનુ હોય ત્યારે આઈ સારામા સારા કપડા પહેરી, એક શાલ ઓઢી, બધા ઘરેણા પહેરી બીજી બહેનોની રાહ જુએ. જેટલી બહેનો આવે એટલા પગવાળા તો હોય જ હું પણ એમની સાથે કોઈ કોઈ વાર મંદિરે જતો પટાવાળાના રક્ષણ તળે બહેનોનુ આવુ સરસ ધણ ચાલતુ જોઈ મને મજા પડતી પણ કોઈ ઝટ ઝટ ચાલે જ નહી હુ આગળ જાઉં ને પાછળ આવુ હુ આઈ પાસે તકરાર કરુ કે "આટલી વારમા હું તો મંદિરે ત્રણ વાર જઈ આવત " આઈ કહે, "મોટા લોકો ઉતાવળે ચાલે નહી ચાલે તો ભૂંડુ દેખાય " મે આઈને પૂછ્યુ, "પણ આઈ, મંદિરે જતા તુ બધા ઘરેણા કેમ પહેરે છે ?" આઈએ હસી પડીને કહ્યુ "ભગવાને જે બરકત આપી હોય તે એની આગળ ન ચોરીએ હુ મંદિરે જઈને ગણપતિને કહુ છુ કે તારી કૃપાથી મને આ સારા કપડા અને સારા ઘરેણા મળ્યા છે તારી કૃપાએ છોકરા પણ સારા નીવડ્યા છે છોકરા મોટા થાય ત્યારે એમને માગ કરતા પણ વધારે આપજે

ઢોલ્યા ગણપતિની મૂર્તિ ઠીક ઠીક ઊચી હતી, અમે ગયા એટલે પૂજારીનો છોકરો અમને ચરણામૃત આપવા આગળ આવ્યો ચરણામૃતમા ચંદન ખાંડ મધ વગેરેની મહેજસાજ મહેક હતી મે આઈને પૂછ્યુ, 'આવડો નાનો છોકરો ગણપતિને શી રીતે નવડાવતો હશે અથવા તિલક કરતો હશે ?" કોઈકે કહ્યુ, ' ગણપતિની દુંદ બહાર આવી છે ને ? એના ઉપર ચડીને એ ગણપતિને નવડાવે છે " બધા હસી પડ્યા, અને જાણે હુ જ ફજેત થયો હોઉ તેમ હુ ત્યાંથી ખસી ગયો

ગણપતિ ઉંદર ઉપર બેસે છે એને મોદક બહુ ભાવે છે એ બુદ્ધિનો દેવ છે ભણતરની શરૂઆત એના નામથી જ કરવી જોઈએ એક દિવસ મોદક ખાઈને ઉંદર ઉપર સવાર થયેલા ગણપતિ તોલ સાચવી ન શક્વાથી નીચે પડ્યા એ જોઈને આકાશમા ચંદ્ર હસ્યો ગણપતિ ચિડાયા એમણે પોતાનો એક બાજુનો લાંબો દાત તોડીને ચંદ્ર ઉપર ફેક્યો અને એને શાપ આપ્યો કે તારુ મોઢુ કોઈ નહી જુએ ચંદ્ર ગભરાયો, પસ્તાયો અને રોવા લાગ્યો એણે ગણપતિ પાસે ઉઃશાપ માગ્યો ગણપતિને દયા આવી એમણે કહ્યુ, "વરસમા એક જ દિવસે—ભાદરવા સુદ ચોથે—તારુ દર્શન અમગળ ગણાશે તે દિવસે જે કોઈ તારુ દર્શન કરશે એના ઉપર ચોરીનુ આળ આવશે" આનો પરચો જોવો હોય તો જગતમા જઈ તપાસો જગતના ભૂડો પણ ગણેશચોથને દિવસે રખેને ચદ્રનુ દર્શન થાય એ બીકે ઝાડીઝાખરામા માથુ ખોસીને બેસી જાય છે આ બધુ સાભળીને મે પૂછ્યુ

"પણ જો ભૂલેચૂકે આપણાથી ચદ્રનુ દર્શન તે દિવસે થાય તો ?"

"તો એનો ઇલાજ છે કોઈ પડોશીના ઘર ઉપર પથરા ફેકવા પડોશી ચિડાઈને ગાળ દે એટલે પછી ચોરીનુ આળ ટળી જાય છે!"

જેવી બીક તેવો એનો પરિહાર જેવો સમાજ તેવા એના દેવો એટલે જ આદિકવિ વાલ્મીકિએ કહ્યુ છે યદન્નः पुरुषो भवति तदन्नास्तस्य देवता। માણસ જેવો આહાર ખાય છે તેવો જ આહાર ખાનારા એના દેવો પણ હોય છે આજ તો આ બધી પૌરાણિક વાર્તાઓ રૂપક તરીકે સમજાવવાનુ મન થાય છે તેમાયે જ્યા સુધી રૂપક બધ બેસે નહી ત્યા સુધી અસંતોષ રહ્યા કરે છે નાનપણમા એવુ ન હતુ તે વખતે આખો સમાજ પણ ભોળો હતો દેવોમા શક્તિ હોય, ભક્તોનું રક્ષણ કરવાની કાળજી હોય એટલે બસ તે ઉપરાંત દેવોનુ ચારિત્ર્ય ઊચુ હોવુ જોઈએ, તેઓ પક્ષપાતરહિત હોવા જોઈએ એવી અપેક્ષા ન હતી દેવોને બહુ શુદ્ધ કરવા જતા તેમનામા કશુ વ્યક્તિત્વ જ રહેતુ નથી આમ કરતા કરતા જ વેદાંતી ઈશ્વર નિર્ગુણ નિરાકાર થઈ

ગયો હોવો જોઈએ સમાજના બાલ્યકાળમાં દેવો સમાજની શ્રેષ્ઠ વિભૂતિઓની સુધારેલી આવૃત્તિ જેવા જ હોય છે અને તેથી જ દેવો આટલા વહાલા થઈ પડે છે

અને ઉચ્ચ દૃષ્ટિએ તપાસના કોણ કહી શકે કે આજની આપણી, પ્રૌઢ લોકોની, ઈશ્વર વિષેની માન્યતાઓ પણ ખરા ઈશ્વરને અને એના સાચા સ્વરૂપને યથાર્થતાએ રજૂ કરે જ છે?

એક દિવસ ત્રણ ગામડિયા લોકોએ એક મુગૂસ (નોળિયા)જોયુ એકેને એનુ સાચુ નામ આવડે નહી એક જણે કહ્યુ, "જુઓ પેલુ સુમંગ જાય છે" બીજો કહે, "તુ કેવો જંગલી છે! એને સુમંગ કહે વાય? એ તો મુસંગ છે" ત્રીજો કહે, "બહુ ડાહ્યા ન જોયા હોય તો! કોઈ કાળે શાસ્ત્ર વાચ્યુ છે? એનુ નામ તો ઘુમ્મસ" સુમંગ, મુસંગ ઘુમ્મસ વચ્ચે ખૂબ ઝઘડો ચાલ્યો અને મુગૂસ એ સાચુ નામ છેવટ સુધી કોઈને સૂઝ્યુ જ નહી!

ભોળા લોકોની ઈશ્વર વિષેની ભોળી કલ્પના જોઈ વિદ્વાન લોકોએ જાણવુ જોઈએ કે આપણે પણ ઈશ્વરની સાચી કલ્પનાથી કદાચ એમના જેટલા જ દૂર હઈશુ અગાશી ઉપરનો માણસ રસ્તા પરના માણસને હસે અને કહે, 'જુઓ, તમારા કરતા હું સૂરજની કેટલો નજીક છુ! એના જેવુ જ એ હશે લોકોનુ અજ્ઞાન આપણે જરૂર દૂર કરીએ, વહેમ ને ધતિંગ જેટલુ જ એને ત્યાજ્ય ગણીએ, પણ ભોળા સમાજની ભોળી કલ્પના વિષે સમભાવ રાખીએ, એટલુ જ નહી પણ એની પાછળ રહેલી સ્થૂળ પણ નક્કર ધાર્મિકતાની કદર પણ કરીએ

ગણપતિની સુંદર મૂર્તિઓ ઘરમા આણી ત્રણ દિવસ એમની ષોડશોપચાર પૂજા કરી, જ્યારે અંતે એમને કૂવામા કે તળાવમા પધરાવી દેતા ત્યારે ચિત્ત ઉદાસ થતુ, અને અમે બાળકો જોરથી બોલતા, "ગણપતિ બાપ્પા મોરિયા, પુઢલ્યા વર્ષી લવકર યા."

૧૪

ગદ્ય પ્રાર્થના તે જ હૃદ્ય પ્રાર્થના

નાનપણમા મે ખરી પ્રાર્થના સાભળી તે મારી માને મોઢે એમા કવિતા ન હતી "દેવા માપ્પા મંગેશા મહારાજા આમ્હી અજ્ઞાન આહો, આમ્હાલા કાહી કળત નાહી આમચ્યા હાતૂન તુઝી સેવા હી ઘડત નાહી તે સર્વ ક્ષમા કર આમચેવર અમુક અમુક સંકટ આલે આહે તે દયા કરુન દૂર કર આણિ સર્વાના સદ્બુદ્ધિ દે શક્ય તિતક્યા લવકર આમ્હી બારા બ્રાહ્મણાચી સમારાધના વાઢૂ એ લઘુરુદ્ર રૂ. નાગખાની તુઝ્યા મંદિરાત ચેઉ સર્વાંચે બરે કર" આ જાતની એ પ્રાર્થના રહેતી ઘરમા કોઈ માદુ પડે કે એવી જ કાઈ મુશ્કેલી આવે ત્યારે પૂજાની ઓરડીમા દેવઘરમા આવી પ્રાર્થના મને અચૂક સાભળવા મળતી વસ્તુસ્થિતિ સાથે બધબેસતી અને હૃદયના ભાવો જેવા હોય તેવા વ્યક્ત કરતી આ ગદ્ય પ્રાર્થનાની અસર મારા મન પર સચોટ થતી હવે આપણે સુરક્ષિત છીએ એવો વિશ્વાસ મનમા પેદા થતો, જે આરતીઓ બરાડીને કોઈ કાળે પેદા થતો નહીં

૧૮૮૮મા જ્યારે પહેલવહેલા અમે ઘાટાખાલી (ઘાટ તળે) કોકણમા મંગેશી ગયા ત્યારે રિવાજ પ્રમાણે ગામમા પહોચતાવેત અમે 'ધૂળભેટ'નો કાર્યક્રમ પૂરો કર્યો શરીર પરની અને પગ પરની ધૂળ ખખેર્યા વગર યાત્રીઓ દર્શનની ઉત્કટતાથી મંદિરે દોડે છે અને દર્શન લે છે એને ધૂળભેટ કહે છે અમે મંદિરે જઈને અમારા પુરોહિતને કહેવડાવ્યુ કે અમે આવ્યા છીએ અમને ભગવાન પાસે લઈ જાઓ ભગવાનના દરબારમા પરિચય કરાવનાર કોઈ જોઈએ જ ને? પુરોહિત અમને ભગવાન આગળ લઈ ગયા અને એણે

અના પુ દેવા મહારાજ! હે બાળકૃષ્ણરાન કાલેનમ્ર સ્હકુટુંબતુજ્યા બેનીમાપી મેળગાવ શહાપુરઈન આને આટેત માહી દિવસ સેવેસાથી રાહાતીન યાચી મેવા માનૂન ઘે આણિ યાચે બરે કર ' આટલું કહીને પુરોહિતે ભગવાન આગળ અમારું નારિયેળ ધર્યું પછી તે વધેરીને એક વાટી પોતાને માટે રાખી અને બીજી વાટીમા ફૂલ તુળસી બીલીપત્ર વગેર પ્રસાદ સાથે એ અમારા હાથમા આપી શી તે દિવસની ધન્યતા! મનમા થતુ કે ભગવાન ખરેખર આ બધુ સાભળે છે અને કૃપાવત થઈને એ પ્રમાણે કરે છે

પછી હુ પણ મનમા ને મનમા આવી પ્રાર્થના કરતો થયો

મે ક્યાક કહ્યુ જ છે કે શ્રાવણ મહિનામા પહેલા સોમવારને દિવસે મારા પિતાશ્રી કુલદેવને ઉદ્દેશીને એક કાગળ લખતા અને એમા વરસ દરમિયાન થયેલી બધી કૌટુબિક ઘટનાઓ દાખલ કરતા એની પણ મારા મન પર ઊડી અસર થઈ જોકે આવા કાગળો લખવાની બાબતમા પિતાશ્રીનુ અનુકરણ કરવાનુ મને સૂઝ્યુ નહીં સૂઝત તો બીજુ કાઈ નહી તોપણ કુટુબનો ઇતિહાસ ટૂકમા મળી રહેત

પિતાશ્રીએ લખેલા એવા કાગળો વાચ્યા પછી મારા મન પર જે ઊડી છાપ પડી તે એ કે આપણે અનાથ નથી એક સર્વસમર્થ સત્તા આપણી સભાળ લે છે એની ઇચ્છા અને વ્યવસ્થા આપણે જાણતા નથી આપણે માટે શુ હિતકર છે અને શુ હિતકર નથી તે આપણે જાણતા નથી આપણી લાગણીઓ પ્રમાણે આપણે સુખી કે દુખી થઈએ છીએ જે ઘટના આપણને કારી ઘા જેવી લાગે છે તે અનિષ્ટ જ હો એમ માનવાનુ કારણ નથી મારી બહેન જ્યારે ગજરી ગઈ ત્યારે ભગવાને એને પોતાની પાસ બોલાવી લીધી એમ જ્યારે પ્રાર્થનામા મે સાભળ્યુ ત્યારે મને થયુ કે આક્કા ગઈ એનુ દુખ આપણને જરૂર થાય પણ એનું તો અશ્રેય થયુ નથી ભગવાનને જોઈને આક્કાને કેટલો આનદ થયો હશે! એક દિવસે મનમા વિચાર આવ્યો કે ભગવાન પાસે ગયા પછી પાછા કેમ અવાતુ નહીં હોય?

આજે જો આફ્રિકા આવીને ભગવાનને ત્યાંની વાત કરે તો કેટલો આનંદ થાય!” બીજો વિચાર મનમા આવ્યો કે “ભગવાન જે કરે છે તે જ સારુ છે એમ સ્વીકારીને આપણે ચાલવુ જોઈએ.

મારા મનની કલ્પનાઓમા ગડમથલ હમેશા ચાલતી. ભગવાન પાસે કાંઈ પણ માગુ અને તરત મનમા આવે કે ભગવાનને બધી ખબર છે. જે યોગ્ય હશે તે એ કરશે જ. પ્રથમ એક રીતે માગુ, એમા ખામી જોઈને એ માગણી સુધારુ, તેમાય દોષ જોઉ, એટલે ફરી મૂઝાઉ. અંતે થાકીને કહુ કે “મને માગતાયે આવડતુ નથી અને ઇચ્છતાયે આવડતુ નથી. ફક્ત શ્રદ્ધા કેળવીને બેસી જાઉ એ શું ખોટુ?”

ઠીક નાનપણમા કેળવાયેલી આ વૃત્તિને કારણે સકામ પ્રાર્થના એવી તો મેં બેત્રણ વાર જ કરી હશે. પણ જ્યારે મારે હાથે કોઈ મોટી ભૂલ થાય ત્યારે પ્રાર્થના કરી વચન આપતો કે, “હવે ફરી આવી ભૂલ ન કરું. જે થઈ છે એની ક્ષમા કરજે. ભૂલ માટે સજા કરવી હોય તો ભલે કર, પણ મનમા તો ક્ષમા વૃત્તિ જ રાખજે. ક્ષમાયુક્ત સજા મળે તે સુખેથી ભોગવીશ. મારી કાયરતાને પોષણ આપીશ નહીં. પણ તારી ક્ષમાનો અનુભવ મને મળવો જ જોઈએ.”

૧૫

आरती

ધર્માનુભવ મેળવવાના સાધનને સાધના કહે છે એ સાધના જેટલી બાહ્ય હોય તેટલી સ્થૂળ હોય છે ખરી સાધના આંતરિક જ હોય ઊંડાણમાં ઊતરીને જોઈશું તો ખાતરી થશે કે ધર્માનુભવ મેળવવાનું સાચું સાધન તે આપણું આખું જીવન જ છે જીવનનું દરેક અંગ અને એની દરેક ક્ષણ આપણને ધર્માનુભવ તરફ જ લઈ જાય છે એ અનુભવ જો બેદરકારીથી કે ગફલતથી આપણે વેડફી ન નાખીએ અને જાગ્રતપણે એનો સંગ્રહ કરીએ તો અનુભવની મૂડી સમૃદ્ધ થતી જાય છે અને જેમ વહેવારમાં મૂડી આપણને વ્યાજ મેળવી આપે છે તેમ ધર્માનુભવનો વિચારપૂર્વક સંગ્રહ કરવાથી એ સંગ્રહ જ એક જાતનો વિશેષ ધર્માનુભવ બને છે અને એમાંથી નવી નવી વસ્તુઓ નીતરે છે

આ વાત મારા મન ઉપર ઠસી ગઈ પ્રાર્થનામાંથી પ્રાર્થના મોટે ભાગે અર્થ વગરની યાંત્રિક કવાયત જેવી દેખાય છે અને ઘણી વાર તે તેવી હોય છે પણ ખરી છતાં મારા બાળપણમાં કોણ જાણે શી રીતે, પ્રાર્થના મારે માટે જીવતી વસ્તુ થઈ ગઈ હતી

પિતાશ્રી પૂજાને અંતે પ્રાર્થના કરતા, પણ તે મનમાં જ એમનો ભક્તિ-ગદ્‌ગદ ચહેરો કોક કોક વાર મારી નજરે પડતો પણ તેનો અર્થ હું સમજતો ન હતો

ઉત્સવપ્રસંગે પૂજાને અંતે, અમે બાળકો તાળીઓ વગાડીને આરતીના પદો ગાતા એ અમારી પહેલી પ્રાર્થના હતી એ આરતીઓ મરાઠીમાં હોવા છતાં એના અર્થ તરફ અમારું ધ્યાન જતું નહીં ઉચ્ચારણમાં ભૂલ ન થાય અને તાલ સચવાય એટલી જ ઇતેજારી રહેતી, અને એ ભગવાનને પ્રિય એવું કંઈક આપણે કરીએ છીએ

કર્તવ્ય પાર પાડીએ છીએ, અને એમાથી આપણને પુણ્ય મળશે, એટલી ભાવના મનમા ઊઠતી અને લાબા કાળ સુધી ટકતી 'ભવ સાગરમા ડૂબીએ છીએ, સંકટમા સપડાયા છીએ, આમાથી ઉગારનાર બીજુ કોઈ નથી, વિઘ્નોથી ઘેરાયા છીએ,' એ અર્થના વચનો એ આરતીઓમા આવતા અમે અર્થ જાણતા થયા ત્યારે પણ એ સકટો, એ વિઘ્નો અને એમા ડૂબી જવાપણુ અમારે માટે કશુ હતુ જ નહી. આરતીમા વ્યક્ત કરેલી ભાવનાઓ ઓઢી લેવાનો કોક કોક વાર અમે પ્રયત્ન કરતા પણ એમા કશો અર્થ રહેતો નહી મને તો એમ જ લાગતુ કે આ કવિઓ પણ ભાવનાગદ્ગદ થયા વગર અમસ્તા જ શબ્દો જોડી કાઢતા હશે મારા નાનપણના દિવસોમા ધાર્મિક કાવ્યો જોડી કાઢનારા કેટલાક કવિઓનો રચનાનદ જોતા અને તેમા ભાવનાનો તદ્દન અભાવ જોતા તે વખતનો મારો અભિપ્રાય — કે આ બધા જોડકણા છે — સાચો જ હતો આજે પણ કેટલીય કવિતાઓ આ રીતની જ હુ જોઉ છુ આગળ જતા સમર્થ રામદાસના કરુણાષ્ટકો જ્યારે સાભળવાને મળ્યા ત્યારે અદરથી લાગવા માડ્યુ કે આ કવિ સાચો લાગે છે એ ખરેખર ગળગળો થયો છે તુકારામના અભગો પણ એ જ રીતે જીવતા વચનો જણાતા પાડવપ્રતાપ, રામવિજય વગેરે ગ્રથોમા જે પ્રાર્થનાઓ આવતી તેમા અનેક વાર મન તલ્લીન થતુ કોક કોક વાર આખો ભીની પણ થતી પણ સામાન્ય ભજનો તો બધા જોડકણા છે એમ જ લાગતુ (આજે એને જોડકણા ન કહેતા ભાષાવિલાસ અને કલ્પનાવિલાસ કહીશ)

જ્યારે સતોના ચરિત્રો સાભળવાની તક મળી ત્યારે જ મારે માટે પ્રાર્થના એ જીવતી વસ્તુ થઈ સતો પોતાના જીવનનો સદુપયોગ થાય એ માટે ઇતેજાર રહેતા જીવન ભગવાનમય થાય એની એમને તાલાવેલી લાગેલી જણાતી એમના પ્રત્યે આદર અને ભક્તિભાવ જાગતો તે બધો એમની પ્રાર્થનાને વળગ્યો આ રીતે સતોના જીવનમાથી પ્રાર્થનાના સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થવા લાગ્યો સારુ થયુ કે નાનપણમા

પ્રાર્થનાનુ મહત્ત્વ સમજાવનારા પ્રવચનો. મને મળ્યાં નહીં. સંતોના જીવન એ જ પ્રાર્થનાનુ રહસ્ય પ્રગટ કરનાર દીપિકાઓ હતી હું હૃદયથી પ્રાર્થના કરતો થયો.

નોંધ: સંસ્કૃતમાં आर्ति એટલે સંકટ. दुःखतप्तानाम् प्राणीनाम् आर्तिनाशन कामये। દુઃખથી દાઝેલા લોકોનુ સંકટનિવારણ હું ચાહુ છુ आर्त એટલે હેરાન થયેલો આ ઉપરથી ભગવાન આગળ દીવાઓ ફેરવી ફેરવીને સ્તુતિ કરવી અને સંકટનિવારણ માટે યાચના કરવી એ આખી પ્રક્રિયાને आर्तिक्य કહેવા લાગ્યા અને હવે તો બધી જ દેશી ભાષાઓમા આરતી ઉતારવી એટલે ભગવાન આગળ દીવાઓ ફેરવવા કે નચાવવા એ અર્થ થઈ ગયો છે એમાથી સંકટનો ભાવ સાવ લુપ્ત થઈ ગયો છે લડાઈ જીતીને વીર પાછો આવે ત્યારે સંકટનિવારણ થયેલુ હોય જ છે એના માનમા કે વખાણમા આરતી ઉતારવામા આવે છે.

પ્રાર્થના એટલે ભગવાન પાસે કાઈક પણ માગવુ અને તે માગતાં પહેલા, ભગવાનને અનુકૂળ કરી લેવા માટે, એની શક્તિના અને એની ભલાઈનાં વખાણ કરવા, એ જાતની કલ્પના સંસ્કૃત સાહિત્યમા બધે ભરેલી છે. દેવો જાતે અસહ્ય રીતે હેરાન થયા હોય અને શંકર કે વિષ્ણુ પાસે દોડ્યા હોય તો "ભગવાન, દોડો દોડો બચાવો," એવો સ્વાભાવિક પ્રારંભ કરતા નથી, પણ ભગવાનના દરબારમા જઈ રીતસર ભગવાનની આગળ માનપત્ર વાચતા હોય એવી રીતે પોતાનુ તત્ત્વજ્ઞાન આખુ ભગવાન આગળ ઠાલવી દે છે અને ભગવાન પૂરતા ગળગળ થયા છે એમ લાગે એટલે ધીમે રહીને પોતાની અરજની સુનાવણી કરે છે. એનુ જ અનુકરણ શ્રીધર, મહીપતિ આદિ મરાઠી કવિઓએ પણ કર્યું છે છેક નાનપણમા પણ મને એ બધુ વિચિત્ર અથવા પ્રતિકૂળ જેવુ જણાયુ હતું અને તેથી સ્તુતિનો ભાગ છોડી દઈને હું આગળ વાચતો

આગળ જતા જ્યારે તત્ત્વજ્ઞાનનો રસ જાગ્યો ત્યારે સ્તુતિનો પૂર્વાર્ધ હું ધ્યાનપૂર્વક વાચવા લાગ્યો પણ હજી બધી સ્તુતિ અને

આજ્યુ એ બે ભાગનો સમન્વય હું કરી શક્યો નથી અને તેથી આપણી ઘણીખરી પ્રાર્થનાઓ સાથે મારો સમભાવ જાગ્યો જ નથી પરિણામે મારે સ્વતંત્ર રીતે પોતાની જ પ્રાર્થના અને પ્રાર્થનાની મીમાંસા ઉપજાવવી પડી

૧૬

શ્રાદ્ધ

દેવો પોતે ખાતા નથી ફક્ત સૂંઘી લે છે અને એટલેથી જ એમને સંતોષ થાય છે માત્ર આપણે સૂંઘેલુ એઠું ફૂલ કે ચાખેલુ એઠું ફળ એમને અપાય નહી એટલુ તો હુ શીખ્યો પણ આગળ જતા જોયુ કે કોઈ તહેવારને દિવસે બ્રાહ્મણને બોલાવીને એમની પૂજા કરીને એમને જમાડ્યા હોય તોયે તે ભગવાનને પહોચે છે ભગવાન નથી બ્રાહ્મણ ખાઈ શકે છે એ મારે માટે એક મહત્ત્વની શોધ હતી હું પણ બ્રાહ્મણ છુ એટલે જનોઈ મળ્યા પછી 'દેવકાર્ય' ને કારણે મને પણ કોઈ બોલાવી જમાડે તો તે ભગવાનને પહોચે એ જાણી મને પોતાનુ મહત્ત્વ વિશેષ લાગ્યુ આ મજાની વ્યવસ્થા છે મારુ પણ પેટ ભરાય મને પણ સ્વાદ મળે અને ભગવાન પણ રાજી થાય મારુ એઠું ફળ ભગવાનની પૂજામા ચડાવાય નહી પણ પૂજા કરી મને કોઈ ફળ ચખાડે તો એની મેળે એ ભગવાનને પહોચે

આ આખી ધર્મવ્યવસ્થા તર્કશુદ્ધ છે કે કેમ એ શકા સરખી મારા મનમા આવતી નહી એ ઉમર તપાસવાની નથી હોતી ફક્ત ગ્રહણ કરવાની હોય છે મોટેરા કહે આપ્તજનો કહે તે જ સાચુ એવી સહેજી વ્યવસ્થા તે વખતના જીવનમા હતી ઘરમા બ્રાહ્મણો જમવા બેસે એટલે હું ખૂબ શ્રદ્ધાથી એમના તરફ જોતો ઈશ્વરના પ્રતિનિધિ તરીકે એમને ઓળખવાનો પ્રયત્ન કરતો

અમારા ઘરમા મગેશ (મહાદેવ) અને મહાલક્ષ્મી એ અમારા કુળદેવ દેવકાર્ય હોય એટલે કોઈ ગરીબ બ્રાહ્મણ અને એના પત્નીને બોલાવીએ તેમના બાળકો પણ જમવા આવે હવે ગરીબ માણસને ત્યાં તગી તો હોય જ બાઈને કોઈ વાર જમવા ઉપરાત થોડુક પક્વાન ઘેર લઈ જવાનુ મન થાય પણ માગતા શરમ આવે, એટલે ભાણામા પીરસેલામાથી થોડુક નજર ચૂકીને સતાડી લઈ જાય એટલે પછી એની ચૂથની ચાને મારા મન પર એ વસ્તુનો ભારે બોજો પડ્યો જેને કુળદેવના મહાલક્ષ્મીની પ્રતિનિધિ તરીકે ઓળખવાનો હુ પ્રયત્ન કરતો તેને જ ચોર તરીકે ઘરના લોકોના મોઢે વર્ણવાતી સાભળી હુ અસ્વસ્થ થતો કોને પૂછુ? મે આઈ આગળ મારી મૂઝવણ વ્યક્ત કરી આઈએ કહ્યુ "ગરીબોની નિંદા થાય નહી ઈશ્વરે આપણને આપ્યુ છે, આપણે ગરીબોને આપી છૂટીએ આપણે ભગવાનને નામે જે આપ્યુ તે ભગવાનને પહોચવાનું જ ફરી વાર એ ભગણીને બોલાવીશ ત્યારે તેને ટીપ ટીપ પક્વાન ઘેર લઈ જવા માટે પણ આપીશ એટલે થયુ ' હું એક નવો પાઠ શીખ્યો કોઈને ઈશ્વરના પ્રતિનિધિ બનાવીએ તો તે માણસ મટી નથી જતો એના ગુણદોષ રહી જ જાય છે ટપાલવાળાની પેઠે, તે આપણો ભાવ ઈશ્વર સુધી પહોચાડે છે એટલું જ

ત્યાર પછી આઈએ કહ્યુ, દેવકાર્ય હોય ત્યાર ગમે તેવો બ્રાહ્મણ ચાલે એના ગુણદોષ તપાસવાની જરૂર નથી પણ પિતૃકાર્ય હોય ત્યારે વાત જુદી છે ઘરમા શ્રાદ્ધ કે મહાલય હોય ત્યારે બોલાવેલો બ્રાહ્મણ આપણા વડવાઓનો પ્રતિનિધિ થઈને જમે છે એ સારો વિદ્વાન અને ચારિત્રવાન હોવો જોઈએ એને તપાસ્યા વગર ન બોલાવાય

ને પૂછ્યુ, ' એમ કેમ ?'

આઈએ જવાબ વાળ્યો કેમ કે શાસ્ત્રમાં લખ્યુ છે ભગવાન ગમે તેવા બ્રાહ્મણને સહન કરે છે પિતરો સહન નથી કરતા "

પૂર્વજો મરી ગયા પછી પણ તેમને જમાડવાના હોય છે, ભલે વરસમા ફક્ત એક બે વાર જ તેઓ પણ પ્રત્યક્ષ ખાતા નથી, પણ 'અહીં બ્રાહ્મણો ખાય એટલે પિતર લોકમા વડવાઓને તૃપ્તિ મળે' એમ હુ શીખ્યો એ પિતરલોક કયા હશે? ત્યાં પિતરો શી રીતે રહેતા હશે? અદર અદર વાતો કરતા હશે? ઉપરથી આપણને બધાને તેઓ જોતા હશે, એમને ન ગમતુ આપણે કશુ કરીએ તો તેઓ દુ ખી થતા હશે, આપણને શાપ આપતા હશે, માટે આપણે એમને ન ગમે એવુ કશુ ન કરવુ જોઈએ, તેઓ આપણા ચોકીદાર છે, એવુ એવુ મનમા આવતુ મારા શાસ્ત્રગ્રંથો કે સદ્દર્ભગ્રંથો એટલે આઈ અને આજી એમને પૂછતો કે મારા દાદા કેવા હશે? બીજા વડવાઓને શુ શુ ગમતું? આઈએ કહ્યુ "એ (મારા પિતાશ્રી) નાના હતા ત્યારે જ એમના પિતાશ્રી ગુજરી ગયેલા ધડપણને લીધે આખો ગઈ હતી પગ લપસ્યો અને કૂવામા પડી ગુજરી ગયા માટે આપણે કોઈ પાવો વગાડતુ હોય ત્યારે જમતા ન બેસવુ જોઈએ જમતી વખતે કોઈ પાવો વગાડે તો ઊઠી જવુ જોઈએ" હુ મરણ સમજ્યો નહીં પૂછતા આઈએ જવાબ આપ્યો "એમ છે કે જેઓ કૂવામા પડીને મરી જાય છે તેમને ભાગે સ્વર્ગમા કૂવાનો કાદવ કાઢવાનુ કામ હોય છે તેમને વિસામો મળતો નથી કોઈ પાવો વગાડ એટલી વાર તેઓ થાકેલા તમણા ઉપર હાથ મૂકી ઊભા રહે છે અને વિસામો લે છે પોતાના વશજો શુ કરે છે એ તે વખતે તેઓ જુએ છે તે જ વખતે આપણે મજામા જમવા બેસીએ એ કેવુ ખરાબ!" મારા દાદા વિષે મારા મનમા ભારે દર્દ ઉપજ્યુ હુ પનગી ગયો મે મન સાથે નક્કી કર્યુ કે કોઈ પાવો વગાડતો હોય ત્યારે તો જમવા નથી જ બેસુ

બધા કહેતા હતા કે આપણે દેવોને જોઈ શકતા નથી પણ દેવો સર્વત્ર હોય છે, તેઓ આપણને જુએ છે, તેમનાથી કશુ છાનુ રહેતુ નથી હવે દેવો સાથે પિતરો ઉમેરાયા તેમની નજર પણ આપણા ઉપર હોય છે કુળને કલક લાગે એવુ આપણે હાથે

કર્યું થતુ ન જોઈએ, નહી તો તેઓ દુ:ખી થાય, એટલુ હુ સમજ્યો.

થોડોક મોટો થયો અને જ્યારે કંઈ ખાવાની વસ્તુ વગર પૂછ્યે ખાઈ જતો ત્યારે આઈને ખબર પડશે તો આઈ વઢશે એ બીક કરતા પિતરોને ખબર પડ્યા વગર રહેવાની જ નથી, તેઓ દુ:ખી થશે, એ બીક વધારે સજ્જડ નીવડી. એ જ માન્યતા અને એ જ બીક કાયમ રહી હોત તો કેવુ સારુ થાત!

શ્રાદ્ધ માટે આવેલા બ્રાહ્મણો પ્રત્યે મારી લાગણી વિશેષ રહેતી. તેમને પગ ધોવા ગરમ પાણી આપવાનુ કામ મારું. મને થતુ કે મરી ગયેલા વડવાઓની સેવા કરવાની આમ તક મળી છે એ કેમ જતી કરવી?

આધ્યાત્મિક નિયમ અટળ છે એમ પ્રાકૃત માણસ સમજી ન શકે. એને તો એક જ રીતે જ્ઞાન થઈ શકે કે ઈશ્વર આપણી આસપાસ બધે છે કુલપરંપરા એ દરેક ખાનદાનની અમૂલ્ય મૂડી છે એમ માણસ ઝટઝટ નથી સમજી શકતો. પણ મરી ગયા પછી પણ પિતરો જીવે છે, એમને જમાડીએ નહીં તો તેઓ ભૂખ્યા રહેશે. સમાજના વિદ્વાન અને ચારિત્રવાન બ્રાહ્મણને આશ્રય આપીને જ પિતરોની સેવા થઈ શકે છે; દેવકાર્ય એ ખરું જોતા દયાકાર્ય છે, એ જે રીતે માણસ સમજી શકે તે રીતે લોકધર્મે સમજાવી આપ્યુ છે. દેવકાર્ય અને પિતૃકાર્ય એ ધર્મનો મોટો હિસ્સો છે એ વિષે શકા નથી

૧૭

जीवदया

ઘણા વરસ પછીની વાત છે પ્રાણીઓને મરતા બચાવવા કે નહી, અને બચાવવા એમ મન સાથે નક્કી થાય તો એ જ એક ધંધો થઈ બેસે ત્યારે શું કરવું, એ વિચારની ગડમથલ મનમાં ચાલતી હતી એવે વખતે મેગગુદીના અમારા ઘરમાં એક બિલાડી વિયાઈ એના બચ્ચાંને લઈને અમે ખૂબ રમતા એક દિવસે એક મોટો બિલાડો ક્યાંકથી અમારી ઓરડીમાં ઘૂસ્યો અને એણે તરાપ મારી બિલાડીનું એક બચ્ચું પકડ્યું મેં એ બિલાડાને લાકડી મારી છતાં એ તો એક બચ્ચું લઈ જ ગયો હું દુખી અને અવાક થઈ ત્યાં જ થોભ્યો પણ અમારા નારાયણમામા વધારે જોશીલા એમણે બૂમ પાડી મને કહ્યું "દત્તુ દોડો, એ બચ્ચાને આપણે હજી બચાવીએ' હું ઊઠું તે પહેલાં એમણે બિલાડાની પૂંછ પકડી, આમતેમ દોડી બિલાડાને ઘેર્યો એટલે બિલાડાએ બચ્ચું પડતું મૂક્યું અને જીવ લઈને નાઠો

બિલાડો ફક્ત પોતાનો જીવ લઈને નાસી જાત તો બાધા ન હતો પણ બચ્ચાને છોડતા પહેલાં એણે એની ડોક ઉપર એવું તો જોરથી બચકું ભર્યું કે બચ્ચું પણ લગભગ નિષ્પ્રાણ બન્યું મામાએ એને જિવાડવાના ઘણા પ્રયત્નો કર્યા પણ અનેક કનાડ વેદના વેઠીને એ બચ્ચું માર્જારોના વૈકુંઠલોક તરફ પ્રયાણ કરી ગયું

મામા ઊઠ્યા ત્યારે મેં મનમાં ને મનમાં મારો અનેક રીતે ધિક્કાર કર્યો મામાનો રજોગુણ કેટલો સમર્થ કે તેમણે બિલાડાની પૂંછ પકડી, બચ્ચાને બચાવવા કેટલી જહેમત ઉઠાવી હું તો ત્યાં ને ત્યાં જ બેઠો રહ્યો મામાએ બૂમ પાડી એટલે હું પણ દોડ્યો ખરો

અને બિનાડાને ઘેરવામા મદદ કરી પણ એ મારી સ્વયભુ પ્રેરણા થોડી જ હતી ?

પછી જ્યારે બચ્ચુ મરી ગયુ ત્યારે બીજી રીતે વિચારો ચાલ્યા બચ્ચાની છેલ્લી ચીસ સાભળતાવેંત મને રામાની ચાની યાદ આવી એ બચ્ચાને બચાવીને આપણે શુ મેળ યુ ? બચ્ચુ તો મરી જ ગયુ એટલે કુદરતની વ્યવસ્થામા દખનગીરી કરવામા કાઈ લાભ છે કે કેમ એ જાતની શકા મનમા ઊઠી જો બિનાડાને હુ સમજાવી શકત કે બચ્ચાને ન મરાય, તો વાત જુદી હતી બિનાડો ઉદરને ખાય એ સમજાય એવી વસ્તુ છે એ એનો ખોરાક છે પણ બિનાડો બિનાડીના બચ્ચાને ખાતો નથી, મારીને ફેકી દે છે ત્યારે એ શા માટે મારતો હશે ? કુદરતે એનામા એ વૃત્તિ રાખી છે એની પાછળ હેતુ શો હશે ? એના એવા વિચારો કરતા હુ મૂઝાયો જવાબ ન મળ્યો એટલે પ્રસગે પ્રસગે એવા વિચારો ઊગતા જ રહ્યા જીવન અને મરણ એ કુદરતનો ખેલ છે ઉદર આપણુને પજવે છે એટલા માટે જ આપણે ઘરમા બિનાડી પાળીએ છીએ બિનાડી ઉદરને ખાય ત્યારે જીવદયાને ભૂલી કરી આપણે રાજી થઈએ છીએ એ જ બિનાડી પોતાના બચ્ચાને મારે ત્યારે આપણે અનાથની વહાર ધાઈએ છીએ અને એ જ્યારે પખીને મારે ત્યારે આપણો આત્મા હણાય છે અને એ જ બિનાડી માણસના બાળકને નહોર મારે ત્યારે—? (મારા પિતાશ્રી બહુ નાના હતા ત્યારે પારણામાં બિનાડીએ ગાલ અને નાક વચ્ચેના ભાગમા, આંખ તળે એક નહોર માર્યો હતો એની નિશાની એમના મોઢા પર આખો જન્મારો રહી હતી તેથી જ મારા વિચારોએ ઉપરની દિશા પકડી હતી)

* * *

કોચરબના આશ્રમની વાત છે સ્વામી આનદ આશ્રમના મહેમાન હતા રાત પડ્યે દીવાની આસપાસ જીવડા ભેગા થતા હતા કેટલાક ગધાતા પણ હતા એ જીવ । ખાવા ગરોળીઓ આવતી ઉ વાનિ

બચાવવા માટ અમે ગરોળીને હાંકી કાઢતા સત્યદેવને એ ગમતુ નહીં તેઓ કહેતા, "ગરોળી જીવડાને પકડે છે એ જોવાની કેટલી મજા આવે છે! જીવડાનો ત્રાસ ઓછો કરવામા એ આપણને મદદ કરે છે" એક વાર એમના ખડાના તળે સપડાઈને એક ગરોળી મરી ગઈ ત્યારે એમને માઠ લાગ્યુ — જીવહત્યાનુ નહીં પણ ઉપયોગી ગરોળી મરાઈ તેનુ!

કોકે આખી વાત પૂ બાપુજીને કહી અને જીવડાને બચાવવાના ધર્મની ચર્ચા છેડી બાપુજીએ જે જવાબ વાળ્યો તેને માટે હુ તૈયાર ન હતો એમણે કહ્યુ, "બધા જ પ્રાણીઓને બચાવવાનો આપણો ધર્મ નથી ગરોળી જીવડાને ખાય છે એ શુ આના પહેલા મે કોઈ કાળે જોયુ નથી? ગરોળી પોતાનો ખોરાક શોધે છે એમા — એટલે કે કુદરતી વ્યવસ્થામા પડવાનુ મે મારુ કર્તવ્ય માન્યુ નથી જે જાનવરોને આપણે સ્વાર્થ ખાતર કે શોખ ખાતર પાળીએ છીએ તેમને બચાવવાનો ધર્મ આપણે માથે લીધો છે એથી આગળ આપણાથી જવાય નહીં'

બાપુજીના એ જવાબની અમે અદર અદર ખૂબ ચર્ચા કરી કિશોરલાલભાઈએ ચુકાદો આપ્યો કે "મન તટસ્થ કે ઉદાસીન હોય ત્યારે બચાવવાનો પ્રયત્ન ન કરવો જીવને બચાવવાની વૃત્તિ જાગ્રત થાય, દયાભાવ ઊગે ત્યારે એને દબાવવા કરતા જીવને બચાવવાનો પ્રયત્ન કરવો એ જ સારુ કિશોરલાલભાઈની વૃત્તિ મારા જીવન સિદ્ધાંતો સાથે બધબેસતી હતી એટલે એમનો ચુકાદો સ્વીકારી હુ શાન્ત થયો ત્યાર પછી જીવડાના સવાલોએ મનમા કોઈ પણ પ્રકારની અસ્વસ્થતા પેદા કરી નથી છેક નાનપણથી જાગ્રત થયેલો જીવહિંસા અને જીવદયાનો સવાલ આ રીતે શાન્ત થયો ઉકેલાયો એમ કહેવાનુ મન નથી થતુ

૧૮

दूरना प्रत्येनी आत्मीयता

જેને હુ એક કીમતી ધર્માનુભવ કહી શકુ એવી વસ્તુ મારામા કયારે આવી ગઈ અને કેમ, તે હુ કહી ન શકુ સામાન્ય રીતે લોકો સગાવહાલા અને ઓળખીતા લોકો પ્રત્યે જ આકર્ષાય છે જેનો પોશાક જુદો છે, જેની ભાષા નોખી છે, જેના ધાર્મિક રિવાજ આપણે સમજી શકતા નથી, એવા લોકો આપણાથી જુદા છે, એમનો અને આપણો સબંધ હોઈ જ ન શકે, એમની જીવનદૃષ્ટિ જ જુદી છે, એમને તો આપણા વિરોધી જ ગણવા, એવા અળગા લોકોને આપણી સાથે ભળવા ન દેવા — એ જાતની વૃત્તિ દુનિયાભરના લોકોમા અને દરેક જમાનાના ઇતિહાસમા આપણે જોઈ શકીએ છીએ સેવા, ન્યાય અને ક્ષમા — એ વસ્તુઓ સ્વજનોને માટે જ હોય જેઓ સ્વજન નથી તેમનો તિરસ્કાર ન કરીએ પણ તેઓ ઉપેક્ષાપાત્ર તો છે જ તેમના પ્રત્યે આપણો કશો જ ધર્મ નથી, એમ સમજીને ચાલનારા લોકો જ દુનિયામા વધારે છે એક સ્કોટિશ બાઈએ એક વાર કહ્યુ હતુ કે ફ્રેન્ચ જેવી મ્હોગી ભાષામા જેઓ પ્રાર્થના કરે છે તેમની અરજી શુ ભગવાન સમજવાનો કે માનવાનો હતો ! આ પ્રસગ કોઈ હાવકા અગ્રેજે લખેલો છે જે રૂપમા લખેલો છે તે રીતે તો આપણને પેલી ડોસીની વૃત્તિ હાસ્યાસ્પદ લાગે છે, પણ દુનિયાભરના અનેક ધાર્મિક રિવાજો અને સસ્કૃતિની કેટલીયે ખૂબીઓ આવી કોઈ સકુચિત માન્યતા પર જ રચાયેલા છે

મારામા જે આત્મ અવિશ્વાસ પ્રથમથી છે તે કારણે નવા લોકો જોડે ભળતા મને મુશ્કેલી પડે છે જે લોકો મને ઓળખે છે, મારુ કઢગાપણુ દરગુજર કરે છે તેમની આગળ જ હુ ખીલી શકુ એવી

સ્થિતિ હોવા છતાં જેઓ દૂરના છે, પરાયા ગણાય છે, અથવા જેમની જીવનાનુભૂતિ મારાથી જુદી છે, એવા લોકોના પ્રસંગમાં આવવાનું, એમનું દૃષ્ટિબિન્દુ સમજી લેવાનું અને આટલા મહત્ત્વના ભેદો પાછળ અભેદનાં તત્ત્વો કયાં કયાં છે એ શોધી કાઢવાનું આકર્ષણ મારામાં છેક નાનપણથી હું જોઉં છું.

જેઓ આપણી ન્યાતના નથી, ખાનપાનના આપણા નિયમો પાળતા નથી, તેઓ કેવી રીતે રહેતા હશે અને તેમને પોતાની જિંદગીમાં કઈ જાતનું સમાધાન મળતું હશે એ સમજવા માટે હું લગભગ તલસતો.

અમારા પડોશમાં સોનીના બે છોકરાઓ હતા. એમની સાથે એ જ વૃત્તિથી મેં દોસ્તી કરેલી. પડોશનો દરજી નામદેવ શું ખાય છે, સામેના ઘરનો પહેલવાન પોતાના છોકરાઓને કઈ રીતે ઉછેરે છે, એમના ઘરમાં મરઘાં શા માટે છે, મુસલમાન છોકરો ડાઘ્યા — તેને એની મા કઈ ભાષામાં બોલાવે છે, એ બધા મારી બાળજિજ્ઞાસાના વિષયો હતા.

જ્યારે અમે કારવાર ગયા ત્યારે મેં જોયું કે ત્યાંના બ્રાહ્મણ લોકો નાહવા માટે — અરે, કોગળો કરવા માટે પણ — બ્રાહ્મણેતરનું પાણી વાપરે છે, એ જોઈને હું તો દિગ થઈ ગયો. અહીં બધે હડહડતો કળિયુગ આવ્યો છે એમ જ મેં માન્યું. પણ મને આશ્ચર્ય થતું તે એ કે એ બધા લોકોમાંથી કોઈને જ એમાં ક્યું અજુગતું લાગતું ન હતું.

મારો બીજો આશ્ચર્યનો વિષય તે 'સોવળે' અથવા ધૌત વસ્ત્રનો. રેશમનું, ઊની અથવા મુગટાનું અબોટિયું પવિત્ર છે. એ પહેરીને ઊભા હોઈએ અને આપણને કોઈ અડે તો એ વસ્ત્ર અપવિત્ર નથી થતું એ બરાબર છે. પણ સુતરાઉ ધોતી, દાંડી ઉપર 'સોવળે' તરીકે સુકાયા પછી, બીજાં કપડાં પહેર્યા વગર એને અડાય જ નહીં એવો અમારી સંસ્કૃતિનો નિયમ હતો. પોતાનાં બધાં કપડાં ઉતારીને, બીજું ધોતિયું પહેરીને પછી જ એ 'સોવળે' પહેરી શકાય.

કારવારમાં મેં જોયું કે બ્રાહ્મણ તો શું, શૂદ્ર પણ જો લાંબી લાકડી વતી દાંડી પરનું ધૌત વસ્ત્ર કાઢી લઈ અડ્યા વગર એને પાટલા ઉપર મૂકી દે તોપણ તે અબોટિયું જ રહેતુ. એના હાથનો પ્રત્યક્ષ સ્પર્શ થાય ત્યારે જ એ 'બોટિયું' થયું કહેવાય. આવી લાકડીને ત્યાં 'બડી' કહેતા હતા. એ લોકોના 'બડી સોવળ'ની અમે લોકો ઘણી મશ્કરી કરતા હતા.

એથી આગળ જઈને જ્યારે મેં જોયું કે ભાત, રોટલી, ખીચડી વગેરે વસ્તુઓ જો નેતરની ઝાંપી 'સાંબળી'માં મૂકી દીધી હોય અને એના ઉપર ધાબળી — ઊની કપડું — વીંટી હોય તો એ ભોજન નોકરને હાથે પણ કોઈના ઘરમાં મોકલી શકાય. મોટા મોટા કર્મનિષ્ઠ બ્રાહ્મણો પણ એ રસોઈ ખાઈ શકે. મારો સનાતની આત્મા એ રિવાજ પ્રત્યે એવો તો ચિડાયો કે ત્યાંના લોકોને બ્રાહ્મણ તરીકે સ્વીકારવાની જ મેં ના પાડી.

છતાં મારું ભેજું વિચાર કરતું કે આવા રિવાજો અહીં સર્વમાન્ય કેમ થયા હશે? 'બડી' મારફતે સોવળપણું ખરેખર નીકળી જાય છે કે નહીં? તે વખતની નાની ઉંમરમાં એક વિચાર મારા મનમાં આવ્યો કે કોઈ શૂદ્ર આપણા વાસણને અડકે તો તે અપવિત્ર થાય છે. આપણા પાણીને અડકે તો તે ફેંકી દેવું પડે છે, પણ જો કોઈ તરસ્યો શૂદ્ર મારી પાસેથી પીવાને પાણી માગે તો હું એને મોઢા પાસે આણેલા એના ખોબામાં પાણી રેડીને પાણી પાઉં છું. તે વખતે પાણીની ધાર તો એકીસાથે મારા હાથના લોટાને સ્પર્શે છે અને પેલા પીનારના ખોબાને પણ સ્પર્શે છે. ત્યારે એની અપવિત્રતા પાણીની ધાર દ્વારા ચડીને મારા લોટાને અપવિત્ર કેમ નથી કરતી? જો નેતરની લાકડી મારા લોટાને અને પેલા ભાઈના ખોબાને એક સાથે અડે તો તો મારું પાણી અપવિત્ર થઈ જાય છે ત્યારે પાણીની ધારમાં એવું તે શું છે કે અપવિત્રતા ઉપર ચડતી નથી? એ બધા નિયમોનું શ્રદ્ધા ને આગ્રહપૂર્વક પાલન કરતાં છતાં મન સાથે નક્કી રહ્યુ કે આ

બધો સગવડિયો ધર્મ છે. રેશમનું કપડું કીમતી છે, રોજ ધોવાય નહીં, માટે એ પવિત્ર ઊની કપડાં રોજ રોજ ધોઈએ છીએ ત્યારે એના તો ચડી જાય છે કે ઘૂંટણ સુધી પહોંચની ધાબળી મહિના બે મહિનામાં નગોગીનુ કામ પણ ન આપી શકે, માટે એને પણ પવિત્ર કરી મૂક્યાં છે— ઊની કાપડ અભડાય ત્યારે એને હવામા ઝાટકવુ જોઈએ એને વાયુસ્નાન મળ્યુ એટલે એ પવિત્ર થાય છે આ બધા વિચારો મેં શ્રદ્ધાપૂર્વક ઓઢી લીધા હતા

શ્રદ્ધાપૂર્વક ઓઢી લીધા હતા એમ કહુ છુ એમા હુ ઘણુ ઘણુ કહુ છુ મારી બાળબુદ્ધિ પણ કહેતી હતી કે આ બધી માનવાની વસ્તુઓ છે પણ મારી શ્રદ્ધા કહેતી કે જે માની લીધુ તે એટલુ ઉત્કટતાથી માની લેવુ જોઈએ કે આપણે માટે એ સો એ સો ટકા સાચુ હોવુ જોઈએ

આટલી પૂર્વતૈયારી હતી તેથી જ પ્રાણપ્રતિષ્ઠાનો સિદ્ધાત સમજી લેવો મારે માટે અઘરી વસ્તુ ન બની પોતાના શરીરમા જે ચૈતન્ય-તત્ત્વ સ્ફુરે છે એ ત્યાથી કાઢી લઈને સામેની માણસને હાથે બનેલી માટીની મૂર્તિની અદર પ્રતિષ્ઠિત કરવુ, સ્થાપી દેવુ અને આ રીતે એ મૂર્તિને સચેતન બનાવી એને પ્રભુના પ્રતીક તરીકે જોવી, પછી એને સોળે ઉપચાર સાથે પૂજવી, એની પાસે જે જોઈતુ હોય તે માગી લેવુ, અને છેવટે આપણે જ એ મૂર્તિમા સ્થાપેલુ ચૈતન્ય પોતાના શરીરની અદર પાછુ ખેચી લેવુ, અને પછી તે માટીની મૂર્તિ કેવળ માટી તરીકે ઓળખી જળાશયમા પધરાવી દેવી, એને માટે જે ઉચ્ચ માનસિક તૈયારી જોઈએ છે તે આપણા ઋષિઓએ કેળવી રાખી છે

તેથી જ ભાવનગર પાસે વરતેજમા હરિજનો માટે જ્યારે મારે હાથે મૂર્તિ સ્થપાઈ ત્યારે મે મારા પ્રાણપ્રતિષ્ઠાના પ્રવચનમા કહ્યુ કે મૂર્તિપૂજા એ અજ્ઞાની જડ લોકો માટે નથી પણ અમુક હદ સુધી આગળ વધેલા જીવો માટે જ છે

પ્રવચનમા આ જે મે કહ્યુ તે કેવળ તર્ક ન હતો પણ નાન-પણનો ધર્માનુભવ જ બુદ્ધિવાદની ભાષામા મૂક્યો હતો

પરસ્પર ભિન્ન અને પરસ્પર વિરોધી એવી સાધના દ્વારા પણ મનુષ્ય એક જ ધર્માનુભવ પ્રાપ્ત કરી શકે છે એમ નાનપણમાં જ મન ઉપર એની મેળે ઠસી ગયેલું હોવાથી, ભિન્ન ભિન્ન સમાજના અને જુદા જ રિવાજના લોકો સાથે હૃદયનું તાદાત્મ્ય જમાવતાં મને કઠણ નથી પડતુ. એ લોકોની વાતો સાંભળતાંવેંત એમના અનુભવો ધારણ કરવાને માટે મારું હૃદયકમળ તરત જ ઉત્ફુલ્લ અને અભિમુખ થાય છે. અને તેથી જ ખરેખર મારે માટે કોઈ પણ પરાયું નથી, કોઈ પણ ધર્મ પરધર્મ નથી. તક મળવાનો જ અવકાશ, હૃદય,હૃદય સાથે મળી જાય છે. આને માટે મારે કોઈ માનસિક વિરોધ સાથે ઝઘડો કરવો પડ્યો નથી. આ વસ્તુ કેળવવા માટે મારે કષ્ટ વેઠવાં પડ્યાં નથી. જાણે આવી મૂડી સાથે જ જન્મ્યો હોઉં એમ લાગે છે. માટે એને હું ભગવાન તરફથી મળેલો કૃપાપ્રસાદ જ ગણું છું

હાઈસ્કૂલમાં ભણતો ત્યારે એક વાર 'સોશિયલ ગૅધરિંગ' કરવાનું સૂઝ્યું. આવાં સ્નેહસંમેલનમાં મિષ્ટાન્નની ઉજાણી તો હોવી જ જોઈએ. એમાંથી ન્યાતજાતના ઝઘડા ઊભા થયા. તે મેં સફળતાથી લડી લીધા. પણ તે દિવસે એ લડત બહારની એક બીજી વસ્તુ થઈ. હિંદુઓ તો વર્ણના ક્રમ પ્રમાણે ઉપર નીચે બેઠા. તેને અંગે અમારી ન્યાતનું યોગ્ય સ્થાન મેળવવા માટે હું લડ્યો હતો. પણ હાઈસ્કૂલમાં જે મુસલમાન, પારસી છોકરાઓ હતા એમને સૌથી છેલ્લે નોખા બેસાડ્યા હતા. એમને માટે રંગોળી ન મળે. એમની આગળ અગરબત્તી પણ ન હતી મને એનું માઠું લાગ્યું. અન્યાયની ચીડ મારામા ભરેલી હતી જ પણ તે દિવસનો મારો અનુભવ ચીડથી કાંઈક જુદો હતો. એ મુસલમાન, પારસી વિદ્યાર્થી હું જ છુ અને મારુ અપમાન થાય છે એવી ભાવનાથી હું ઘવાયો. કોઈ બીજા માણસનુ અપમાન થતુ હોય અને એ સહેલાઈથી ગળી જતો હોય તો આપણે પણ આંખ આડા કાન કરીને ચૂપચાપ બેસી જઈએ છીએ, પણ આ તો મારું જ અપમાન થયું, હું જ ઘવાયો. એ મૂગે મોઢે કેમ સહેવાય? મેં

તરત જ એ લોકોને પીરસવાનું મારે માથે લીધું બધાને પહોંચે તે પહેલા એમને પીરસી આવું હેતપૂર્વક આગ્રહ કરું એક બાટલીવાળા છોડીને બીજા કોઈ માગ વર્ગના છોકરા ન હતા એટલે એમની સાથે માગી દોસ્તી ન હતી મને આમ ખાસ એમની જ સેવામા આવેલો જોઈ એમને પણ આશ્ચર્ય થયું, કેમ કે હું જનરલ સેક્રેટરી (પ્રધાન મંત્રી) હતો ગામના મોટા મોટા આગેવાનો આગળ ઊભા રહીને પોતાની પ્રતિષ્ઠા વધારવાનો મારો હક્ક હતો પણ એ કામ માટેના ઉમેદવારો ઓછા ન હતા સ્નેહસમ્મેલનનો પ્રસંગ પૂરો થયા પછી એ લોકો જોડે વિશેષ દોસ્તી કેળવવાનો મે પ્રયત્ન કર્યો નહીં કેમ કે, મને મારા વર્ગના દોસ્તદારો પૂરતા હતા

૧૯

मुपनयन

મહારાષ્ટ્રમા ઉપનયનવિધિને મુંજ કહે છે દરેક બ્રાહ્મણ બાળકની આઠમે વર્ષે તો મુંજ થવી જ જોઈએ પાંચમે વરસે પણ મુંજ કરતા મોટા વરસ સુધી મુંજ ન થાય તો એ છોકરાનું બ્રાહ્મણ્ય ગયું માબાપને પણ કંઈક પાપ લાગતું હશે સામાન્યપણે બાર વરસ પહેલા મુંજ થઈ જ જતી હતી જનોઈ પહેરવી અને વેદના મંત્ર શીખીને બે અથવા ત્રણ વખત સધ્યાવદન કરવું એ આ વિધિના મુખ્ય ભાગ છે પણ લૌકિક દૃષ્ટિએ કેડે મુંજ ઘાસની દોરી બાંધી લંગોટી પહેરવી એ આ વિધિનો મુખ્ય ભાગ ગણાતો હશે તેથી આ વિધિનું નામ મુંજ પડયું બીજા પ્રાન્તોમા ઉપનયનવિધિનું નામ જનોઈ છે, જે વધારે બંધ બેસતું છે

અમારા પ્રાન્તમા, તે દિવસોમા, છોકરાઓ આઠ વરસ સુધી ઘરમા નાગા ફરી શકતા હતા બહાર જતી વખતે ધોતિયું કે ઇજાર

(પાયજામો) પહેરવાનો રિવાજ હતો ઘરમાં એ પહેરણ હોય એટલે બસ

મુંજ થયા પછી લંગોટી પહેર્યે જ છૂટકો જનોઈનો વિધિ થાય તે વખતે કેડે મુંજના ઘાસની દોરી બાંધે છે પણ પાછળથી કાં તો રેશમનો દોરો હોય નહીં તો એક જનોઈ જ કેડે બાંધેલી હોય રેશમનો દોરો છેક નાનપણથી પણ કેડે બાંધી રાખતા હતા

મારા મોટા ભાઈ કેશુની કે ગોદુની જનોઈનો ઉત્સવ હતો શરણાઈ અને નોબતડિયા વાગતા હતા મિષ્ટાન્ન ખાવાને મળતું હતું ક્યાંક રમતો હોઈશ એક જુવાને મારી પાસે આવીને કહ્યું ચાલ તારા પિતા તારા ભાઈને લંગોટી પહેરાવે છે તે જોવા ચાલ આજે તારા ભાઈનું છેલ્લું નાગું દર્શન કરી લે હવે પછી ફરી એ તને નાગો જોવાને નહીં મળે છેલ્લા દર્શનમાં કાંઈ ખાસિયત છે એમ મને લાગ્યું નહીં ગયો અને જોઈ આવ્યો સેંકડો લોકો વચ્ચે મારા ભાઈ પિતાશ્રી આગળ સાવ નાગા ઊભા હતા પિતાશ્રીએ પ્રથમ ઘાસની દોરી એને કેડે બાંધી ત્યાર પછી પીળા રેશમની (જેને તાપૂતા કહેતા હતા) લંગોટી એને પહેરાવી પછી આગળનો વિધિ ચાલ્યો

જે વસ્તુ ફરી કરાય નહીં એક જ છેલ્લી વાર જે થતી હોય તે કાંઈક મહત્ત્વની છે એમ હું સમજતા શીખ્યો નાગાપણું છોડીને લંગોટી પહેરવી એ સમજનું એક લક્ષણ હતું

એ જ પ્રમાણે જનોઈ આપતા પહેલાં બટુકને માતા સાથે માતાની થાળીમાં જમવા બેસાડવાનો નિયમ હોય છે જનોઈ મળી એટલે બટુક તે દિવસથી આખો જન્મારો કોઈનું — માતાનું પણ એઠું ખાઈ ન શકે માતા સાથેનું બાળકનું આ પહેલવહેલું જુદા પડવાપણું હોવાથી જનોઈના વિધિનું આ એક મહત્ત્વનું અંગ હોય છે માતા સારામાં સારાં કપડાં પહેરે છે બધા સગાંવહાલાં પંક્તિએ આવીને બેસે છે વાજિંત્ર વાગે છે એમ કરી એ વિધિને બની રહે

તેના ઉત્સવનુ રૂપ આપવામા આવે છે બાળકને એમા ખૂબ મજા પડે છે પણ માનો ચહેરો જોવા જેવો થઈ જાય છે! આઈ મહા મુશ્કેલીએ આસુ ખાળી શકી હતી કેમ કે શુભ કાર્ય વખતે આખમાથી આસુ પડાય નહીં એટલામા કોક ચોખલિયુ બોલી ગયુ, "બસ આજ સુધી દીકરો માનો હતો, હવે તો વેદાધ્યયન માટે ગરનો થઈ ગયો સારુ છે કે પિતા જ ગુરુ હોય છે હવે આવતી કાલથી આ જ દીકરો માને બારણે ॐ भवति भिक्षा देहि કરીને ભિક્ષા માગવા ઊભો રહેવાનો!" આટલુ સાભળ્યુ અને માની આખમાથી દડદડ ચાર ટીપા પડી જ ગયા ખરુ જોતા કશો જ ફેર થતો નથી છોકરો ઘરમા જ હોય છે, માની થાળીમા ભલે બેસી ન શકે પણ મા એને હેત ભરીને ખવડાવી તો શકે જ છે છતા હવે પછી એક થાળીમા જમાય નહીં એ બંધન માતાને ભારે થાય જ છે કેટલાક લાડમા ઊછરેલા છોકરાઓ પણ માને રોતી જોઈને પોતે રોઈ પડે છે

છેલ્લી વાર માણી લેવાની વાત મે બીજા એક એ પ્રસંગે જોઈ છે

અમારા જમાનામા બ્રાહ્મણો ડુગળી કે લસણ ખાય નહિ અને ખાય તોયે કબૂલ કરે નહીં બહુ ટેવ હોય તો ડુગળી રાત્રે ખાતા બપોરે જે રધાય તે ભગવાન આગળ ભોગ તરીકે ધરાતુ હોવાથી બપોરે રસોઈમા ડુગળી વપરાતી નહીં

પણ ચાતુર્માસ બેઠુ એટલે ડુગળી બિલકુલ બધ (ચાતુર્માસ્ય એટલે આષાઢી એકાદશીથી માડીને કાર્તિકી એકાદશી સુધીના વરસાદના ચાર મહિના—અર્થાત્ ચોમાસુ) હવે ચાર મહિના સુધી ડુગળી ખાવાની ન મળે એ હાડમારી સહન કરવાની પૂર્વતૈયારી તરીકે આષાઢ સુદ નોમને દિવસ કાદેનોમીનો ઉત્સવ થાય છે તે દિવસે ડુગળીના શોખીનો ધરાઈને ડુગળી ખાઈ લે છે ભજિયામા, શાકમા અને દાળમા તો ડુગળી હોય જ, પણ કેટલાક તો રોટલીમા અને ભાતમા પણ ડુગળી નાખીને ખાય છે હુ કહેતો હતો કે, "તે દિવસે જમ્યા પછી હાથ ધોવા માટે જે પાણી વપરાય છે તે પણ ડુગળીનું

જ પાણી હોવું જોઈએ." ડુંગળી પ્રત્યે મારો આમ કે આમ પક્ષપાત ન હતો, છતાં દૂધમાં ડુંગળીની વાસ ભળે એટલે મારે માટે એ અસહ્ય થતી. પણ કાંદાનોમને દિવસે ડુંગળીનું રાજ હોય. એને તે દિવસે બધે પહોંચવાનો અધિકાર.

કાંદાનોમનું તત્ત્વ એથી આગળ વધેલું જોયું તે હોળીના ઉત્સવમાં. આખું વરસ સજ્જનતાની ભાષા બોલવી, મોઢામાંથી ગાળ ન કાઢવી એ હાડમારી વેઠ્યાની બક્ષિસ તરીકે હોળીને દિવસે અપશબ્દો બોલવાની છૂટ લેવાતી ભાષાની જેટલી ગાળો લોકોને યાદ હોય અથવા ભુલાયેલી હોય તે બધી તે દિવસે તાજી થવાની. નાના અને મોટા ટોળે વળીને શેરીએ શેરીએ ફરે, એકબીજાને મોઢે રાખ ચોપડે, ગંદી આકૃતિની છાપો એકબીજાના પહેરણ ઉપર ચોડે અને સ્ત્રીજાતિનું અપમાન થાય એવા બીભત્સ શબ્દના બરાડા પાડે. તે દિવસે આખા સમાજની સ્ત્રીઓની હિંમત શી કે રસ્તા પરથી ચાલે! ધૂળવડનો એક આવો દિવસ ગાળ્યો એટલે લોકોને એક આખું વરસ ડાહ્યું મોઢું રાખવાની અને શરાફત જાળવવાની હિંમત આવે!

જૂના 'ધાર્મિક' જીવનમાંથી સરખા દેખાતા પણ એકબીજાથી તદ્દન જુદા ચાર દાખલાઓ એકસામટા યાદ આવ્યા એમાંથી બોધ શો લેવો? માની થાળીમાં મા સાથે ખાવા બેસવું એમાં એઠાજૂઠાનો દોષ છે એમ સિદ્ધાંતો ગમે તેટલું કહે તોયે નાનપણથી માબાપ સાથે જમવાની જેને ટેવ હોય તે કાંઈ માનવાનો નથી કે આપણે એ ગંદી ટેવમાંથી ઊગરી ગયા કેટલાક વૈષ્ણવો એક કોળિયો મોંમાં નાખ્યા પછી એઠાં આંગળાં ધોઈને પછી જ બીજો કોળિયો લે છે બીજા કેટલાક તો ભગવાનની પૂજામાં બેઠા હોય ત્યારે અક્ષત ચડાવે અને શંખમાં રાખેલા પાણી વડે હાથ ધુએ, પછી ફૂલ ચડાવે અને ફરી એ જ રીતે હાથ ધુએ. મારા નાના તો છેલ્લે છેલ્લે સાકરનો ગાંગડો મોંમાં નાખવો હોય તોયે હાથપગ ધોઈને, ધાબળ પહેરીને પછી જ સાકર મોંમાં નાખતા. (ધાબળ એટલે ઊની અબોટિયું.)

પણ કાદાનોમ અને ધૂળવડના રિવાજોમા દાખલ કરેલા safety valveનો ખરેખર કાઈ ઉપયોગ છે ખરો? આ સિદ્ધાંતોનુ હુ અહી વિવેચન નથી કરવા માગતો પણ આવા દાખલાઓની મારા મન ઉપર સારીનરસી ઘણી ઊડી અસર થઈ છે એટલુ અહી કહી દઉ કે એક બે વાર દૂરના સગાવહાલાઓના ખેચી જવાથી ધૂળવડના ટોળામા હુ શામિલ થયો છુ પણ પ્રોત્સાહનથી કે ધમકીથી પણ તેઓ મને એ બીભત્સ પ્રકારમા ભેળવી શક્યા ન હતા

૨૦

નવી સંધ્યા

મને જનોઈ કઈક મોડી અપાઈ હતી એટલે ઘણા દિવસ સુધી જનોઈ માટે ઝખતો હતો જનોઈ મળતાવેત ઘણા ઉત્સાહથી મે સધ્યાવદનના મત્રો શીખી લીધા પછી પુરુષસૂક્તના મત્રો કંઠે કરવાનો વારો આવ્યો વિષ્ણુસૂક્ત તો એની સાથે જ હોય પૂજાના ઘણાખરા પૌરાણિક મત્રો મે જનોઈ મળી તે પહેલા જ મોઢે કર્યા હતા એટલુ જ નહી પણ પિતાશ્રીને પૂજામા તાત્રિક મદદ કરતી વખતે એ મત્ર હુ વાપરતો પણ ખરો

આગળ જતા કર્મકાડ અને ભક્તિકાડ બને કાઈક મોળા પડ્યા અને પ્રાર્થનામા ઈશ્વરના રૂપ આયુધ અને અલકાર કરતા ઈશ્વરના ગુણો અને માણસની નૈતિક જવાબદારી વિશે જ વધારે આકર્ષણ જાગ્યુ ઈશ્વર સમર્થ છે એ વિશે શકા ન હતી પણ સામર્થ્યના વખાણ કરવા એમા કાઈ મહત્ત્વ ન રહ્યુ ઈશ્વર જેમ સમર્થ છે તેમ ન્યાયી છે જેમ એ સર્વજ્ઞ છે તેમ ક્ષમાવાન છે કર્મના સિદ્ધાંત વડે એ સૃષ્ટિ ચલાવે છે, પણ સાથે સાથે પ્રાર્થનાને પણ અવકાશ રહે છે — વગેરે વાતો હુ ધીરે ધીરે સમજતો થયો તે વખતે હુ અગ્રેજ

નીઽમા હોઈશ સધ્યાના મત્રો અને સવારસાજની સધ્યા બંને છૂટી ગયા અને તેને ઠેકાણે નિશાળમા શીખેના ગીતો હુ ભક્તિભાવપૂર્વક સવારસાજ ગાતો એનો આરભ અમુક આર્યાથી થતો

देवा ! परम समर्था दीनदयाळा प्रभो जगन्नाथा ।
आलो शरण तुला मी दीन तुझ्या ठवितो पदी माथा ॥

એક દિવસે સમુદ્રકાંઠે ફરવા ગયેલા ત્યા દેવીદાસ મને પૂછ્યુ ‘ કેમ તમે સવારસાજ સધ્યાવદન કરો છો ? ’ મે એને સામે પૂછ્યુ તુ કરે છે ? એણે કહ્યુ ‘ હાસ્તો સધ્યાવદન વગર બ્રાહ્મણ રહી શકે ખરો ? પણ મારા સવાલનો જવાબ ત આપ્યો જ નહીં ? કઈક પાણી મરતુ લાગે છે ! મે કહ્યુ સાચી વાત એ છે કે સવારસાજ સધ્યાવદન કરુ જ છુ કરુ છુ એટલુ જ નહીં પણ તારી પેઠે યાત્રિક ઢબે નથી કરતો ભક્તિભાવપૂર્વક કરુ છુ ફરક એટલો જ કે મે આપણા રૂઢ સસ્કૃત મત્રો છોડી દીધા છે હુ મારી ઉપજાવેલી સધ્યા જ કરુ છુ મારા નવા મત્રો કયા એ મે એને કહ્યુ નહીં કેમ કે એ આર્યાઓ એ પણ દર રવિવારે નિશાળના નીતિના વર્ગમા ગાતો હતો ! પણ એ બધુ પૂછવાનુ એને ક્યાથી સૂઝે ? નવી સધ્યા મે ઉપજાવી કાઢી એ ધૃષ્ટતાથી જ એ ચકિત થઈ ગયો એણે કહ્યુ, શુ તમે કોઈ ઋષિ છો કે નવી સધ્યા ચલાવી શકો ? કોઈ પવિત્ર ઋષિમુનિ હોય, એણે ભારે તપશ્ચર્યા કરી હોય ત્યારે એને મત્રદેવતાનો સાક્ષાત્કાર થાય પછી એ નવી સધ્યા ચલાવે મે મોઢુ ખૂબ ગભીર કરીને જવાબ વાળ્યો આપણે આપણા પૂરતા ઋષિ છીએ તપશ્ચર્યા હવે પછી થશે એણે ફરી પૂછ્યુ, પણ તને આ બધુ સૂઝ્યુ ક્યાથી ?

મે ગપોડા ચલાવ્યા મરાઠી કવિઓના પૌરાણિક ગ્રથો વાચીને મારી કલ્પનાશક્તિ ખૂબ તેજ થઈ હતી મે કહ્યુ “ગોકર્ણમા કોટિતીર્થમા નાહવા ગયો હતો ત્યા નાગલોકો મને ખચીને પાતાળ લઈ ગયા ત્યા એક આશ્રમ હતો દાઢીજટાવાળા ઋષિઓ ત્યા તપ કરતા

હતા ઇ ઇ" દેવીદાસ એ બધુ સાચુ માનતો હતો એમ નહીં, પણ એ સવાલો પૂછીને વિગતો માગતો જાય અને દૃ વચને વા દરિદ્રતા એ ન્યાયે અદ્ભુત રસ પીરસતો જાણે એટલું સારુ હતુ કે વખત થયે ઘેર આવવાની ફરજ મન્નેને માથે હતી

બાળપણમા આવા પ્રસગો બહુ મહત્ત્વના નથી હોતા પણ દેવીદાસનુ એક વચન મારા મનમા ચોંટયુ "શુ તમે કોઈ ઋષિ છો કે પોતાની સંધ્યા ચનાવી શકો?"

ધાર્મિકતા કેળવવા માટે ઇંતેજાર હોવા છતા મે ગપોળ કેમ ચનાવ્યા? મારી પ્રાર્થનામા એક આર્યા (ગીતિ) હતી—

श्रद्धा सद्धर्मावर सच्छास्त्रावर सदा असा द्यावी।
पाखडवाद नास्तिकपण याची अभिरुचि मनि नसावी॥

ગપોડા એટને અસત્ય કપનાતરગ ઉપર તરતુ મૂકેલુ અસત્ય એમા સુરક્ષિતતા એટની જ હતી કે સામેનો માણસ સાચુ માનીને ભોળવાય એની શકયતા ન હતી પુરાણો રચનારા કવિઓ જે ગપોડા લખતા તેના પર તેઓ પોતે જ શ્રદ્ધા કેળવતા અને સામાન્ય જનતા પણ એ બધુ સાચુ છે એમ માને એવી અપેક્ષા રાખતા પોતે ચલાવેલી કપના કે ભ્રમણા પોતાના પર જ કેમ સવાર થઈ શકે છે—આ એક માનસશાસ્ત્રનો કોયડો છે

દેવીદાસે પૂછેલો પ્રશ્ન કે "નવી સધ્યા રચવા માટે શુ તમે કોઈ ઋષિ છો? —હિંદુધર્મનુ આખુ રહસ્ય પ્રગટ કરે છે હિંદુધર્મ પ્રગતિશીલ છે વિકાસ માટે એમા દરેક જાતનો અવકાશ છે જૂનુ છોડી દેવાની અને નવુ ધારણ કરવાની છૂટ એમા પ્રથમથી જ છે

પણ એ ફેરફારો ગમે તે માણસ ન કરી શકે જેણે નિષ્ઠાપૂર્વક ધર્મનું પાલન કર્યું છે, તપશ્ચર્યા કરીને વાસના, દુરભિમાન, સંકુચિતતા, એકાંગિતા અને અદૂરદૃષ્ટિ આદિ દોષો જેણે બાળી નાખ્યા છે એવો માણસ જ હિંદુધર્મમા ફેરફાર કરી શકે છે

આગળ જતા જ્યારે મે ધર્મશાસ્ત્રોનો મૂળ સસ્કૃતમા અભ્યાસ કર્યો ત્યારે જોયુ કે દરેક સ્મૃતિગ્રથના પ્રારભમા ઋષિનુ વર્ણન કરી નવી સ્મૃતિ ચનાવવાનો એ ઋષિનો અધિકાર આડમ્તરી રીતે અવશ્ય સૂચવવામા આવે છે તપ કરીને જેમણે પાપોનો ક્ષય કર્યો છે એવા ઋષિઓએ લોકહિતકામ્યયા આ બધુ લખ્યુ છે અને તે પણ કલિયુગને કારણે લોકોની મૂઝવણો વધી તેને પહોચી વળવા માટે મનુષ્યથી તેમણે નવુ બધારણ બાધી આપ્યુ — એ જાતનો પ્રાસ્તાવિક ભાગ એમા હોવાનો જ

મે જોયુ છે કે છેક નાનપણથી મારામા એક વૃત્તિ જૂન સાચવવા તરફ ઢળે છે જ્યારે બીજી વૃત્તિ જૂનુ છોડીને અથવા તોડીને એને ઠેકાણે તદ્દન નવી વસ્તુ ઊભી કરવાનો આગ્રહ સેવે છે અને ખૂબી એ કે મારુ માનસ એ બન્ને વૃત્તિની કદર કરી બે વચ્ચે સાધી શકાય એવો સમન્વય શોધે છે નાનપણમા એ વસ્તુ છીછરી હતી કઈક અણઘડ હતી અને સમન્વયમા સુમેળનું સગીત પેદા થતું જ હતુ એમ નહી પણ પ્રયત્ન એ દિશામા જ રહેતો

મૂર્તિપૂજા તરફ ક્રાત્મક આકર્ષણ હોવા છતા ભગવાનના સૌ દર્યના વર્ણનો મને અણગમતા જેવા લાગતા ભગવાનને પહેરાવેલા કપડા અને આભૂષણો મારી અભિરુચિ સાથે બધબેસતા ન હતા તેથી એ વર્ણનો વાચીને વિરસ જ થતો ભગવાનના ગુણગાન પણ ઘણી વાર મને કૃત્રિમ લાગ્યા છે અને એ અસતોષમાથી મે મારી ભગવાન વિશેની કલ્પના દહાડે દહાડે વિશુદ્ધતર અને વિશુદ્ધતમ બનાવી

આવા અસતોષમાથી ચિકિત્સક બુદ્ધિ જાગી વિચારો નિર્ભર થવા લાગ્યા પણ એ અસતોષને કારણે ઉપાસનાની એકાગ્રતા તૂટી અને ઉત્કટતા મોળી પડી પણ આને વિષે વિસ્તારપૂર્વક સ્વતત્ર રીતે લખવુ જોઈએ

૨૧

ईशकृपा हि केवलम् ।

મે ક્યાંક લખ્યુ જ છે કે અમે સાતતવાડીમા હતા ત્યારે વિઠુ ફરીને એક પગવાળાએ મારી આગળ ઈશ્વરભક્તિની ઘણી વાતો કરી હતી એ જે કહેતો તેમા એનો પૂરેપૂરો વિશ્વાસ હતો અને એવી ઉત્કટતાથી કહે કે એની અસર હૃદય સુધી પહોચ્યા વગર રહેતી નહીં

એણે એક વાર બપોરે વખતે નવરાત્રની વાતો ચાલતી હતી ત્યારે કહ્યુ કે માણસ ૧૪ વરસ પૂરા કરે ત્યા સુધી એની બાળપણની ભૂલો ભગવાન માફ કરે છે ત્યાર પછી કરેલી ભૂલો માટે સજા થઈ શકે છે કેમ કે ૧૪ વરસ સુધી માણસને સારા નરસાનો ખ્યાલ નથી હોતો ૧૪ વરસ પછી એ બધુ સમજતો થાય છે ત્યાર પછી કરેના પાપો ભૂલથી કે અજ્ઞાનમા થયા એમ ન ગણાય

મને લાગે છે કે તે વખતે હુ બારેક વરસનો હોઈશ નક્કી યાદ નથી મને થયુ મારી આગળ કેટલી સુદર તક છે હજી મને ૧૪ વરસ થયા નથી તે પહેલા જ મને આટલુ જ્ઞાન મળ્યુ છે તો તેનો લાભ હુ કેમ ન ઉઠાવુ?

તે વખતે મનમાં એવો વિચાર ન ઊઠ્યો કે ભગવાને ૧૪ વરસ જ કેમ પસદ કર્યાં ? આ ૧૪ વરસની મુદત માણસને કોણે કહી હશે? ક્યા સત પુરુષે ભગવાનનુ મન જાણ્યુ હશે? મનમા એવો વિચાર પણ ન આવ્યો કે બારમે વરસે જ જો આ વાતની ખબર પડી અને સારાનરસાનો વિવેક મનમા જાગ્યો તો હવે પછીના બે વરસ સુધી ભગવાન શા માટે ક્ષમા કરે? ૧૪ વરસ તે પચાગ પ્રમાણેના ૧૪ વરસ કે સમજણશક્તિની ૧૪ વરસ જેટલી પરિપક્વતા?

આવા વિચારો તે વખતે મનમા ન આવ્યા એ સારુ જ થયુ મનમા એવી ધન્યતા ઊપજી કે અત્યાર સુધી થયુ તે થયુ એનો

ખરખરો કરીને માયૂસ થવાની કશી જરૂર નથી. એ બધું ભૂલી જઈને અને આજથી જ તમામ દોષો ટાળીને પુણ્યનો સંચય કરીએ. મેં મનમાં કેટલાયે સંકલ્પો કર્યા.

માબાપની જિગરથી સેવા કરીશ. ભાઈઓ સાથે કજિયો નહીં કરું. સ્વાર્થને વશ થઈ કોઈ પણ પ્રકારની વધુ સગવડો નહીં માગું. અતિથિ તથા અભ્યાગત તરફ બેદરકારી નહીં બતાવું. કોઈની પણ સેવા કરવાની તક મળે તો તે નહીં છોડું. કીડીમંકોડા વગેરે પ્રાણીઓને નહીં છેડું. ચકલી, કાગડા, પોપટ વગેરે પ્રાણીઓ માટે પીવાનું પાણી ક્યાંક મૂકી રાખું. ગાયભેંસને શિંગડાં વચ્ચે ખંજવાળું. એવા એવા સૂઝે તેવા અનેક સંકલ્પો મેં કર્યા. તેમાંથી સૌથી પહેલા સંકલ્પે નિશ્ચિત રૂપ પકડ્યું તે એ કે સવારે ઊઠતાવેંત પિતાશ્રી અને મા જ્યાં હોય ત્યાં જઈને એમને પગે લાગું. આ વાત મેં નવી શરૂ કરી ન હતી, આથી નાની ઉંમરમાં પણ પગે લાગતો હોઈશ પણ હવે એ નિયમિત શરૂ થયું. નામસ્મરણનું પણ એમ જ. આપણે ધર્મનિષ્ઠ છીએ, બીજા લોકો કરતાં સારા છીએ, એ ભાન આમાંથી સૌથી પ્રથમ જાગ્યું. આવી ઉંમરે આવા ભાનમાંથી મીઠાં જ પરિણામો આવે છે એમ નથી.

બીજા છો ગમે તેમ વર્તે પણ હું તો મારે રસ્તે જ જવાનો, બીજા ક્યાં મારી પેઠે સાધક છે? એ જાતનું ભાન માણસને અનેક અનુકરણોમાંથી બચાવે છે અને જાગૃતિનો લાભ આપી ચડવામાં મદદ કરે છે.

રોજ નાહ્યા પછી આપણે હવે કેટલા સ્વચ્છ થયા છીએ એ જાતનું ભાન જેમ અંગઅંગમાંથી સ્ફુરતું તેવું જ કાંઈક ભાન ઉપરના સંકલ્પો પછી હું અનુભવવા લાગ્યો. એની સરખામણી જનોઈ મળ્યાની દીક્ષા સાથે જ કરી શકાય.

આજે જ્યારે એ દિવસોનું સ્મરણ કરું છું ત્યારે લાગે છે કે મેં જે કાંઈ પાપો કર્યાં હશે તે બધાં આ ૧૨-૧૪ વરસ પછીનાં જ છે. ૧૪ વરસ સુધીનાં પાપો ઈશ્વર તો શું પણ મારા જેવો માનવી

પણ ક્ષમા કરી શકે છે જે પાપો મારે તે વખતે ઊંડો પસ્તાવો કર્યો તે આજે નડવા લાગે છે અો ૧૪ વરસ પછી જે પાપો કર્યાં તેની તો કલ્પના પણ એ ઉમરે આવી ન હતી પાપ એ કેટલી સૂક્ષ્મ વસ્તુ છે અને બહારથી તદ્દન સારા દેખાતા હોઈએ છતા મનના ક્ષેત્રમા કેટલો અને કેવો સડો પેસી શકે છે એનું નાનપણમા ભાન સરખું હોતું નથી એ જ ઈશ્વરની સૌથી મોટી દયા છે

૨

આવી મુદતને અંગ્રેજીમા Period of grace કહે છે આવી કલ્પના, એક યા બીજી રીતે, બધા ધર્મોમા જોવામા આવે છે

ખ્રિસ્તીઓ માને છે કે ઈસા મસીહનો જન્મ થયો ન હતો ત્યા સુધી માણસને ધર્મનું સાચું જ્ઞાન જ ન હતું તેથી ઈસા પૂર્વેના દિવસો અધન્ય દિવસો હતા ઈસા મસીહ આવ્યો અને દુનિયા ધન્ય થઈ હવે દરેક માણસ માટે પશ્ચાત્તાપ કરવાનો અને ઈશ્વરની ક્ષમા મેળવવાનો રસ્તો મોકળો થયો

ઇસ્લામની માન્યતા છે કે દરેક દેશ માટે અને દરેક યુગ માટે લોકોને ચેતવી ખબરદાર કરનાર અને એમને ઈશ્વરનો પેગામ પહોચાડનાર કોઈ ને કોઈ નબી મોકલવામા આવે જ છે એવા નબીની તાલીમ મળી ન હોય ત્યા સુધી માણસ પાપ કરવાનો જ એને માટે એની જવાબદારી નહીં જેવી ગણાય પણ નબીની વાણી કાને પડી એટલે માણસની જવાબદારી વધી પછી તો એ પ્રમાણે ન ચાલવા માટે એને માટે કશું કારણ નથી કુરાનનો ભગવાન કહે જ છે કે અય લોકો અમે તમને તમારા ભલા માટે એક નબી મોકલ્યો એણે તમને ચેતવ્યા, છતા તમે એની વાત માની નહીં હવે તમે કયે મોઢે ક્ષમા માગી શકો છો?

ભગવાન તરફથી ક્ષમા થાય છે એને માટે મુદતની આવશ્યકતા નથી પણ પૂર્ણ પશ્ચાત્તાપ જરૂરી છે માણસની પાપ કરવાની શક્તિ કરતા ભગવાનની પાપની ક્ષમા કરવાની શક્તિ વધારે છે એમ પતિત દશા અનુભવ્યા પછી ઈશ્વરકૃપાથી ધન્ય થયેલા સતોએ એકરાર

કર્યો છે. એનું કારણ એટલું જ કે ભગવાન અંતર્યામી છે, આત્મારામ છે. તે શુભ સંકલ્પ છે; અને સત્યસંકલ્પ તો છે જ. પશ્ચાત્તાપ અને પ્રાયશ્ચિત્ત બન્નેને કર્મના સિદ્ધાન્તમાં સ્થાન હોવાથી જ ઈશ્વરની ન્યાયનિષ્ઠા અને કૃપાળુતા એકરૂપ થાય છે

સંધ્યા, અઘમર્ષણ, પ્રાર્થના અને ઉપાસના — એ બધા પ્રકારો ઈશ્વરની કૃપાને જાગ્રત કરવા માટે છે.

૨૨
धर्मवृत्ति केळववानां क्षेत्रो

મારી કલ્પના પ્રમાણે ધર્મમાં નીચેની વસ્તુનો અંતર્ભાવ થાય છે, એની સિદ્ધિ એ જ ધર્મલાભ.

૧ સ્વચ્છતા, સુઘડતા, આરોગ્ય અને સર્વ-હિતકારિતા.

૨. અખંડ જ્ઞાનોપાસના અને વધતી જતી કર્મકુશળતા.

૩. સંસ્કારિતા, પરસ્પર મેળ. (સામંજસ્ય)

૪. પરોપકાર, દયા, પ્રેમ અને કલ્યાણબુદ્ધિ

૫ દુઃખનિવારણ, અન્યાયનો પ્રતિકાર, સંકટ અને અરિષ્ટ સામેની જહેમત

૬ સ્વાર્થ, મત્સર અને કપટનો ત્યાગ, નિખાલસતા, ઋજુતા, હૃદયની એકતા.

૭ મનુષ્યસમાજ, પ્રાણીઓ અને આ આખા વિશ્વના હૃદયની પિછાન અને એની સાથેની એકતા અને તેમાથી ઉત્પન્ન થતો આનંદ.

૮. આત્માનુ પરમાત્મા તરફ વહેવાપણુ, યોગ અને એની સાધના

૯ એ યોગ સાધ્ય થાય એ માટે ઇન્દ્રિયજય, વાસનાત્યાગ, સંયમ, જડ ઉપર ચૈતન્યે મેળવવાના વિજયની સાધના

૧૦. સામાન્ય સમાજમાં ભિન્ન ભિન્ન લોકોમા અને વર્ગોમા સંકુચિતતા અને સ્વાર્થબુદ્ધિ રહેવાની જ છે એમ સમજી એના ઉપર

સામાજિક અંકુશ મૂકીને વ્યક્તિઓ અને વર્ગો વચ્ચે સમાધાન અને સ્નેહભાવ (સંઘર્ષનો અભાવ) પેદા કરવા માટે કરેલી વ્યવસ્થા.

૧૧. જીવનક્રમમાં આ જાતનું સામંજસ્ય ઉત્પન્ન કર્યા પછી જે જીવનકાવ્ય પેદા થાય છે, એને પ્રસન્ન-ગંભીરપણે માણવા માટે ઊભી કરેલી સંસ્થાઓ.

૧૨. સમાજનાં ભિન્ન ભિન્ન અંગો અને અવયવો વચ્ચેના સહયોગ માટે અત્યંત જરૂરી એવી લાગણીઓ અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થતા સંબંધોની સુવાસ, મીઠાશ અને સંગીતની ખિલવણી.

૧૩. ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય એમ ત્રણે પેઢીઓની પરંપરા જળવાય, એમની સાંકળ સંધાય અને એ રીતે સંસ્કૃતિની મૂડી સચવાય, વધારાય અને જીવતી રખાય એ માટે ઉત્પન્ન કરેલી પવિત્ર સંસ્થાઓ, કથાઓ અને ટેકો.

૧૪. પોતાની ટેવો અને શરીરની મર્યાદાઓ એ બધાની કદર કરી ભૌતિક સૃષ્ટિ, પ્રાણીજગત અને મનુષ્યસમાજ, ત્રણેની સેવા લઈ, તેમ જ એમની સેવા કરી, જીવન પરિપુષ્ટ કર્યા પછી યથાકાળે એમાંથી અલિપ્ત અને મુક્ત થવા માટે યોજેલા સંકલ્પો અને ગોઠવેલી સાધના.

૧૫. તાદાત્મ્ય સાથે તાટસ્થ્યનો મેળ બેસાડી કેળવીને સ્થિર કરેલી વિશ્વાત્મૈક્યવૃત્તિ, શાન્તિ અને મુદિતા.

ઉપર કરેલું પૃથક્કરણ સંપૂર્ણ છે એવો દાવો નથી પણ રહી ગયેલા જેવા લાગે તે મુદ્દાઓ પણ ઉપરના પૃથક્કરણમાં એક યા બીજી રીતે આવી જ જાય છે. પૃથક્કરણના એકેએક મુદ્દાના પેટામાં અસંખ્ય પેટામુદ્દાઓ અને પ્રસંગો આવી જાય છે. એ બધાનો પરિચય કેમ થયો અને પરિચયમાંથી સાક્ષાત્કાર કેમ પેદા થયો એ બધું જો વિગતવાર કહી શકાય તો જ તેને ધર્માનુભવનું સંપૂર્ણ બયાન ગણી શકાય. તેમ કરવા જતાં એમાં માનવકોટીનું લગભગ આખું જીવન આવી જાય અને એ બધી વસ્તુઓનું વ્યવસ્થિતપણે, ધાર્મિક વૃત્તિથી સ્મરણ કરવું એ જ એક મોટી ધર્મસાધના થઈ બેસે.

૨૩

ऋतुपतिने प्रार्थना

ઉપનિષદોમાં જીવાત્માને 'ક્રતુ' કહ્યો છે. 'ક્રતુ' એટલે કરનારો. સંકલ્પ કરનારો, જ્ઞાનોપાસના કરનારો, કર્મ કરનારો, સંયમ અને સમન્વય કરનારો એવો જે માણસ, તે 'ક્રતુ' છે. એણે કરેલો જીવનયજ્ઞ પણ ક્રતુ છે. આ જીવનયજ્ઞમાંથી જે સામર્થ્ય પેદા થાય છે એ પણ ક્રતુ (Kretos=Power) જ છે. એવા ક્રતુયુક્ત માણસને ક્રતુનો આદેશ છે કે— 'ॐ क्रतो स्मर कृत स्मर'। હે કર્મકારી મનુષ્ય, પોતાનું કરેલું સ્મરણમાં આણ. જેટલું જીવ્યો તે બધુ સ્મરણ દ્વારા ફરી વાર જીવી લે, એ જ મોટી સાધના થશે. ધર્માનુભવનું સ્મરણ, ચિંતન અને નિબંધન, એ પણ એક જીવનની સાધના જ છે એવી પવિત્ર ભાવનાથી આ અનુભવો લખવાના છે, એમાં ભગવાન ક્રતુપતિ સહાય થાઓ.

૨૪

गुरुजनोनी अूणपो

સદ્‌ભાગ્યે મારા બાળપણમાં સાવ ચારિત્ર્યહીન એવા શિક્ષક તળે ભણવાનું મારે ભાગે ન આવ્યું. એવા કોઈ હોય તો એ વિશે મારા કાન ઉપર કશી વાત આવી નહીં. લોકમાન્ય તિલકના મુરબ્બી સાથી વિષ્ણુ શાસ્ત્રી ચિપલુણકરના ચરિત્રમાં મેં વાચ્યું છે કે નાનપણમાં એ લોકો જ્યારે મળસકે નિશાળે જાય અને વર્ગમાં શિક્ષકને ન જુએ ત્યારે તેઓ પોતાના શિક્ષકને, એમની વેશ્યાને ઘેર જઈને ઉઠાડીને લઈ આવે અને શિક્ષક પણ શરમાયા વિના, કોગળો કરીને, બાળકો સાથે નિશાળે આવે!

અમારા જમાનામાં બધા જ શિક્ષકો અમને નીતિનો ઉપદેશ કરતા અને તેથી પોતાના જીવનમાં અમુક ઊંચાઈએ રહેવાનો એમનો દાવો રહેતો. માટે સામાન્યપણે એમના પ્રત્યે મનમાં આદર રહેતો.

એક શિક્ષકે મારા પિતાથી વિશે, "તેમને ઘણી લાંચ મળતી હશે," એવું કહ્યું ત્યારે મને કેટલું માઠું લાગેલું તે મેં નોંધી રાખ્યું છે. કારવારના એક અસંસ્કારી ઘનશ્યામ વાણી માસ્તર તરફની ચીડ પણ મેં કયાંક નોંધી હશે. એ બાપડાનું જીવનનું ધોરણ જ હલકું. એટલે જોકે હું મરાઠી બીજીમાં હતો તોયે મને એને વિશે મનમાં તિરસ્કાર જ જન્મ્યો.

મારા મનમાં શિક્ષકો પ્રત્યે જે આદરભાવ પ્રયત્નપૂર્વક રેડાયો હતો તેને આવા કેટલાક કિસ્સાઓથી ભારે આઘાત પહોંચવાથી મારું પારાવાર નુકસાન થયુ એમ મને મોટા થયા પછી લાગતું પણ આજે તટસ્થપણે વિચાર કરું છુ ત્યારે એ અનુભવને લીધે મને લાભ જ થયો છે એ વિશે શંકા રહેતી નથી. શિક્ષકો તેટલા બધા સારા, પવિત્ર પુરુષો, ચારિત્ર્યના દીપસ્તંભ, એમ માનવાથી મનને સંતોષ જરૂર થતો, પણ એ વૃત્તિ પાછળ શ્રદ્ધા કરતાં ભોળપણ જ વધારે હતુ. અને ભોળપણ એ કોઈ પણ રીતે આધ્યાત્મિક વૃત્તિ ન જ કહેવાય. રાજનિષ્ઠ પ્રજાજનમાં ખરાબ રાજા પ્રત્યે તિરસ્કાર હોવા છતાં રાજાની ગાદી પ્રત્યે જેમ ખરેખરી નિષ્ઠા હોઈ શકે છે તે જ પ્રમાણે શિક્ષક એ શિક્ષક છે એટલા માટે જ એમના પ્રત્યે મુરબ્બીભાવ કેળવવો ઘટે છે, અને એમના વ્યક્તિગત દોષો દરગુજર કરવાના હોય છે એ વસ્તુ હું છેક નાનપણમાં જ શીખ્યો. નિશાળના બીજા વિદ્યાર્થીઓમાં એ વિવેક ન હોવાથી શિક્ષક પ્રત્યેનો તિરસ્કાર વ્યક્ત કર્યા વગર એમનાથી રહેવાતું ન હતુ. હુ એ દોષમાંથી સ્વાભાવિક રીતે બચી ગયો, અને એ લાભ મને આખા જીવનમાં ઘણો જ મદદગાર નીવડચો છે.

બાળકોના મનમાં એ વિચાર ઊગી નથી શકતો કે પોતાનાં માબાપ પોતાને માટે અત્યંત પૂજ્ય વ્યક્તિ હોવા છતાં દુનિયા માટે તેઓ સામાન્ય વ્યક્તિ જ હોય છે. માબાપ પ્રત્યેનો પૂજ્યભાવ વ્યક્તિગત સંબંધને લીધે હોય છે. એમાં માબાપની યોગ્યતા-અયોગ્યતાનો સંબંધ હોતો નથી. એવો એ સૂક્ષ્મ ભેદ શિક્ષકોને લીધે હું સમજી અને કેળવી

શકશો એ જિંદગીની મોટી મૂડી જ સમજવી જોઈએ. આને હું ધર્માનુભવ એટલા માટે કહું છું કે આવો ભેદ કરતાં શીખીને ઘણી ગડમથલમાંથી અને મૂંઝવણમાંથી હું બચી ગયો. ત્યાર પછી માબાપોના કૌટુંબિક જીવનમાં નાનીમોટા સ્વાર્થ, પક્ષપાત કે એકાંગિતા જોયા છતાં અને ધાર્મિક વિચારોમાં પણ એમનું ભોળપણ નજરે ચડવા છતાં એમના પ્રત્યેનો આદરભાવ ઓછો થયો નહીં અને મારાં કર્તવ્ય વિશે પણ મૂંઝવણ પેદા થઈ નહીં. શિક્ષકો પ્રત્યે આદરભાવ કેળવવાના દિવસોમાં એમના હડહડતા દોષો તરફ ધ્યાન જવાથી ઠોકર વાગ્યા જેવુ જે થતુ તે અનુભવ સુખાવહ ન હતો, પણ મારા ઘડતરમાં એનો ફાળો હું મહત્ત્વનો ગણું છુ.

આગળ જતા, અંગ્રેજી છટ્ઠા ધોરણમાં ગયો હતો ત્યારે, અમારી વાગ્વર્ધિની સભામાં એક વાર ચર્ચાનો વિષય નીકળ્યો હતો કે 'દરેક યુવકે કોઈ વ્યક્તિને પોતાની નજર આગળ આદર્શ તરીકે રાખવી કે નહી?' મારી સામેના વિદ્યાર્થીનુ કહેવુ હતું કે વ્યક્તિને આદર્શ તરીકે સ્વીકાર્યા વગર માણસનો વિકાસ થઈ જ ન શકે શિવાજી, નેપોલિયન વગેરે કેટલાય દાખલાઓ એણે ટાંક્યા. મે કહ્યું કે મોટા પુરુષોના સદ્ગુણોની કદર તો હોવી જ જોઈએ પણ પોતા માટે આદર્શ તરીકે કોઈ વ્યક્તિને સ્થપાય જ કેમ? એનામાં દોષો હોય, સંકુચિતત હોય, એના જમાનાનુ પછાતપણુ હોય આદર્શ તો તાત્ત્વિક ચિ —abstract principle— જ હોય આપણે એ ચિત્ર પણ અનુભવ અને ધ્યાન પ્રમાણે સુધારતા જઈએ

મારી દલીલ મે એટલી સચોટ રીતે રજૂ કરી હતી અને મારી બાજુ, મારી દૃષ્ટિએ એટલી સ્વયંસિદ્ધ હતી કે છોકરવાદથ ઊગરેલા અધ્યક્ષ સમારોપ કરતી વખતે મારી બાજુનું જ સમર્થન કરશે એવી મારી ખાતરી હતી પણ અમારા ફિતૂર માસ્તરે તેમ ન કર્યું. મારા તરફ જોઈને મને સમજાવતા હોય, મને અપીલ કરતા હોય એવી રીતે એમણે કહ્યું કે કોઈ વ્યક્તિને આદર્શ તરીકે સ્વીકાર્યા

વગર છૂટકો જ નથી હોતો એના વગર માણસ ચડી જ ન શકે મિત્ર માસ્તર અમારા સંસ્કૃતના શિક્ષક જેટલા કડક, તેટલા જ વિદ્યાર્થીવત્સલ હું જ્યારે સંસ્કૃતમા છંદોબદ્ધ રચના કરતો ત્યારે એક બાજુ મને વઢે કે વખત કેમ બગાડે છે, અને બીજી બાજુ, પોતાનો ઠીક ઠીક વખત બગાડીને મારી કવિતા સુધારી આપે એમના પ્રત્યે આદર ઉપરાંત કંઈ ભક્તિભાવ પણ હું સેવતો હતો એમની વાત સાભળીને મને દુ ખ થયુ મને થયુ, આટલી વાત પણ એ સમજી શકતા નથી કે વ્યક્તિ તો અપૂર્ણ જ હોય! અપૂર્ણ વ્યક્તિને ધ્યાનમૂર્તિ તરીકે સ્થપાય જ કેમ? હુ તો પૌરાણિક દેવોની ભક્તિ કરતી વખતે પણ એમના દોષોથી મૂઝાઉ છુ ત્યા કેવળ માનવીને આદર્શને સ્થાને શી રીતે સ્થપાય?

મે મનમા કહ્યુ, "તમે ભલે ગમે તે કહો મારી ખાતરી છે કે મારી ભૂમિકા જ બરાબર અને શ્રેય છે

૨૫
અેક વ્રત

પૂજ્ય બાપુજીએ કોચરબમા સત્યાગ્રહાશ્રમની સ્થાપના કરી હતી મે વડોદરા છોડ્યુ ન હતુ ગિરનાર પરની દત્તાત્રેયની ટૂક જોવા માટે જૂનાગઢ જઈ હુ પાછો ફરતો હતો અમદાવાદ ગયો અને પૂજ્ય બાપુના આશ્રમમા મહેમાન તરીકે રહ્યો એ જ વખતે અમદાવાદમા રાજકીય પરિષદ અને સામાજિક પરિષદ થઈ હશે સામાજિક પરિષદના અધ્યક્ષ રંગનાથ પરાજપે હતા કઈ સાલની વાત છે એનો ખ્યાલ આવે એટલા માટે જ ઉપરની વિગત લખી છે

આશ્રમના પ્રારંભમા શ્રી પૂજાભાઈ ઘણી વાર આશ્રમમા આવતા પ્રાર્થનાને અંતે રાજચંદ્રનું લખાણ વચાતુ તે સાભળી એમને પરમ સંતોષ થતો જૈનો અવારનવાર અનેક વ્રતો લે છે વ્રતો લેનારની પ્રતિષ્ઠા એ સમાજમા ઘણી મનાય છે

ગયો તે જ દિવસે મે કારણવશાત્ પૂજ્ય બાપુજીને કહ્યુ કે "સૂર્યાસ્ત પછી હું જમતો નથી—જમતી વખતે મારુ મૌન હોય છે અને તેથી એક વાર પિરસાઈ લીધા પછી ફરી કશુ લેતો નથી ખાડનો મે ત્યાગ કર્યો છે" બાપુજી ઉપર આની સારી છાપ પડી એમણે પૂજાભાઈને કહ્યુ કે, "કાકાસાહેબે અમુક અમુક વ્રતો લીધા છે' પૂજાભાઈ આગળ મારુ માન વધ્યુ બાપુજીએ મને પૂછ્યુ કે, "કેટલા દિવસનુ આ વ્રત છે?" મે દરેક વ્રતની વિગતો કહી "આટલા વરસથી આ ચાલે છે" એમણે પૂછ્યુ, "પણ કેટલા વરસને માટે લીધુ છે?" મે કહ્યુ, "એવુ તો કશુ નથી ગમે ત્યારે છોડી શકુ છુ' એમણે ફરી પૂછ્યુ, 'દર વરસે નવેસર વ્રત લો છો?" મે કહ્યુ "એવુયે નથી"

"ત્યારે રોજ સવારે ચોવીસ કલાકનુ લેતા હશો?"

"ના, બાપુજી, એવુય નથી બપોરે ધારુ તો બપોરે પણ છોડી શકુ"

બાપુજીની ધારણા હતી કે વ્રત એક સ્વેચ્છાએ લીધેલુ બંધન છે, જે અમુક મુદત સુધી ન જ તોડાય એવો કડક નિયમ હોવો જોઈએ મારુ એવુ ન હતુ મનનો નિશ્ચય ચાલે ત્યા સુધી પાળ્યુ, નિશ્ચય ફર્યો કે તે ક્ષણે છોડી દીધુ

મે ઉમેર્યુ, "પણ હું માનુ છુ કે મારો એ નિયમ વરસો સુધી ચાલશે મને એની અકળામણ નથી છોડી દેવાનું કશુ કારણ નથી કારણ ઊભુ થશે તો 'આટના વરસ પાળ્યુ છે, હવે છોડી દઉ તો આટના વરસનો નિર્ધાર પાણીમા જશે' એવુ મને લાગવાનુ નથી"

પૂજ્ય બાપુજીએ એ વાત ત્યા જ પડતી મૂકી પૂ બાપુજી મુસાફરીએ ગયા હોય ત્યારે શ્રી મગનલાલભાઈ અમને પીરસતા કોઈક દિવસે કેરી કે એવી જ કોઈ વસ્તુ પીરસવાનુ ભૂલી જાય એટલે વસ્તુ હાથમા લઈને મારી આગળ આવે અને ઘણા પસ્તાય જમી રહ્યા પછી મૌન છૂટે એટલે હુ એમને કહેતો, 'આખો જન્મારો જાતજાતની

વસ્તુઓ ખાઈને એટલો ઘડાયો છું કે અમુક વસ્તુ ખાવાને ન મળી તો મને એનું કશું લાગતું નથી."

આ વાતને વરસો થયાં. અમે કોચરબ છોડીને વાડજ ગયા. પહેલાં તંબૂમાં રહ્યા. પછી ઝૂંપડીઓ બાંધી. આગળ જતાં અમારાં અનેક મકાનો તૈયાર થયાં. મારું કામ અનહદ વધ્યું. નાહવા, જમવા અને સૂવા પૂરતો જ ઘરમાં હોઉં. બાકીનો આખો વખત ઘરમાં અથવા બહાર વર્ગો ચાલતા હોય, ચર્ચા કરતો હોઉં, લેખો લખાવતો હોઉં, આસન વણતો હોઉં કે નદી પર વિદ્યાર્થીઓને તરતાં શીખવતો હોઉં. એક દિવસે મેં જોયું કે આખો દિવસ મારાં કામમાં રહું છું. જમતી વખતે જ શંકર, બાળ, કાકી અને હું અમે સાથે થતાં. જમવા બેસું કે મારું મૌન શરૂ થાય. બાળકોને મારો સહવાસ મળતો નથી. એમની સાથે વાર્તાવિનોદ થતો નથી. એમના પ્રત્યેના મારા કર્તવ્યમાં હું ચૂકું છું. હું જમવા માટે જઈ પાટલા ઉપર બેઠો. ગિરધારી સાથે હતો કે નહીં તે યાદ નથી. મેં કહ્યું, "જમવા ટાણે મૌન રાખું છું તેથી બાળકો સાથે વાર્તાવિનોદ થતો નથી. આજથી મારું મૌન છોડી દઉં છું." મને જરાય ન થયું કે આટઆટલાં વરસની મારી તપસ્યાનો આજે ભંગ થાય છે. મારા મોઢામાંથી મૌન છોડી દેવાની વાત સાંભળી અને બાળ પોતાના પાટલા પરથી ઊઠીને પવનદડાની પેઠે કૂદ્યો અને ધ . . . ડ દઈને પાટલા ઉપર ફરી બેઠો અને કહેવા લાગ્યો: "મજા, મજા, મજા!!"

બાળકોને મેં કેટલો અન્યાય કર્યો હતો, અને એક બાબતમાં કેટલા આનંદવિહોણા રાખ્યા હતા એનું પ્રત્યક્ષ માપ બાળના એ અંગદ-કૂદકામાંથી મને મળ્યું. મનમાં મને સંતોષ થયો પણ હું કશું બોલ્યો નહીં. કાકીને આનંદ થયો એ કહેવાની જરૂર નથી. એણે મનમાં ઈશ્વરનો ઉપકાર માન્યો હતો, પણ એ વાતનો એણે ઉલ્લેખ સરખો કર્યો નહીં. મારાં એ વ્રતોથી મને અગવડ થાત તો એ જ કારણે ઝાડની પેઠે એને વળગી રહેત. પણ હું એવો જડ કે મારા

એ વ્રતની બીજાને કેટલી અગવડ થાય છે એ મને ઊગ્યુ જ નથી જ્યારે ઊગ્યુ ત્યારે એ વસ્તુ છાડી દેતા એક ક્ષણની પણ વાર લાગી નથી આ સ્વભાવને કારણે જ હૂં માનું છુ, કે હૂં જડ છુ પણ ઘરડો નથી

મારી વ્રતની કલ્પના સમયના બધન સાથે સકળાયેલી નથી હોતી જોકે એક વાર સોપારી ન ખાવાનુ વ્રત બે વરસ માટે લીધુ હતુ અને લજપતરાયની હદપારી પછી (૧૯૦૬ની સાલ હશે) ૭ વરસ સુધી ખાંડ ન ખાવાનું વ્રત લીધુ હતુ પણ સમયનું બધન ભવિષ્યને બાધતુ હોવાથી મારે મન એ સદોષ હોઈ શકે છે જે ભવિષ્યને આપણે જાણતા નથી એને બાધી રાખવામા કાઈ ભૂલ થવાનો સભવ રહે જ છે

સત્ય અહિસા આદિ જીવન વ્રતોની વાત નોખી છે

૨૬

સત્યનુ સ્વરૂપ અને એની ઉપાસના

મે એક ઠેકાણે લખ્યુ છે કે સત્યનુ વિરોધી તત્ત્વ અસત્ય નથી પણ સત્તા છે અસત્ય બિચારુ પાગળુ છે અસત્ય અસત્ય તરીકે ચાલી જ ન શકે એને સત્ય હોવાનો દાવો કરવો પડે છે અસત્ય શબ્દના અક્ષરો જોઈને મે કહ્યુ હતુ—'અરે એના પેટમા તો સત્ય છે!' સત્ય આગળ શિર ઝુકાવીને સત્યના કપડા ઓઢીને, સત્યની છાપ ચદનની પેઠે કપાળ ઉપર ધારણ કરીને જ એને વ્યવહારમા ચાલવુ પડે છે અસત્ય પોતાનો સ્વાર્થ સાધતા છતા આમ તો સત્યની જ સ્વીકારે છે એથી વિજય તો સત્યનો જ થાય છે

પણ સત્તાનુ એવુ નથી સત્તા સત્યનો છડેચોક વિરોધ કરે છે સત્તા કહે છે—'સત્યની મને પડી નથી સત્ય ગમે તેવુ હોય એ

બાપકું ખૂણામા ભલે એમે વ્યવહાર ચાલશે મારા હુકમ પ્રમાણે જ. રાજ મારું ચાલવાનું છે, સત્યનું નહી '

આમ સત્તા છડેચોક સત્યને અપમાનિત કરીને માનવસમાજને પોતાની છત્રછાયા તળે આણવા માગે છે જ્યારે અસત્ય સત્યનું જ રાજ્ય સ્વીકારીને એના ઓઠા ઉપર અપમાનિત દશામાં નભવા માગે છે

મે નાનપણથી જોયુ છે કે સત્ય બોલવુ, સત્યની ઘોષણા કરવી અને સત્ય શોધવુ એ મનુષ્યને માટે સહજ છે, સ્વાભાવિક છે સત્યનિષ્ઠા ખરું જોતા કેળવવી પડતી જ નથી સમાજ અને ખાસ કરીને માબાપો બાળકોમા જાણ્યે અજાણ્યે અસત્યનિષ્ઠા ઉપજાવે છે, કેળવે છે એ અસત્યનિષ્ઠા દૃઢમૂળ થયા પછી જ્યારે માણસ પસ્તાય છે, ત્યારે માણસને મૂળ સ્વાભાવિક સ્થિતિ પર આવવા માટે પ્રયત્ન કરવો પડે છે અસત્યનિષ્ઠા ઉતારવાનો એમા જો એ ફાવ્યો તો સત્યનિષ્ઠા એની મેળે પ્રગટ થાય છે, કેમ કે એ પહેલેથી ત્યા હતી જ

નાના બાળકો જેવુ જુએ છે, સમજે છે અને ઇચ્છે છે, તેવુ સીધેસીધુ પોતાને આવડે એવી ભાષામા બોલી જાય છે એ આગળ જતા અગવડરૂપ જણાય, ત્યા એ મૂઝાય છે કેટલાક બાળકો ઘણુ મૂઝાયા છતા એમને સત્યને બદલે બીજુ શુ કહેવુ એ સૂઝતું નથી — અરે, સત્યની માગણી થાય ત્યારે મૂગા બેસી જવુ અને બચી જવુ એ પણ એમને માટે અશક્ય થઈ જાય છે કોઈ માન્ત્રિક મત્ર બોલે અને સરપ પોતાના દરમાથી લાચારીથી બહાર આવે, ગમને આવે પણ આવ્યા વગર રહે જ નહી, તેવી જ રીતે માણસ સત્યની માગણી આગળ સ્વાભાવિક રીતે મત્રમુગ્ધ થયો હોય તેમ, સત્યનો એકરાર કરી બેસે છે એ બળ છે સત્યનુ — અને અખડ સત્યવ્રત પાળીને સત્યમૂર્તિ થયેલ વ્યક્તિનું

આપણે બાળકોને અસત્ય શીખવીએ છીએ તે પ્રથમ વિવેક દ્વારા. કોક કોક વાર વિવેક એ સજ્જન લોકોએ ચલાવેલુ, નિર્દોષ ગણાતુ જૂઠાણુ હોય છે જે મનમા હોય તે ઢાકવુ અને જે મનમા ન હોય તે ઓઢીને

એની બતાવવુ અને ઓઢેલુ ઓઢેલુ નથી પણ અંદર વસેલું છે, ઊગેલુ છે એવો ડોળ કરવો, અને હોઈએ એના કરતા વધારે સારા અને સસ્મારી ઠીએ એવી છાપ પાડવી, અને આશા કરવી કે આમ ઓઢેલુ ધીમે ધીમે અંદર ઊતરશે અને કૃત્રિમપણે માનેલુ કાળે કરીને ખરેખરુ સત્ય થઈ જશે — આ છે વિવેકનુ સાચુ સ્વરૂપ

આ વિવેકમાથી જ ધીમે ધીમે સત્યનિષ્ઠા ઓછી કરી પ્રસગનિષ્ઠા શીખવવામા આવે છે, જેને કુનેહ પણ કહે છે સત્યનો દ્રોહ કર્યા વગર જો કુનેહ વાપરતા આવડે તો તો માણસ જીતી ગયો, પણ બને છે એવુ કે સાત્વિક વૃત્તિવાળા લોકો પણ કુનેહ વાપરી સત્યને દાબી દે છે અને કહે છે કે એમા અમારો સ્વાર્થ તો હતો જ નહી સાત્વિક વૃત્તિથી જ અમે બધુ કર્યું છે બધાનુ સાચુ અને સપૂર્ણ હિત જેમા સમાયેલુ છે એ જ સત્ય છે — એ વ્યાખ્યા પ્રમાણે અમારી કુનેહ ઉચ્ચ કોટિનુ સત્ય છે, એમ કહેતા પણ તેઓ સકોચ કરતા નથી

એવા લોકોએ એટલુ તો ધ્યાનમા રાખવુ જ જોઈએ કે સ્વાર્થ ભલે ન હોય, પણ દુનિયાનો ઘટનાક્રમ અમુક ઢબે ન ચાલે અને અમુક ઢબે ચાલે, એવો આગ્રહ કે અહકાર એની પાછળ હોય જ છે અને જ્યા અહકાર આવ્યો ત્યાં સત્ય જરાક તો ડહોળુ થયુ જ

આ બધી સાત્વિક લોકોને હાથે થતી સત્યની પજવણીની વાત થઈ પણ જ્યારે રજોગુણી અને તમોગુણી લોકોના હાથમા પરિસ્થિતિને વાળવાનુ આવે છે ત્યારે સત્યનો દ્રોહ કરનાર વૃત્તિઓ નીચેમાની એકાદ હોય છે

શરીરને તકલીફ થશે, કષ્ટ વેઠવા પડશે, માર ખાવો પડશે અથવા નુકસાન વેઠવુ પડશે એ બીકે માણસ સત્યનો દ્રોહ કરે છે દેહરખા લોકો પહેલી જ તકે સત્યને છોડી દેવા તૈયાર થાય છે સત્ય અને બીકણપણુ એ બેનો મેળ કોઈ કાળે ખાય નહી એ બીકણપણુ કાઢી નાખવા માટેની સર્વોત્તમ સાધના છે શરીરનું ખડતલપણું

હદ ઉપરાંત શ્રમ કરવાની, ટાઢતડકો, ભૂખતરસ, સહન કરવાની, ઇષ્ટ લોકોનો વિયોગ, અને અનિષ્ટ લોકોનો સહયોગ કે સયોગ સહન કરવો પડે તો તેની તૈયારી જેની નથી તેને માટે અધ્યાત્મ છે જ નહી રોગ કે ઘડપણ આવી પડે તો શાન્તિથી એને બરદાસ્ત કરવુ અને ધર્માનુકૂળ જેટલો ઇલાજ થઈ શકે તેટલો કરીને સતોષ માનવો, એટલી જે તૈયારી ન હોય અને માણસ દુ ખ અને ચિતામા જ ડૂબી જતો હોય તો તે સત્યનો ઉપાસક ન થઈ શકે, પછી જીવનઉપાસક ક્યાથી જ થાય! શરીરના પ્રેમમા જે પડ્યો એણે જીવનની સારામા સારી મિજ્જત ખોઈ સમજવી

જે માણસમા સ્વાભિમાન રહ્યુ નથી એ માણસ પણ સત્યનો દ્રોહ ઝટ ઝટ કરી બેસે છે જેનાથી હુ બીતો હોઉ એને જ હુ જૂઠુ કહેવાનો સાચુ કહુ તો એ નારાજ થશે અને એની નારાજી વહોરી લેવી મને પોસાય નહી એમ જ્યારે લાગતુ હોય, ત્યારે જ માણસ જૂઠુ બોલવા પ્રવૃત્ત થાય

સાચો સ્વાભિમાની માણસ કોઈ આગળ જૂઠુ બોલતા પહેલા વિચાર કરશે "આ તે શુ એવો મોટો માણસ છે કે જેને માટે જૂઠુ બોલવા જેટલો હુ નાનો થાઉ? આના કરતાય હુ આગલો હલકો કે આની આગળ જૂઠુ બોલીને હુ બચી જાઉ? ના, જે સાચુ હશે તે જ કહીશ મારુ જે થવાનુ હશે તે થશે કરી કરીને મારુ કેટલુ નુકસાન કરવાનો હતો? હુ જૂઠુ બોલુ અને મારી આગળ મારુ સ્વાભિમાન હણાય, એના કરતા પેલુ નુકસાન વેઠી લેવુ શુ ખોટુ છે?"

આ રીતે સત્ય સાથે પોતાનુ સ્વાભિમાન જોડી દેવાથી માણસ એની મેળે અધ્યાત્મને રસ્તે આવી જાય છે

સ્વાભિમાનનો અભાવ, સ્વાર્થ અને બીક — આ ત્રણે વસ્તુઓ સત્યની વિરોધી છે અમુક માણસ સ્વાભિમાન સાચવવા ખાતર જૂઠુ બોલ્યો એમ જ્યારે કહેવાય છે, ત્યારે ખરુ જોતા એ માણસ સ્વાભિમાન ખોઈને સામાજિક માન જાળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે પરિણામે પ્રથમ

પોતાની આગળ અને છેવટે છેલ્લે સમાજ આગળ પણ તે પામર બને છે. સત્ય કરતાં શરીર શ્રેષ્ઠ, સત્ય કરતા સલામતી શ્રેષ્ઠ, સત્ય કરતાં સ્વાર્થ શ્રેષ્ઠ, સત્ય કરતાં પ્રતિષ્ઠા શ્રેષ્ઠ, સત્ય કરતાં સમાજ શ્રેષ્ઠ — એમ જ્યારે માણસને લાગે છે ત્યારે તે પોતાના આત્માને અપમાનિત કરે છે. પ્રિયતમ આત્માનું અપમાન અથવા એનો ઇનકાર કર્યા વગર માણસ અસત્ય તરફ જઈ જ ન શકે, કેમ કે સત્ય અને આત્મા ભિન્ન વસ્તુ નથી.

અને જ્યારે માણસ સત્તા ખાતર — બીજા ઉપર અધિકાર મેળવવા ખાતર સત્યનો દ્રોહ કરે છે, ત્યારે એ સામા માણસના આત્માનું પણ અપમાન કરે છે અથવા એનો ઇનકાર કરે છે.

ખરી વાત એ છે કે આત્મા બે હોય જ ન શકે. સામા માણસનું હૃદય જીતવું એટલે એના આત્મા સુધી પહોંચી જવું. બે વ્યક્તિની અંદર રહેલા આત્માનો અભેદ ઓળખવો અને આત્મૈક્ય સિદ્ધ કરવું. એના બદલામાં જે માણસ બહારથી બીજા પર સત્તા ભોગવવા માગે છે તે પોતાનું પણ અપમાન કરે છે અને સામા માણસનું પણ. સામા માણસના સ્વાતંત્ર્યની જે કદર કરી ન શકે તેને નથી દર્શન થયું સત્યનું અને નથી સાક્ષાત્કાર થયો આત્માનો . . . એવો માણસ પોતાની સ્વતંત્રતા સાચવી જ ન શકે. સત્ય, આત્મા અને આઝાદી મૂળમાં એક જ વસ્તુ છે. (આમાં સત્ય એટલે જીવનાત્મક સત્ય, ક્રિયાત્મક સત્ય.) સ્વાર્થ, બીકણપણું, લોભ અને 'ઈશ્વરભાવ' એટલે કે સત્તા, એ એનાં વિરોધી છે.

ઉપર જે લખાયું છે એ જાણી જોઈને નિબંધના રૂપમાં લખ્યું છે પણ એમાંના એકેએક વાક્ય પાછળ નક્કર ધર્માનુભવ રહેલો છે, પણ એની વિગતો લખવા જેવી ન લાગી એટલે એને નિબંધનું રૂપ આપ્યું છે.

૨૭

જિજ્ઞાસાયુગ

નાનપણના ધર્માનુભવની અંદર સદાચારનો ખ્યાલ, કુટુંબહૃદયનો સાક્ષાત્કાર, ઈશ્વર વિશેની રૂઢ કલ્પનાનો પરિચય અને એનો સ્વીકાર, અને પોતાના મન ઉપર સંયમ દ્વારા કાબૂ મેળવવાની આવશ્યકતા— એટલી જ વસ્તુઓ મુખ્યત્વે આવતી હતી.

ઈશ્વર છે કે નહીં ? છે જ એમ માનવાને કોઈ કારણ છે કે કેમ ? પ્રાર્થનામાં કાંઈ અર્થ છે કે કેમ ? કર્મનો નિયમ એટલે શું ? કર્મના સિદ્ધાંત ઉપરાંત નોખું અને વિશેષ અધ્યાત્મશાસ્ત્ર છે કે કેમ ? એ જાતની વિચારણા અને એને અંગે થયેલા અનુભવો એ ત્યાર પછી આવે છે.

પ્રથમ કાલખંડમાં માબાપ પાસેથી અને સામાજિક જીવનમાંથી મળતી ધાર્મિક કલ્પનાઓ અપનાવવાનું અને હજમ કરવાનું જ મુખ્ય કામ રહેતું. બીજા યુગમાં તર્કબુદ્ધિની જાગૃતિ મુખ્ય હતી. દરેક વસ્તુ તપાસીને લેવી, પવિત્રમાં પવિત્ર મનાતી વાતને પણ બુદ્ધિનો પડકાર કરવાની હિંમત ધરાવવી, અધકચરી બુદ્ધિથી અને કાચાપાકા અનુભવે મન સાથે જે સિદ્ધાંતો બંધાય તેને વળગી રહેવું અને આખી દુનિયાની બુદ્ધિ અને અનુભવ સામે પણ પોતાના સિદ્ધાંતોને ઊભા કરવા, એ આ યુગનો કાર્યક્રમ હતો.

ચાર કે પાંચ વરસના ગાળાને પણ સંસ્કૃતમાં યુગનું નામ આપેલું છે. કૉલેજનાં ચાર વરસની અંદર ઉપર બતાવેલા બધા ફેરફારોમાંથી પસાર થઈને ઊંડાણમાં ઊતરવા લાયક થયો માટે એ ચાર વરસને 'જિજ્ઞાસાયુગ' એ નામ આપવાનું મન થાય છે. એ યુગમાં મેં નાસ્તિકતા કેળવી હતી એમ મેં પહેલાં માન્યું. પણ આગળ

જતા પુરાણના એક ઋષિએ આશ્વાસન આપ્યુ જિજ્ઞાસા नास्ति नास्तिक्यम् ।

પાકે પાયે જાણવાની દૃષ્ટિથી એકેએક વસ્તુને બુદ્ધિની એરણ ઉપર તર્કની હથોડીથી ટીપી જોવી અને એ પ્રક્રિયામા જે ટકે તેટલું જ પ લે બાધવુ એ નાસ્તિકતા ન કહેવાય કેવળ કુતૂહલ (Curiosity) એ કાઈ સાચી જિજ્ઞાસા નથી જિજ્ઞાસા પારમાર્થિક (Serious) હોય છે, પ્રયોગપરાયણ હોય છે જાણવાનુ જણાય નહી ત્યા સુધી જિજ્ઞાસા સખ વાળીને બેસે નહી અને કોઈને નિરાંતે બેસવા દે નહી. જાણવાનું બધુ જાણવા માટે જેટલા ઉત્પાત કરવા પડે તે કરતા એને જરાય આચકો આવતો નથી માટે જ એ ચાર વરસના ગાળાને મે જિજ્ઞાસાયુગ કહ્યો છે

બાળકોને નવા દાત ઊગે એની સાથે જે તે વસ્તુને કરડી જોવાની અદમ્ય ઇચ્છા પણ એને ઊગે છે જાણે દાતને એની ચળ છૂટે છે. એ જ રીતે અમુક ઉમરે તર્કબુદ્ધિ પ્રગટ થાય છે એમ તો અંગ્રેજી ત્રીજીમા હતો ત્યારથી જ દરેક વસ્તુને, વિચારને કે કલ્પનાને પડકાર કરવાનો પ્રારભ થયો હતો અંગ્રેજી છઠ્ઠી અને સાતમીમા અમારી વાગ્વર્ધિની સભાને કારણે એ વૃત્તિમા સહેજ ઘી હોમાયુ હતુ પણ બુદ્ધિવાદે ખરેખરુ જોર પકડ્યુ કૉલેજના પહેલા અને ખાસ કરીને બીજા વર્ષમા બુદ્ધિનુ શરણ મમ એ જ જાણે મારુ જીવનસૂત્ર બન્યુ હતુ આમા તુ શબ્દનું મહત્ત્વ છે બાકી બધી વસ્તુઓ સામગ્રી, મહત્ત્વની વસ્તુઓને મહત્ત્વ આપુ મોટા લોકોના વચનો પ્રત્યે આદર રાખુ. જ્યાં ન જાણતો હોઉ ત્યા ગાઢ જોવાની ધીરજ બતાવુ — એ બધુ ખરુ પણ શરણ જાઉ બુદ્ધિને, ઉ નો આધાર રાખુ એકમાત્ર મારી બુદ્ધિ ઉપર અને મારુ આચરણ તો એ બુદ્ધિના નિર્ણય પ્રમાણે જ થાય

૨૮

એક તો ખાતરી થઈ

ઈશ્વર છે કે નહી એ સવાલે મને જેટલો મૂંઝવ્યો, એના કરતાં પ્રાર્થના કરીને લાભ શો?—એ સવાલ મારે માટે વધારે કપરો નીવડ્યો

ઈશ્વર છે એમ સિદ્ધ જ કરવુ જેમ અઘરુ હતુ, તેમ ઈશ્વર નથી એમ સિદ્ધ કરવુ તેટલુ જ બલકે એનાથીય વધારે કઠણ હતું. મારી નાસ્તિકતાના દિવસોમા મને થતુ કે ઈશ્વર નથી એમ નિશ્ચય પૂર્વક કહેનારા લોકોની બુદ્ધિ કેટલી મદ હશે! અને તેથી હડહડતો નાસ્તિક તો હુ બની જ ન શક્યો

લેલે કરીને એક એન્જિનિયર પેન્શનર હતા નમૂનેદાર માણસ રોજ સવારે સૂર્યોદય પહેલા સ્નાન પતાવે, પછી હના ભલેને ગમે તેટી હોય કસરત કરીને એમણે પોતાનુ શરીર પણ આખર સુધી લીંબુ જેવુ ચગમતુ રાખ્યુ હતુ ભાઈ લેલે ભારે કર્મકાડી ગાયત્રીનો જાપ કરે, સૂર્યનમસ્કાર તો ખરા જ વૈદિક મત્રો બધા એમને મોઢે હતા કર્મકાડમા ક્યાય ઊણપ નહી આવે પણ એ માણસ નાસ્તિક હતા મને કહે, "કાકાસાહેબ, ગાયત્ર્યૈ નમ સાવિત્ર્યૈ નમ એમ કહીને આપણે વૈદિક છદોને નમસ્કાર કરીએ છીએ તો Iambic pentameter, Alexandrine વગેરે અગ્રેજી છદોને નમસ્કાર કેમ નથી કરતા? ગગાદેવીની પૂજા કરીએ છીએ અને છોકરીને નદીના નામો આપીએ છીએ તો ટેમ્સ ને મિસુરી મિસીસીપી એવા નામો પણ આપણે છોકરીઓના કેમ ન રાખીએ? ખરુ કહું? ઈશ્વર જેવી કોઈ વસ્તુ છે જ નહી અને ધર્મ ધર્મ કહીએ છીએ એ બધુ ધતિગ છે"

"ત્યારે તમે સવારે ઊઠીને સંધ્યા કેમ કરો છો? તમારા કર્મકાડમા તો તમે જરાય ચૂકતા નથી" મે આશ્ચર્યચકિત થઈને પૂછ્યુ

"એનું એમ છે કે હું તો જાણું છું કે ઈશ્વર નથી. પણ કેમ કહેવાય? મારી ભૂલ થતી હોય અને ઈશ્વર હશે જ અને મરી ગયા પછી એનો ભેટો થાય તો એની આગળ ભોંઠો પડું તે કરતાં એને કહી શકું કે 'અલ્યા, હું તને ઓળખતો કે માનતો ન હતો. પણ તારું દેવું ચૂકવતો આવ્યો છું. હું કાંઈ તારા ગુનામાં નથી. તારા ચોપડા જોઈ લે'" પછી મને કહે, "જુઓ ભાઈ, We must err on the safe side (ભૂલો કરવી તે પણ આપણને સલામત પડે એ રીતે કરવી જોઈએ).

દરેક બુદ્ધિમાન માણસને ભાઈ લેલે જેવું જ થાય છે કે રખેને ભગવાન હોય!

કૉલેજમાં જ્યારે બુદ્ધિવાદ ઉપરની ચોપડીઓ વાંચવા લાગ્યો અને એના પર વિચાર કરવા લાગ્યો ત્યારે હું પૂરેપૂરો સંશયવાદી બન્યો મેં મારા મન સાથે નક્કી કર્યું કે 'ઈશ્વરની જેવી વ્યાખ્યા કરવામાં આવે છે એવો કોઈ ઈશ્વર છે કે નહીં એ આપણે જાણતા નથી. વખતે તે હોય. વખતે ન પણ હોય. જો હોય તો એ જણાવો જ જોઈએ એવું કાંઈ નથી. અને ન હોય તો કાંઈ ખાસ બગડે એમ પણ નથી. પણ જો ઈશ્વર હોય—તો જેવી ઇન્દ્રિયો, જેવું મન અને જેવી બુદ્ધિ આપણી પાસે છે, એમની શક્તિઓની મર્યાદાનો વિચાર કરતાં એટલું તો સોએ સો ટકા ખાતરીથી કહી શકાય કે જો ઈશ્વર હોય તો એને આપણે જાણી શકવાના નથી. આટલી ખાતરી થઈ એ પણ કાંઈ નાનીસૂની વાત નથી. જો ઈશ્વર હોત અને એને આપણે જાણી શકવાના નથી એવી ખાતરી ન હોત, તો સંશયનો ફાયદો ઈશ્વરને આપી, ઈશ્વરને શોધવા પાછળ કેટલીય જિંદગી આપણને વેડફી નાખવી પડત. જેવાં સાધનો માણસ પાસે છે—મન, બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિય વગેરે,—એમની દ્વારા તમારી વ્યાખ્યાવાળો ઈશ્વર જણાય એમ છે જ નહીં એટલું સિદ્ધ થયું એટલે નિરાંત વળી. હવે આપણે બીજે ધંધે વળગી શકીએ.'

[કોલેજમા ભૂમિતિ મારો અત્યત પ્રિય વિષય હતો Casey's Sequel to Euclid એ ભૂમિતિની અઘરામા અઘરી ચોપડીમાથી દાખલાઓ લઈને હુ રમતો અને એમા ફાવી ગયા પછી મળતો ગણિતાનદ હુ માણતો એ ગણિતમા જૂના કાળમા ત્રણ સવાલો ભૂમિતિવેત્તાઓને પજવતા વર્તુલનો ચોરસ કેમ બનાવવો? કોઈ પણ ખૂણાના ત્રણ સરખા ભાગ કેમ પાડવા? અને ત્રીજો પ્રશ્ન ભૂલી ગયો આ ત્રણે સવાલનો ઉકેલ સૈકાઓ સુધી શોધાયો, પણ કેમે કરીને ઉકેલ હાથ આવે નહી પેઢી દરપેઢીએ શોધ ચાલી અતે એક મહાગણિતી જાગ્યો એણે પોતાનુ ગણિતી ભેજુ ચલાવીને અકાટ્ય પ્રમાણો આપીને સિદ્ધ કરી આપ્યુ કે ભૂમિતિની રૂએ એ સવાલોનો ઉકેલ હોઈ ન શકે એ કેમ ન હોઈ શકે એના બધા જબરદસ્ત કારણો આપ્યા પછી જ ત્રણ સવાલના એ ત્રણે ભૂતોને ગતિ મળી હવે એ સવાલો પાછળ કોઈ પડતુ નથી એ જ રીતે સ્યાદ્વાદી — એટલે કે અનિર્ણયવાદી લોકોએ ઈશ્વર હોય ન માનતા પોતાની માનસિક શક્તિઓ પર જ બુદ્ધિ ચલાવી સિદ્ધ કર્યું કે જો ઈશ્વર હોય તો તે ઓળખવાનુ આપણુ ગજુ નથી એટલી તો ખાતરી છે જ

હાશ! કાંઈ તો ખાતરી હાથ આવી]

२६

जीवनपरपरा – १

પૂર્વજન્મ અને પુનર્જન્મની કલ્પના મને ક્યાંથી આવી એ ન કહી શકું મને લાગે છે કે એ કલ્પના આર્ય માનસમાં એટલી તો વણાઈ ગઈ છે કે એને નોખું અસ્તિત્વ જ રહ્યું નથી હું છું મારું શરીર છે શરીરને ભૂખ લાગે છે, તરસ લાગે છે, ઊંઘ આવે છે — એ વિશે જેમ વિચાર કરવાપણું હોતું જ નથી પાંપણ હાલે છે એ તરફ ધ્યાન જાય તોયે જેમ એ કાંઈ વિશેષ છે એમ લાગતું નથી તેમ જ પૂર્વજન્મ અને પુનર્જન્મ વિશે આપણા લોકોની સ્થિતિ છે

એના મૂળમાં જીવનના ધારાવાહિક અસ્તિત્વનો અનુભવ છે નદીનું પાણી ઊગમ તરફથી આવે છે, મુખ તરફ જાય છે, ક્ષણે ક્ષણે બદલાય છે અને છતાં નદી એ ને એ જ છે એમ આપણે અનુભવીએ છીએ નદીનાં પાણી એ ને એ જ હોતાં નથી છતાં દરેક નદીના પાણીની નોખી નોખી ખાસ અસર હોય છે અને એમાં અમુક જાતનું સ્થાયીપણું હોય છે ઋતુ પરત્વે નદીમાં જે ફેરફાર થાય છે તેમાં પણ એક જાતનો સનાતન નિયમ દેખાય છે અને તેથી દરેક નદીના નોખા નોખા સ્વભાવની પણ આપણે વાતો કરીએ છીએ

પાણી વગર આપણું ચાલતું નથી તેથી, અને પાણીના પ્રવાહ સાથે આપણી જિંદગીના પ્રવાહનું સામ્ય છે તેથી આપણા પૂર્વજોએ પાણીને જ 'જીવન' એ એક નામ આપ્યું

આપણે રોજ સૂઈએ છીએ અને બીજે દિવસે ઊઠીએ છીએ આપણે જીવીએ છીએ એ ભાન, તેમ જ નાનપણથી કેળવેલાં જ્ઞાન કૌશલ્ય આદિ તમામ સંચિતને દરેક ઊંઘ સાથે, સૂર્યચંદ્રના ગ્રહણ જેવું ગ્રહણ લાગે છે ઊંઘીને ઊઠતાંવેંત આપણે આપણું ભાન — 'હું છું' એ

જાતની સવિદ જાણીવ – ગ્રહણમુક્ત થાય છે અને કેળવેલું જ્ઞાન આદિ પણ સવિદ સાથે આપણને ફરી પ્રાપ્ત થાય છે. ઊઘ ટાણે જાગૃતિ મરે છે અને ઊ તાની સાથે એનો પુનર્જન્મ થાય છે એવી જ રીતે મરણ સાથે ફક્ત સ્થૂળ શરીરનો જ નાશ થાય છે અને બ‌ુ બહુ તો આ દુનિયાની સાથેના આપણા સબધનો પણ અત આવતો હોય એમ લાગે છે તો ઊઘના અંતની પેઠે મરણની સ્થિતિનો પણ અત હોવો જ જોઈએ અને પછી કોઈ નવી જ દુનિયામા, નવા શરીરે આપણે ફરી જીવનવાન થતા હોઈશુ એવી કલ્પના ચાલવી સાહજિક છે

માણસ જન્મે છે અને આખો જન્મારો પુરુષાર્થ કરે છે મરણ સાથે એ બધાનો — જ્ઞાન, કૌશલ્ય, આવડત પ્રેમ ઇત્યાદિ કમાઈનો સદતર નાશ જ થતો હશે એમ માનવુ માણસને માટે લગભગ અશક્ય છે એ બધુ ક્યા જાય છે? એની શોધ કરવાનુ મન થવાનુ જ જ્યા શોધને અવકાશ નથી હોતો ત્યા માણસ કલ્પના દોડાવીને સતોષ માને છે આ રીતે એણે પુનર્જન્મની કલ્પના સ્વીકારી હવે ખેતી કરતા એને અનુભવ થાય છે કે બીજ માટીમા પડીને પાણીથી કોવાઈ જાય છે પણ એની સાથે એક અકુર ઊગે છે અને તે જીવન ચલાવવાની યોગ્યતા ધરાવે છે માણસ મરે છે તે પહેલા બાળકોને જન્મ આપી એ પોતાની જીવનપરપરા અબાધિત રાખે છે માણસ પોતે જ પુત્રરૂપે ફરી જન્મે છે અને એક જન્મમા ચલાવેલી અને અધૂરી રહેલી શોધ નવી પરિસ્થિતિમા અને નવી ઢબે એની મારફતે આગળ ચલાવે છે આ પણ એક જાતની જીવનપરપરા છે પણ આટલેથી માણસને સતોષ નથી થતો

માણસ શોધખોળ કરે છે, જ્ઞાનની ઉપાસના કરે છે, શાસ્ત્રો ખેડે છે આમ કરતા એને સાથીની જરૂર રહે છે પોતાની યોગ્યતાના સાથીઓ હમેશા મળતા નથી તેમનામા ઘણી વાર સહકારશક્તિ હોતી નથી એટલે માણસ કાચા મસાલામાથી સાથીઓ અને સહકારીઓ ઘડી કાઢે છે એવા ઘડી કાઢેલા સાથીઓને શિષ્ય અથવા શાગિર્દ

કહે છે. એમની મારફતે પણ માણસ પોતાનો જીવનોદ્દેશ આગ
ચલાવી શકે છે. આ રીતે શિષ્યપરંપરા એ પણ એક જાતની ત્રી
જીવનપરંપરા જ છે.

પરંપરાનો હજીયે એક નોખો પ્રકાર હોય છે. એમાં પુ
કે શિષ્ય ઉપર આધાર ન રાખતાં જે કોઈ સમુદાય અમુક પ્રવૃત્તિ
શોધખોળ ચલાવવા તૈયાર હોય એ સમુદાયને જ આપણે પરંપરાને
વારસો સોંપીએ છીએ. એ સમુદાયમાં આવેલી વ્યક્તિઓ લાંબ
વખત સુધી કાયમ ટકશે જ એમ નહીં. એક માણસે થોડા દિવ
સુધી એ પ્રવૃત્તિમાં રસ ધરાવ્યો અને કામ આગળ વધાર્યું પછી એ
કોકને સોંપી દઈ પોતે નિવૃત્ત થયા, કે બીજાં કામમાં પડ્યા. આ
હજી કંપનીઓ ચાલે છે, સંસ્થાઓ ચાલે છે અને જ્ઞાતિ જેવા સંઘો
પણ ચાલે છે. આ પણ એક જાતની જીવનપરંપરા જ કહેવાય.

પરંપરાનો હજીયે એક નવો પ્રકાર નોંધવો જોઈએ. સામાન્ય
જીવન જીવનારા અસંખ્ય લોકો વચ્ચે કોક વખતે કોક અસાધારણ
વિભૂતિ જન્મ લે છે અને એ વિભૂતિ એવી કોઈ અદ્ભુત અસર સમાજ
ઉપર પાડે છે કે એ હજારો વરસ સુધી ખીલતી જ રહે એવી વ્યક્તિઓ
ફરી ફરી એ ને એ જ કુળમાં, જ્ઞાતિમાં, વંશમાં કે ધર્મમાં પેદા થાય છે
એવો અનુભવ નથી. પણ એમની કૃતિમાં અસાધારણ સામ્ય દેખાય
છે. કાર્થેજનો હેનિબાલ નેપોલિયનરૂપે ફરી વાર જન્મ્યો છે એમ
જ બન્નેની કારકિર્દી જોતાં માણસને લાગ્યા વગર રહેતું નથી. બુદ્ધ
ભગવાન જ ફરી વાર ખ્રિસ્તરૂપે પ્રગટ થયા છે અને એ જ વિભૂતિએ
આજના જમાનામાં ગાંધીનું રૂપ ધારણ કર્યું એમ આજે આખી
દુનિયા માને છે. આપણા લોકોએ આવી મિશનપરંપરાને અવતાર-
પરંપરાનું નામ આપ્યું છે. નાનપણમાં અમે ગોખેલું 'ज्ञानाचा एका
आणि नामाचा तुका।' મહારાષ્ટ્રમાં ધર્મજાગૃતિ કરવાનું કામ જે
સંતોએ કર્યું તેમાંથી ચારનાં નામો આમાં છે. જે કાર્ય સુધારક
જ્ઞાનેશ્વરે કર્યું તે જ કાર્ય ઉદ્ધારક એકનાથે કર્યું અને જે ભક્તિ દરજી

નામદેવે પંઢરપુરમાં વહેવડાવી, તે જ ભક્તિનો, વાણિયા તુકારામે સાગર બનાવ્યો. આ સંતોના જીવનકાર્ય જોતાં આ વાત સહેજે ગળે ઊતરે એમ છે ભોળા લોકોએ એ ઉપરથી બેસાડી દીધું કે, જ્ઞાનદેવનો જ અવતાર એકનાથ થયો અને નામદેવે જે લાખ અભંગ લખવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો તે પૂરો કરવા માટે તેઓ ફરી વાર તુકારામને નામે અવતર્યા વ્યાપક અર્થમાં આ પણ એક જીવનપરંપરા જ છે

સજ્જનતાની જ પરંપરા હોય છે એમ નહીં જયવિજય બગડ્યા અને તેઓએ હિરણ્યકશિપુ અને હિરણ્યાક્ષ, શિશુપાલ અને વક્રદંત, રાવણ અને કુંભકર્ણ એવી ત્રણ જોડીમાં અવતાર લઈ પોતાનું પાપ અજમાવી અંતે ધોઈ કાઢ્યું

પુનર્જન્મના આટલા પ્રકારોથી માણસને સંતોષ ન થયો એણે કલ્પના દોડાવી, અને પરકાયાપ્રવેશવિદ્યા ઉપજાવી

એક ઋષિ હતો જ્ઞાન અને તપસ્યાનું અનુશીલન કરીને આગળ વધતો હતો પણ એની વિષયવાસનાનું કેમે કરીને શમન થાય નહીં અને ઋષિજીવન તો એવા પશુકર્મથી અભડાવાય નહીં એટલે એણે એક રસ્તો શોધી કાઢ્યો એણે ગુફામાં ધ્યાનસ્થ બેસી મૃગનું રૂપ ધારણ કર્યું અને એ મૃગી સાથે રમમાણ થવા લાગ્યો

મંડનમિશ્રના પત્ની ભારતી સાથે વાદવિવાદ કરતાં પોતાની અનુભવજ્ઞાનની ઊણપ જોઈ શ્રી શંકરાચાર્યે પરકાયાપ્રવેશ કરી ગૃહસ્થાશ્રમનો અનુભવ લીધો હતો એમ પણ એમના ચરિત્રકારોએ ઉપજાવી કાઢ્યું છે

જીવન એક, અખંડ અને એકધારું છે એ માન્યતા અથવા અનુભવ વ્યક્ત કરવા માટે માણસે આમ અનેક જાતની પરંપરાની કલ્પના બાંધી છે પુનર્જન્મની કલ્પના દ્વારા અનેક જમાનાઓ એ સાધી શકે છે અને પરકાયાપ્રવેશની કલ્પના દ્વારા એણે દેહભેદ અને સ્થાનભેદ વટાવી જીવનની એકતાને મૂર્તિમંત કરી છે એમ જોતાં દરેક કવિ અને નાટકકારને અનેક પાત્રો ઉપજાવતાંની સાથે એક જાતનો

પરકાયાપ્રવેશ (અથવા પર-માનસપ્રવેશ) કરવો જ પડે છે પોતાની કળામાં તે જ અધ્યાપક સફળતા મેળવી શકે છે, જે પોતાના શિષ્યના માનસમાં ઘૂમી શકે છે

વ્યક્તિત્વ વધારવાના આવા અનેક પ્રકારો છે.

૩૦

जीवनपरंपरा – २

જેમ જીવનસાતત્યની દૃષ્ટિએ ભવિષ્યકાળનો વિચાર કરીએ છીએ તેમ ભૂતકાળનો પણ વિચાર કરવો પડે છે નદી ક્યાં જાય છે એ જેમ આપણી જિજ્ઞાસાનો વિષય હોય છે, તેમ જ નદી ક્યાંથી આવી એ પણ એટલી જ પ્રબળ જિજ્ઞાસાનો વિષય છે ફરક એટલો જ કે ભવિષ્યની વાતો અઘટિત હોઈ એના પરચા માટે તાત્કાલિક સાધન કશું હોતું નથી ભવિષ્યની વાતો કાં તો અનુમાનની હોય, કાં કલ્પનાની પણ ભૂતકાળ તો બની ગયેલી વાત હોય છે આપણે એ જાણતા ન હોઈએ પણ એને ક્યાંક તો અસ્તિત્વ હતું જ અને તેથી એ જાણવાના પ્રયત્નો કોઈ ને કોઈ રીતે સફળ થવા જોઈએ જ એ આશા માણસ સેવી શકે છે પૂર્વજન્મની વાતો આપણે ન જાણતા હોઈએ પણ કોક તો જાણતું હશે જ એવી અપેક્ષા માણસના મનમાં ઘણી જ પ્રબળ હોય છે, અને જો ભૂતકાળ કોઈ અદ્ભુત રીતે જાણી શકાતો હોય તો ભવિષ્યકાળ કેમ નહીં, એમ વિચાર થવો માણસ માટે બિલકુલ સ્વાભાવિક છે આમાંથી જ ત્રિકાળદર્શી ઋષિઓની આપણે કલ્પના કરી અને ભવિષ્યકાળ જોવા માટે જ્યોતિષથી માંડીને યોગ સુધીની અનેક પ્રક્રિયાઓ આપણે ઘડી

કલ્પના દોડાવવામાં તો કોઈ વાંધો નથી પણ માણસ જ્યારે ભવિષ્ય 'જાણી શકે છે' એ સમજણ પરથી 'જાણે જ છે' એમ

જ્યારે આપણે માનતા થઈએ છીએ, ત્યારે મોટી મોટી મુશ્કેલીઓ ઉત્પન્ન થાય છે. કોઈનુ ઘર પચાવી બેસનાર કે કોઈની સ્ત્રી ઉપાડીને નઈ જનારના બચાવમા જ્યારે કોઈ સાધુ કે પુરાણકાર આપણને આવીને કહે કે, 'પૂર્વભવમા એ એનો માલિક હતો અને તેથી એનો એના પર હક છે,' ત્યારે સમાજમા ભારે મુશ્કેલી ઉત્પન્ન થાય છે પૂર્વજન્મનુ અને ભવિષ્યકાળનુ આપણે કશુ જાણતા નથી એ ઈશ્વરની કૃપા છે એમ જ કહેવુ પડે છે ઇતિહાસના અધ્યયનમાથી જીવન શાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તો તારવી કાઢવા ઉપરાત જે માણસ જૂના અધિકારો ઉપજાવી કાઢે તો જેમ પાર વગરની મુશ્કેલીઓ ઉત્પન્ન થાય તેમ જ ભૂત અને ભવિષ્ય જાણવાથી મુશ્કેલીઓ ઉત્પન્ન થાય જ છે અને તેથી મુદતની મર્યાદાનો time barનો સિદ્ધાત એક આધ્યાત્મિક સિદ્ધાત તરીકે સ્વીકારવો પડે છે ભૂતકાળ અને ભવિષ્યકાળ જાણવાનો આપણને અધિકાર નથી જાણીએ તો એમા આપણને લાભ નથી પણ નુકસાન જ છે જો કોઈ જાણી શકતો હોય તો એણે એ વાત કોઈને કહેવી ન જોઈએ એમા જ ઐહિક તેમ જ પારમાર્થિક કલ્યાણ છે એ વસ્તુ આપણને સ્પષ્ટ થવી જોઈએ

૨

વશપરપરાને કારણે જે જીવનસાતત્ય અનુભવાય છે તેનુ અધ્યયન હજી બરાબર થયુ નથી જે અનુમાનો બધાય છે તે ઘણી વાર એકાગી હોય છે અને વશપરપરામાથી તમામ અનુમાનો કાઢવા એ ભૂલભરેલુ પણ છે વશપરપરાની અસર સ્વીકારીએ તોયે તે અપૂર્ણ સત્ય છે વશપરંપરામાથી વ્યક્તિત્વના બધા સવાલોનો ઉકેલ આવતો નથી ફલ-જ્યોતિષશાસ્ત્ર આ ભવની જ વાતો બરાબર જાણી શકતુ નથી તો ગતજન્મની અને પુનર્જન્મની વાતો એને પૂછવા ક્યા જઈએ? યોગશાસ્ત્રનો ઉપયોગ શરીર અને મન ઉપર કાબૂ મેળવવા માટે જરૂર કરાય, પણ યોગશાસ્ત્રની દુહાઈ દઈને પૂર્વજન્મની કે ભવિષ્યના જન્મની વાતો કરવી એ જોખમભરેલુ છે

પૂર્વજન્મ અને પુનર્જન્મ હોઈ શકે છે, હોવા જ જોઈએ એમ આપણે કર્મના સિદ્ધાન્તથી પણ સિદ્ધ કરી શકીએ પણ પૂર્વજન્મની વિગતોમા ઊતરીએ એ તો નર્યો વહેમ છે

૩

નાનપણમા પૂર્વજન્મ અને પુનર્જન્મની વાતો તો હવામા બધે જ ફેલાઈ હતી બધા જ લોકો એમા માનતા હોય અને ડગલે ને પગલે લોકોની વાતોમા એનો ઉલ્લેખ થતો હોય એવી સ્થિતિમા એ માન્યતાનો ઉદય મનમા ક્યારે થયો એ કહેવુ મુશ્કેલ છે, છતા બાલ્યકાળના સસ્મરણો તપાસુ છું ત્યારે એમ જણાય છે કે સ્વર્ગ અને પાતાળની કલ્પના સાથે જ પૂર્વજન્મ અને પુનર્જન્મની કલ્પના વણાઈ છે સ્વર્ગ ઉપર છે, રાત્રે દેખાતા આકાશના તારાઓથી પર છે એવી કાઈક કલ્પના બધાઈ હતી આકાશનો કોઈ તારો ખરી પડે એટલે મારી મા, દાદી અથવા પિતાશ્રી 'નારાયણ નારાયણ' બોલે હુ પૂછુ એટલે કહે, "સ્વર્ગમાનો કોઈ જીવ જન્મ લેવા નીચે ફરી ઊતર્યો છે એનો અધપાત જોઈ સહાનુભૂતિમા 'નારાયણ નારાયણ' કહીએ છીએ " મારી ભામીએ એક દિવસે મને કહ્યુ, "આ તારાઓ પડે છે એ કૂવામા પડે છે કૂવાનું પાણી ખેંચીને કપડા ધોવા માટે દોણી ભરી દઈએ એટલે એમા આવે છે સાડી દોણીમા ધોઈએ એટલે સાડીમા જાય સાડી પહેરતાની સાથે એ પેટમા જાય અને માને પેટે બાળક થઈને જન્મ લે ' એ બધુ સાભળીને મને બહુ મજા પડતી રાત્રે કોઈ વખતે ભરેની દોણીમાં તારાનુ પ્રતિબિંબ જોઈ ભામીએ કહેલી વાત યાદ આવતી

આ રીતે સ્વર્ગ તો આકાશમા તારાઓની પેલી પાર બેસાડી શકયો આગળ જતા એક મરાઠી કવિની કવિતામા વાંચ્યુ કે આકાશમા તારાઓ દેખાય છે તે દેવો નથી પણ દેવોના આસન છે દેવોને આવા ચળકતા આસન ઉપર બેસતા જાણી મનમા એમની અદેખાઈ થઈ પણ એક સમાધાન થયુ કે આકાશમાં ધ્રુવનો તારો દેખાય છે એ

પોતે ધ્રુવ નથી પણ ધ્રુવનુ આસન છે

એમ માનવામા ઘણી સગવડ જણાઈ સ્વર્ગની કલ્પના કરવી ચ્હેલ ખરી કેમ કે એમા કૈલાસની થોડી અગવડ હતી કૈલાસ વિષ્ણુલોક કરતા પણ ઊચો અને સ્વર્ગની ટોચે હોવા છતાં એ હિમાલય પર પણ હતો કુબેર અને એના યક્ષો હિમાલયમા રહેતા એથી પાર અથવા ઊચે, બરફના શિખર ઉપર કૈલાસ હોવો જોઈએ રાવણે ત્યા જઈને જ કૈલાસ માથે લીધો હતો નારદ આદિ ઋષિઓ સ્વર્ગમાથી પૃથ્વી ઉપર ઊતરે ત્યારે પહેલો પગ હિમાલય પર જ રાખતા હતા સ્વર્ગમાથી ગગા પડી તે પણ આવીને હિમાલય ઉપર જ અથડાઈ

સ્વર્ગમા વળી ઇંદ્રલોક, ગોલોક, વૈકુંઠ, યમપુરી વગેરે અનેક પ્રદેશો હતા અને ત્યાની અનેક વાતો વિગતવાર સાભળવાને મળતી દરેક લોકમા તે તે દેવના — શિવ, વિષ્ણુ, યમ વગેરેના નિઠાવાન નોકરો સખ્યાબંધ રહેતા અને મોટ્યુ કામ કરતા વિષ્ણુના નોકરો રૂપેરંગે વિષ્ણુ જેવા, શિવના નોકરો કદરૂપા, ગાડા ભૂત જેવા, વિષ્ણુ હાથી પર બેસે, શિવ બળદ ઉપર, યમરાજ પાડા ઉપર, ચદ્ર હરણ ઉપર દૂરની મુસાફરી હોય ત્યારે વિષ્ણુ ગરુડ ઉપર બેસે, દુદાળા દેવ ગણેશ ઉદર ઉપર બેસે અને સરસ્વતી તો મોર ઉપર જેમી થનગન નાચે આવી બધી માહિતી અક્ષરશ સાચી સમજીને મારી કલ્પના દોડાવતો ધીરે ધીરે સ્વર્ગલોકના અપગ ઇતિહાસભૂગોળમા હું કઈક પાવરધો થયો પુણ્ય કરી મરવાથી સ્વર્ગે જવાશે ત્યારે આ વિચિત્ર સ્વર્ગલોકમા આપણુ સ્થાન કેવુ હશે? આપણા પૂર્વજો અત્યારે ત્યા શુ કરતા હશે? આપણને આપણી બાળાવયમા છોડી ગયેલા પૂર્વજો જ્યારે આપણને ઘરડી અવસ્થામા ત્યા મળશે ત્યારે એ મેળાપ કેવો થશે? વગેરે અનેક કલ્પનાઓ યથાશક્તિ દોડાવતો તેમા વળી કોઈકે કહ્યુ કે પૂર્વજો સ્વર્ગમાથી આપણને જોઈ શકે છે અને આપણે શુ શુ કરીએ છીએ અને વિચારીએ છીએ એ બધુ તેઓ જાણે છે, એ સાભળીને મને આનદ ન થયો આકાશમા ઊચે ઊડતી સમડી નીચેના કાકરો

પણ જોઈ શકે છે, એટલું જ નહી પણ અમારી વચ્ચે નાચતી ખિસકોલી ને પણ જોઈ ઝડપી શકે છે એનુ તો પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન હતુ આપણે જોઈ શકતા નથી એવી રીતે આકાશમા બેસી પૂર્વજો આપણને જોઈ શકે છે એ વસ્તુ મને ત્રાસ જેવી લાગી જૂના જમાનાના એ લોકો આપણને નવી ઢબે પોશાક પહેરતા જોઈ ચિડાતા હશે પણ આપણે બારાબદીને બદલે પહેરણ અને લગોટીને બદલે પાયજામા પહેરીએ છીએ એમા ખોટુ શુ? — એવી એવી દલીલો મન કરતુ હતુ

સ્વર્ગ સાથે કલ્પનાનો સબધ આમ જેમતેમ બધાયો, પણ પાતાળની મુશ્કેલી એથી ભારે હતી 'પાતાળ આપણી પૃથ્વી તળે છે,' એટલુ સાભળ્યુ હતુ તે વખતે પૃથ્વી દડા જેવી ગોળ ન હતી અને પૃથ્વીની બધી બાજુ આકાશ પણ ગોઠવાયુ ન હતું આકાશ ફક્ત માથે જ હતુ પાતાળ પૃથ્વી તળે કેમ ગોઠવાયુ હશે? એને માથે આકાશ તો હોવુ જ જોઈએ ઘરમા ભોયતળિયુ ઉપરી મેડી અને ભોયરુ હોય છે એવી જ રીતે આ પાતાળ ક્યાક હશે એમ લાગતુ

જ્યારે સાભળ્યુ કે જમીનમા વિવર ખોદીને પાતાળે જવાય છે ત્યારે એ વિવર કેવુ હશે એની કલ્પના બરાબર થતી ન હતી

પાતાળની કલ્પના આમ મૂઝવતી હતી એટલામા નાગ લોક આવીને કલ્પના પર ભરાયો નાગકન્યા નદી સરોવર કે સમુદ્રમાથી બહાર આવી રાજપુત્રોને પાતાળમા ખેચીને લઈ જતી હતી માણસ પાણીમા ગૂગળાઈ કેમ નહી જતો હોય એ તો સવાલ હતો જ પણ એની સાથે બીજો સવાલ એ ઊઠતો કે પાણીમાથી નાગલોકમા કેમ જવાતુ હશે? અને એ વાટે પાણી પણ નાગલોકમા ઘૂસીને નાગલોકને જળબબોળ કેમ નહી કરતુ હોય?

કલ્પનાને એક લોકમાથી ભૂસકો મારીને બીજા લોકમા જવુ પડતુ પણ તે અઘરુ ન હતુ જાગૃતિમાથી ઊઘમા અને ઊઘમાથી સ્વપ્નલોકમા જઈ રોજ પાછા આવનારને આટલું અઘરુ ન હોવુ જોઈએ

સ્વર્ગ, પાતાળ અને નાગલોક સાથે પિતૃલોક અને યમલોકની કલ્પના આવી યમલોક તો પોલીસોના ફરાસખાના કે જેલની અંધારી કોટડીની પેઠે માણસને હેરાન કરવાની જગ્યા હતી યમદૂતો માણસને કઈ રીતે રિબાવે છે એના વર્ણનો બાળકો આગળ વિસ્તારપૂર્વક કરનારને આજે તો હું સજા જ કરું પણ તે વખતે એ બધાં વર્ણનો હું અદ્ભુત રસપૂર્વક સાંભળતો હતો અને જે લોકો આ દુનિયામા સજામાથી છટકી જાય છે તે લોકો યમલોકમા સજાના સકંજામા સપડાય છે એ જાણી ન્યાયની સાર્વભૌમતા અંગે સંતોષ આપતી પણ યમદૂતોની કઠોરતા સાંભળી કંપારી તો છૂટતી જ (મેં એમ પણ જોયું કે બીજા કેટલાકને મારી પેઠે કંપારી છૂટતી નહીં પણ તેઓ રાજી થતા અને કહેતા કે 'લેતા જાઓ પાપ કરતા મજા પડતી હતીને હવે કેવુ લાગે છે? તમે લોકો હતા જ એ લાગના! આવી સજા વગર તમે થોડા જ સુધરવાના હતા?' પુરાણોની વાર્તાઓમા સજા ભોગવ્યા પછી કોઈ સુધરીને પુણ્યવાન થયાના દાખલા મેં સાંભળ્યા ન હતા)

એક વાર ઘરમા કોઈ માંદુ હશે હું ડૉક્ટરને ત્યા દવા લાવવા ગયો હતો ત્યા પાસેની ઓરડીમા ડૉક્ટર કોઈ માંદા માણસના શરીર ઉપર ઑપરેશન કરતા હતા એ માણસ ચીસો પાડતો હતો ચીસો સાંભળીને મારા પેટમા કંઈનુ કંઈ થઈ ગયુ એટલામા ડૉક્ટરનો જાડિયો કંપાઉંડર ઓરડી બહારથી હસતો હસતો કહે 'લેતો જા, હવે મજા પડે છે?' મને કંપાઉંડરની એ નિર્દયતા ન ગમી મારા મોઢા પરનો તિરસ્કાર જોઈ કંપાઉંડર મને કહે આ માણસ વેશ્યાગમની છે થોડા મહિના ઉપર આવી જ રીતે વાઢકાપ કરી ડૉક્ટરે એને સાજો કર્યો હતો અને ફરી આવુ ન કરવાનુ એણે ડૉક્ટરને વચન પણ આપ્યુ હતુ પણ સ્વભાવ ક્યા જાય? ભાઈસાહેબ ફરી માંદા પડીને હાજર થયા છે કોના મનમા આવા માણસ વિશે દયા આવે?

મને પુરાણના યમદૂતોના વચનો યાદ આવ્યા તેઓ પણ પાપી લોકોને આ કંપાઉંડરની પેઠે જ રસપૂર્વક ધિક્કારતા હશે!

સ્વર્ગ, મૃત્યુ, પાતાળ, યમલોક અને નાગલોક જેવી દુનિયાઓ જે કલ્પના કરી શકે તેને માટે પૂર્વજન્મ ને પુનર્જન્મની કલ્પના કરવી જરાય અઘરી નથી આ ભવે જેવું કર્મ કર્યું હોય, જેવું જ્ઞાન મેળવ્યું હોય અને જેવી બુદ્ધિ ખીલવી હોય, તેવો નવો જન્મ માણસને મળવાનો (યથાકર્મ, યથાશ્રુત અને યથાપ્રજ્ઞા) આ ભવના સુખદુ:ખનું સગવડો અને હાડમારીઓનું કારણ શોધતા પૂર્વજન્મના કરતૂક સુધી જવુ જ પડે છે અને આ ભવના સદાચાર અને દુરાચારનું ફળ આ જ દુનિયામા ભોગવવાનુ ખતમ ન થતા બાકી ક્યાક ભોગવવુ રહેલુ હોવાથી પુનર્જન્મની કલ્પના કરવી જ પડે છે આમ કરીને માણસ કર્મના અટળ સિદ્ધાન્તની ન્યાયનિષ્ઠા મન પર ઠસાવી લે છે, અને સાથે સાથે એને બીજુ પણ એક સમાધાન મળે છે—(એને સમાધાન પણ માની શકાય અથવા બીક તરીકે પણ સ્વીકારી શકાય) કે મરણથી જીવનનો અત આવતો નથી મરણ પછી પણ પરલોક દ્વારા કે પુનર્જન્મ દ્વારા જીવન તો વહેતુ જ રહેવાનુ

પરલોક કે પુનર્જન્મ સ્વીકારવા ન સ્વીકારવાનુ માણસના હાથમા હોત તો માણસે શુ કર્યું હોત? પોતાના દીકરાઓનુ યૌવન પણ પોતે ભોગવનાર રાજાઓએ તો એ બને દશાનો સ્વીકાર જ કર્યો હોત, અને કોઈ કાળે જેનો અત આવતો નથી એવી જન્મમરણની તેમ જ જન્માતરની ઘટમાળથી ગભરાયેલા લોકો આવી ઘટમાળમાથી છુટકારો એટલે કે મોક્ષ માગે જ છે

કેટલાક આધુનિકો કહે છે કે જીવન આખા વિશ્વમા ફેલાયુ છે, એ વાત ખરી છે અને અમુક પ્રાણીઓના મરવાથી આખા પ્રાણીકોટિનો નાશ નથી થતો એ પણ ખરુ છે પણ સાચો મોક્ષ જન્મજન્માતરની ઘટમાળમાથી છુટકારો મેળવવામા નથી, પણ મરણ પછી પુનર્જન્મ છે એ ભ્રમણામાથી મુક્ત થવામા છે એ જ સાચો મોક્ષ વ્યક્તિને મરણ છે પણ અનેક વ્યક્તિઓની પરંપરા ચાલતી હોવાથી જાતિને મરણ નથી માણસો મરે છે, પણ મનુષ્યજાત મરતી નથી પ્રાચીન કાળમા

કેટલાંક જાનવરોની આખી જાત નષ્ટ થઈ છે તેમ કોક વખતે માણુસજાત પણ નષ્ટ થઈ જાય તોયે આ દુનિયામા જીવન જેવુ તો રહેશે જ અને આ દુનિયાનો નાશ થાય તો બીજી દુનિયાઓ હશે, અને તમામ દુનિયાઓનો નાશ થાય તોયે વિભુ — ચૈતન્ય — તો રહેશે જ આ ઉપરાત જીવોના પુનર્જન્મની નોખી કપના કરવાની જરૂર નથી

પૂર્વજન્મ અને પુનર્જન્મની કપના નાનપણથી મન ઉપર એટલી બધી ઠસાવવામા આવી છે કે એના સાચાપણા વિશે મનમા શકા જ ઊઠતી નથી એક સ્નેહીએ આર્યસસ્કૃતિની વ્યાખ્યા જ એવી કરી છે કે, 'જન્મજન્માતરની પરપરા ઉપર જે વિશ્વાસ રાખે છે તે આર્ય સસ્કૃતિ ' 'આવી વ્યાખ્યા કરતા યહૂદી, ખ્રિસ્તી અને ઇસ્લામી — ત્રણે સસ્કૃતિઓ આર્યસસ્કૃતિમાથી બાતલ થાય છે બૌદ્ધ, જૈન શીખ, સનાતની, આર્યસમાજી, બધા એ વ્યાખ્યામા આવી જાય છે '

મે એમને કહ્યુ કે બાઇબલમા twice-bornનો ઉલ્લેખ આવે છે એ સસ્કારને કારણે આવતા દ્વિજત્વ જેવુ બને હોય પણ એમાથી જન્માતરની કપનાને ટેકો મળે છે

પુનર્જન્મની કપના કર્મના સિદ્ધાન્ત સાથે એટલી બધી બધ બેસે છે કે પશ્ચિમના અનેક વિદ્વાનો પુનર્જન્મની ઉપપત્તિ સ્વીકારવા તરફ વળતાય છે કઠોપનિષદનો નાયક નચિકેતા કહે છે એ જ વાત સાચી છે કે, "મરણ પછી માણસની કોઈ વ્યક્તિ તરીકે હસ્તી રહે છે કે નહી એ વિશે માણસોમા વિચિકિત્સા ચાલે છે કેટલાક કહે છે, 'મરણ પછી પણ વ્યક્તિત્વની હસ્તી હોય છે ' કેટલાક કહે છે, 'નથી હોતી ' આ વિચિકિત્સાનો ફેસલો મરણનો સ્વામી યમરાજ જ આપી શકે છે" ઉપનિષદનો યમ કહે છે કે, "કર્મ, શ્રુત અને પ્રજ્ઞાને અનુસરીને જીવમાત્રને ફરી જન્મ લેવો જ પડે છે "

છેક નાનપણમા જન્માતર વિશેની કલ્પના અસ્પષ્ટ અને અણઘડ હતી મોટપણમા પુરાણો વાચીને અને 'માણસ જેવુ કરે તેવુ ભરે'ના ન્યાયની વાતો સાભળી એ કપના દૃઢ થઈ વેદાન્તે એ કલ્પનાને જુદુ જ

રૂપ આપ્યુ બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મના અધ્યયનને કારણે એ કલ્પનામા ઘણો ફેર પડ્યો ખ્રિસ્તી અને ઇસ્લામી ધાર્મિક લોકોની માન્યતા જાણ્યા પછી અને એની અપૂર્ણતા મન પર ઠસ્યા પછી પુનર્જન્મ વિશેના વિચારો ફરી ડહોળાયા વશપરંપરાના તત્ત્વના અધ્યયનથી તેમજ શોખરો સતોના સમાગમથી પુનર્જન્મનો સિદ્ધાન્ત એક સિદ્ધાન્ત નથી પણ કલ્પના છે એમ લાગવા લાગ્યુ સામાન્ય લોકોમા પુનર્જન્મ વિશે જે કલ્પના હોય છે તે તો ભ્રામક જ છે એવી ખાતરી થઈ અને અત્યારે પુનર્જન્મ વિષેનો મૂળ વિશ્વાસ દૃઢ થયા છતા એનું સ્વરૂપ એટલુ બધુ બદલાયુ છે કે બધા લોકો ધરાવે છે તેવો વિશ્વાસ પુનર્જન્મ વિશે મારામા છે કે નથી એ હું કહી શકતો નથી, પણ એટલું કહી શકુ કે મારા ગૂઢમા ગૂઢ અનુભવોની મનમા જે છણાવટ ચાલે છે તે પરથી પુનર્જન્મની ઉપપત્તિ અનુકૂળ લાગે છે અને છતા ફરી શકા ઊઠે જ છે કે આ બધુ નાનપણના સસ્કારોને પરિણામે જ તો નહી હોય?

૩૧

પ્રેમ આંધળો છે?

પ્રેમ આંધળો હોય છે ખરો? કોઈ વખતે લાગે છે કે અમુક આંધળાપણુ માણસમા ન હોત તો એ પ્રેમ કરી શકત જ નહી બીજી વાર અનુભવ થાય છે કે જો પ્રેમને દિવ્ય દૃષ્ટિ ન હોત તો નિરીક્ષણ, પરીક્ષણ, તુલના અને બૌદ્ધિક ચિંતનને વરેલા આપણા ચર્મચક્ષુ ખરેખર, બધુ જોનારા કૅમેરાના લેન્સ જેવા સાવ આંધળા નીવડત કૅમેરાએ આંખ ઉઘાડી એટલે એને સામેનું જે કાંઈ છે તે બધુ જ દેખાય છે 'અમુક જોઈશ અને અમુક ન જોઉં' એવી ચૂટણી કે પસંદગી કરવાની સ્વતંત્રતા એને છે જ નહી રૂપસૃષ્ટિમાનું બધુ જ જોવાની ફરજને માર્યે એ બિચારો કૅમેરા આત્મસૃષ્ટિમાનું કશુ જ જોઈ શકતો નથી

મને યાદ આવે છે કે કૅમેરાનુ અસલી નામ હતુ—camera obscura—એટલે કે અંધારી કોટડી, અંધિયારો કમરો એના પેટમા અંધારુ સમાયેલુ ન હોય તો એ પોતાનુ કામ કરી જ ન શકે ફ્રેન્ચ જોસેફ કવિ ખરા કે તેમણે આ જમાનાના યુગના મહુથી સમર્થ દર્શકો—દેગ જેવાની પેઢીને—આવુ યથાર્થ નામ આપ્યુ

હુ કહેતો હતો કે આત્મિક દૃષ્ટિ ખીલવવા માટે થોડુક ભૌતિક આંધળાપણુ જરૂરનુ હોય છે સિનેમામા આપણે જે ચિત્રોની હારમાળ જોઈએ છીએ તે ખરુ જોતા એના જ ખાતર આપણને સાચી લાગે છે કે એ ચિત્ર જઈને એને ઠેકાણે બીજુ ચિત્ર આવે છે એ વિના તરફ આપણુ ધ્યાન જઈ શકતુ નથી આપણી પાપણો હાલે છે તેથી આપણી નજર આગળનુ ચિત્ર પળે પળે અથવા પલકે પલકે ખસતિ થાય છે એ વસ્તુ જો ધ્યાનમા આવવા માડે તો જોવાના આનંદથી તો આપણે વંચિત થઈએ જ પણ આપણી જોવાની શક્તિ પણ લગભગ વ્યર્થ થઈ જાય

પ્રેમ છે એ લે જ આપણે અપૂર્ણ વસ્તુમા રહેલી પૂર્ણતા જોઈ શકીએ છીએ પ્રેમ છે એને જ આપણે દાબાના તાત્કાલિક પડ તળે ઢંકાઈ ગયેલા સ્થાયી સદ્ગુણોને સ્પષ્ટ રીતે નિહાળી શકીએ છીએ તેથી જ મને મન થાય છે કે કૅમેરાની દુનિયામા જઈને પ્રેમને હુ infra red કિરણો સાથે સરખાવુ પહાડ ઉપરથી સામી ખીણમા જોઉ અને ત્યા બધે ફક્ત ધુમ્મસ જ દેખાતુ હોય એવે વખતે જો હુ infra red લેન્સવાળા કૅમેરાથી ફોટો લઉ તો ધુમ્મસ જાણે હતુ જ નહી એવી રીતે એ કૅમેરા ખીણની તમામ વિગતોનુ ચિત્ર આપી ને આપે

* * *

મારા બહેન આક્કા જ્યારે પરણીને સાસરે ગયા ત્યારે ત્યાના અસંસ્કારી લોકો એની નાજુક સંસ્કારિતાની અભિજાત અભિરુચિની અને ઉચ્ચ સામાજિક આદર્શોની કદર કરી ન શક્યા એમણે અનેક રીતે એનુ અપમાન કર્યું એની કોમળ લાગણીઓ ઉપર પ્રહાર કરી એને

બુદ્ધી કરવાના પ્રયત્ન આદર્યા આક્કા ઘેર આવે ત્યારે મારી બા આગળ પોતાની આપવીતી નિખાલસ વર્ણવે આવા વાર્તાલાપ ચાલતા હોય અને હું ત્યા ગયો હોઉ તો ઘણું ભાગે મને ત્યાથી કાઢી મૂકવામા આવતો મારા ધ્યાનમા એટલુ જ આવતુ કે પોતાના વીતકો કહેતી વખતે આક્કા નિરાશ્ન દુએ નહી એ કામ આઈનુ જ ..શી ઉત્તેજના વગર આક્કા કહેતી જાય અને આઈ રોતી જાય

આક્કાના ગુજરી ગયા પછી જ્યારે જ્યારે આઈને આક્કાનુ સ્મરણ થતુ અને દુ ખાવેગનો ઉભરાકો આવતો ત્યારે ત્યારે આઈ મને એ જૂના પ્રસગો યાદ કરી કરીને કહેતી નાનપણમાં જોયેલા એ પ્રસગો અને વર્ષો પછી સાભળેલુ એનું બયાન જોડી દઈ હું મારુ ચિત્ર જીવતુ કરી લેતો

આક્કાના સાસરિયા જે સદ્ગુણો આક્કામા જોઈ શક્યા ન હતા તે પ્રેમને કારણે અમારે માટે પ્રત્યક્ષ હતા આક્કા ગુજરી ગઈ ત્યારે એની ઉમર સોળ કે અઢાર વરસની હશે પહેલી સુવાવડમાં જ એ ગુજરી ગઈ હતી માણસ ગુજરી ગયા પછી એની ઉમર વધતી નથી પણ જ્યા સ્મરણ ગુજળનુ સિચન કરી પ્રેમ દ્વારા માણસની સ્મૃતિને જીવતી રાખવામા આવે છે ત્યા ઉમરમા ઉમેરો થયા વગર એ વિકસિત થતી જાય છે અને જે પહેલા કાચુ હતુ તે પાકુ થવા માડે છે જે અનિશ્ચિત હતુ તે નિશ્ચિત રૂપ ધારણ કરે છે

આઈને મોઢે આક્કાના જીવનપ્રસગો સાભળતો જાઉ, અને તેની પાછળ રહેલા ભાવનુ સ્પષ્ટીકરણ મારી આગળ રજૂ થતુ જાય તેમ તેમ આક્કાની વધુ ને વધુ ઉજ્જવળ મૂર્તિ મારી નજર આગળ ખીલતી જાય આઈના બયાનમા અતિશયોક્તિ કરવાની, કૃત્રિમ ચિત્ર ઊભુ કરવાની વૃત્તિ જરાય ન હતી સાચી ભક્તિ હમેશા પ્રામાણિક હોય છે એડમડ બર્કની એક કલ્પના વાપરીને કહુ તો ગુજરી ગયેલા અપત્યો માબાપો માટે વડીલો બની પૂર્વજો બની જાય છે અને અપત્યવાત્સલ્યનુ રૂપાતર ભક્તિમા થાય છે

આઈએ રજૂ કરેના આક્કાના સ્વભાવચિત્રો જેમ જેમ સાંભળતો જાઉં તેમ તેમ મારી ખાતરી થતી કે મારા આક્કા જો વધુ જીવ્યા હોત અને અત્યારે જીવતા હોત તો આઈ વર્ણવે છે એવું જ ચારિત્ર્ય એમણે ખાતવ્યું હોત

એક દિવસે એક વિચિત્ર વાસના મારા હૈયામાં પેસી ગઈ આઈ મારા પર પ્રેમ કરે છે એ વિષે શક નથી હું આઈની જે કાંઈ સુશ્રૂષાસાજ સેવા કરુ છુ તેનાથી તેને અનહદ આનંદ થાય છે એ પણ હું જોઉં છુ પણ જે જાતની પ્રેમભક્તિ આઈના મનમા આક્કા વિષે છે તેવી મને ક્યારે મળે? હું મરી જાઉં તો જ એ જાતની પ્રેમભક્તિનો અધિકારી થઈ શકીશ અનેક વાર મનમા આવે કે આટલી પ્રેમભક્તિ મેળવવા ખાતર આપણને તો મરી જવુ પણ પોસાય

ફરી મનમા વિચાર આવે કે મરી ગયા પછી આપણે એ પ્રેમ શી રીતે જોઈ કે જાણી શકવાના હતા? વિધાતાએ આ ભારે કફોડી સ્થિતિ કરી મૂકી છે કે જે વસ્તુ જાણવાને માટે સૌથી વધારે ઈંતેજાર આપણે જ છીએ તે અચૂક આપણે જ જાણી ન શકીએ અને આખી દુનિયા જાણે એવુ ગોઠવવામા વિધાતાને શો રસ પડ્યો હશે?

આની સાથે એકાએક મનમા વિચાર આવ્યો કે આપણી વાસના કેટલી સ્વાર્થી! આઈના હૈયામા ખીલેલી પ્રેમભક્તિ જાણવા માટે હું મરવા તૈયાર થઈ ગયો પણ આઈનુ શુ? એક આક્કાના મરણથી દસ દસ વરસ થયા આઈ આટલી ઘવાયેલી રહે છે તે મારા મરણનો ઘા સહન કરી શકે ખરી? અને માની લઈએ કે તે બાકીના બધા અપંગ લોકોની સેવા કરવા ખાતર મારા મરણનો ઘા ઝીલી શકે અને જીવી શકે તોયે માના અખંડ ધારાવાહિક દુઃખમાથી રસ મેળવવાની હુ ઇચ્છા કરુ એ કેટલુ અનુચિત!

આવી રીતે પોતાની વાસનાની મલિનતા ઓળખી તે શુદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો તેવે વખતે મને એક ઉપમા સૂઝી આપણે ધૂપ બાળીને એની સુગંધ લઈએ છીએ સુગંધને લોભે ધૂપને બાળીએ

છીએ. ધૂપને બળતાં કેટલી વેદના થતી હશે એના તરફ એટલા જ ખાતર આપણું ધ્યાન નથી જતું કે ધૂપની એ હૈયાબળતરામાંથી જે ધુમાડો નીકળે છે તે આપણે માટે અનુકૂળ હોય છે અને આપણું હવાને પણ પાવન કરે છે.

એ ઉપમા મેં એમ ને એમ હૈયામાં ક્યાંક સંઘરી રાખી હતી, અને એક વખતે પૂ. બાપુજી ઘણા થાકેલા હોવા છતાં એમની પાસેથી કોઈ જરૂરી લખાણ માગતો કાગળ જ્યારે મેં એક વાર લખ્યો ત્યારે પોતાની કઠોરતાનો એકરાર કરતા મેં એ ઉપમા વાપરી હતી.

૩૨

મૂર્તિઓનું ધ્યાન

ધ્યાન એટલે શું? કોઈ વસ્તુ તરફ એકટશે યા ટગર ટગર જોયા કરવું તે? પ્રેમથી, વિસ્મયથી, બીકથી કે આદરથી કોઈ વ્યક્તિ કે વસ્તુ તરફ ચિત્તનું ચોંટી જવું તે?

ઉપાસનાના ગ્રંથોમાં મૂર્તિના ધ્યાનના શ્લોકો આવે છે. મૂર્તિનું કેવું રૂપ બનાવી અથવા કલ્પી એ દૃઢપણે મનમાં રાખવું એની સૂચના અથવા એનું ચિત્ર આપતા એ શ્લોકો મેં અનેક વાર વાંચ્યા છે અને મોઢે પણ કર્યાં છે આવી 'મૂર્તિનું ધ્યાન કર્યાં કરવાથી એ મૂર્તિ નજર આગળ જીવતી થાય છે. કોઈ જીવતો માણસ આવીને આપણને મળી જાય, આપણી સાથે વાતો કરે અને જો રાજી થાય તો આપણને કાંઈક આપે, એવી જ રીતે આ મૂર્તિઓ પણ જીવતી થઈને આપણી સાથે વહેવાર કરે છે એવી માન્યતા નાનપણમાં મેં સેવેલી. મૂર્તિની આંખો તરફ અથવા પૂજાના નાળિયેરની આંખો તરફ ધ્યાનપૂર્વક અને ઉત્કટ ઉત્સુકતાથી જોયા કરવાથી એ આંખોમાંથી વિશિષ્ટ ભાવો પ્રગટ થાય છે એમ મને લાગતું. મારી ભાવુક કલ્પના જાગૃત થતી. અને સરવાળે મન એક કે બીજી રીતે ઉન્નત થતું. દૃઢ ભક્તિ

હોય તો તે પ્રમાણમાં મૂર્તિ જીવતી થવાની જ એ જાતની દૃઢ માન્યતા મનમાં બંધાઈ

આનુ એક પરિણામ એ આવ્યુ કે મૂર્તિની સુદરતા તરફ અને એના મોઢા ઉપરના મૂર્તિકારે ઉપજાવેલા ભાવો તરફ ધ્યાન જવા લાગ્યુ માણસના ચહેરા પરથી જેમ આપણે એના સ્વભાવની અને એના મનોવિકારોની કાંઈક ને કાંઈક સાચીજૂઠી કે કાચીપાકી કલ્પના કરીએ છીએ, તેમ જ મૂર્તિ જોઈને પણ મનમા કલ્પનાઓ ઊઠવા લાગી

સાથોસાથ બીજી પણ એક અસર થઈ જેમ સગાવહાલા કે પૂજ્ય મુરબ્બીઓ પ્રત્યે આદર હોવાને કારણે એમનો ચહેરો અને એમનુ શરીર ગમે તેવા હોય તોયે એ તરફ અનુકૂળ નજરે જ જોવાની વૃત્તિ અને શક્તિ એની મેળે કેળવાય છે, તેવી જ રીતે મૂર્તિઓ ગમે તેવી હોય તોયે એમના પ્રત્યે આદરભક્તિ કેળવતા હુ શીખ્યો

એમા એક સુરુચિ આવી જો મારા પિતાશ્રીનુ નાક ચીબુ હોત તો એ કારણે એમના પ્રત્યે મારા મનમા અનાદર, તિરસ્કાર કે અણગમો પેદા ન થાત નાક ચીબુ હોવા છતા પિતા પ્રત્યેનો પ્રેમ ઓછો ન થાત એમ પણ બનત કે લોકોને ન ગમતુ એવુ ચીબુ નાક ભગવાને મારા પિતાશ્રીને આપ્યુ છે એટલા માટે જ એમના પ્રત્યે વધારે વહાલ છૂટત પણ ચીબુ નાક સુદર છે એમ કહેવા હુ તૈયાર ન થાત બહુ બહુ તો એટલુ જ કહેત કે ચીબુ નાક પિતાશ્રીનુ છે માટે મને તે વહાલુ લાગે છે એમા પણ અમુક સુદરતા જોવા તરફ મારુ વલણ થાત પણ ચીબાપણુ જ સુદર છે, એ ચીબાપણુ ન હોત તો ચહેરાની સુદરતા મારી જાત એમ માનવા સુધી હુ ન જાત હજીય જઈ શકતો નથી પણ નામદેવ, તુકારામ આદિ સંતોએ વખાણેલી પઢરપુરના વિઠોબાની મૂર્તિ જ્યારે મે જોઈ ત્યારે મારા ભક્તમાનસને પણ આઘાત થયો આવી મૂર્તિમા તે શુ સૌદર્ય એ લોકોએ જોયુ હશે ? વિઠ્ઠલના બીજા બધા ગુણો ગાતા એમને

કોણે ના પાડી હતી ? આવી બેઢબ મૂર્તિને વખાણવાથી એની મશ્કરી જ નહીં થઈ જાય ? એવા વિચારો મનમાં આવવા લાગ્યા. બીજે બીજે વિઠોબા રૂકમાઈની સારી સુંદર મૂર્તિઓ પણ મેં જોઈ હતી. રામસીતા, લક્ષ્મીનારાયણ, કૃષ્ણરાધા, વગેરેની સ્તુતિપાત્ર મૂર્તિઓ ઘણી છે. પણ આ પંઢરપુરના વિઠોબામાં શું છે ? એવી શંકાઓ મનમાં આવવા લાગી. પ્રેમ આંધળો હોય છે એ હું જાણતો હતો. પ્રેમને કારણે આંધળો થવા તત્પર પણ હતો. પણ અહીં મારો એ કીમિયો ચાલ્યો નહીં. એટલે મેં આદરનું કવચ ધારણ કરી વધુ વિચાર કરવાનું છોડી દીધું.

અમારે ત્યાં કેટલાક ગોર ભટજીઓ આવતા. કેટલાકની મૂછો લશ્કરી ઢબની, આંખો ખાવા ધાય એવી, ચહેરા પર સંસ્કારિતા જરાય ન મળે અને રોફ એવો—જાણે કહેતા હોય કે દુનિયાને હું ઓળખું છું, દુનિયામાં ફાવવા માટે જ હું સરજાયેલો છુ. એવા ભટજીઓ પ્રત્યે મારા મનમાં છાનો છાનો અણગમો મેં સેવેલો.

પછી જ્યારે કાશીવિશ્વેશ્વરનુ એ જ જાતનું ચિત્ર મેં જોયુ અને લિંગ ઉપર બેસાડવામાં આવતો ચાંદીનો કે સોનાનો મુછાળો ઉગ્ર મુખવટો પણ મેં જોયો, ત્યારે મૂર્તિનુ ધ્યાન કરવાની મારી વૃત્તિ હણાઈ.

આગળ જતા જ્યારે શ્રીરામની, કૃષ્ણની, કે ગુરુ દત્તાત્રેયની કેટલીક છબીઓમાં અતિનાજુક, અતિસુંદર, લગભગ સ્ત્રીઓના અવયવવાળી છબીઓ જોવાને મળી ત્યારે તો મનમાં સાવ જુગુપ્સા જ પેદા થઈ. સંસ્કૃતમા એક શબ્દ છે પોટા — એનો અર્થ છે — સ્ત્રીલક્ષણો પુરુષ, અથવા પુરુષલક્ષણી સ્ત્રી ભગવાનને નામે પોટાની છબીઓ કોઈ દોરી આપે, તો તે અસહ્ય જ થાય ને ?

આ રીતે મૂર્તિના ધ્યાનમાં મારા પ્રયત્નો જે પ્રથમ અત્યંત ભક્તિયુક્ત અને ઉત્કટ હતા તે વણસી ગયા, અને મૂર્તિપૂજાનુ એક તત્ત્વ મોળું પડ્યું.

३३

मानसपूजा अने आगळ आगळ

નાનપણમા જ શિવમાનસપૂજાના શ્લોકો હાથ આવ્યા હતા અને તે ભક્તિપૂર્વક મોઢે કર્યા હતા તે પરથી જાણ્યુ કે મૂર્તિપૂજા કર્યા પછી માણસ માનસપૂજાનો અધિકારી થાય છે

માનસપૂજામા નજર આગળ કોઈ પાર્થિવ મૂર્તિ નથી હોતી પણ મનમા જ ઇષ્ટદેવનાની ધ્યાનમૂર્તિ કલ્પનાની હોય છે એ મૂર્તિ એકાંગી કે ખંડિત ન હોય કલ્પનાની આંખ આગળ સર્વાંગસંપૂર્ણ અને સાનંદ મૂર્તિ ખડી કરવી એ કાંઈ નાનીસૂની વાત નથી ત્યાર પછી એ મૂર્તિની માનસિક દ્રષ્ટિથી જ મનમા ને મનમા ષોડશોપચાર પૂજા કરવાની હોય છે એ બધા ઉપચાર જ્યારે પાર્થિવ મૂર્તિને અર્પણ કરીએ છીએ ત્યારે મૂર્તિ એવી ને એવી જ રહે છે નૈવેદ્ય અર્પણ કરીએ ત્યારે મૂર્તિ મોઢું ખોલીને ખાતીપીતી નથી માનસપૂજામા એ મુશ્કેલી નથી માનસપૂજામા મૂર્તિને અંગરખો પહેરાવીએ તો મનોમની મૂર્તિ હાથ ઊંચો કરી બાંય ચઢાવવામા મદદ પણ કરે તેથી જેમ ખિદમતગારો કોઈ રાજાની સેવા કરે તેવી રીતે આ ષોડશોપચાર માનસપૂજા કરવાની હોય છે

કોઈ સાધુ આવી રીતે માનસપૂજા કરતા હતા એણે મનમા ને મનમા ધૂપ સળગાવ્યો અને આસપાસના લોકોને અગરબત્તીની સુવાસ મળી કેસરી દૂધનુ પવાલુ ભગવાનને હોઠે પહોંચાડવા જતા પવાલુ એક વાર હાથમાથી છૂટી ગયુ ગભરાઈને આંખ ખોલીને જુએ તો એ સાધુના ઘૂંટણ પાસેના ધોતિયા પર દૂધ ઢોળાયુ હતુ એવી એવી અદ્ભુત વાતો સાંભળીને હુ માનસપૂજા રસથી કરવા લાગ્યો

પૂજાના દેવસ્થાન ઉપર જે નિત્યપૂજાની મૂર્તિઓ હતી તે બહુ જ નાની, મૂઠીમા સહેજે માય એવી માનસપૂજા માટે આટલી નાની

મૂર્તિ કામની નથી અને મનની અપાર્થિવ સૃષ્ટિમાં કંજૂસાઈ શા માટે કરીએ? માણસ જેવડી મોટી મૂર્તિઓ મારા બાલમાનસને અનુકૂળ ન લાગી. એટલે ગણેશચતુર્થી વખતે ઘરમાં ગણપતિની મૂર્તિ આણાતી તેવી મૂર્તિની કલ્પના કરી હું માનસપૂજા કરવા લાગ્યો. પાર્થિવ પૂજા લાંબા વખત સુધી કરેલી હોવાથી મારી માનસિક મૂર્તિઓ પણ સ્થિરપણે બેઠે બેઠે જ બધી સેવાઓ લેતી. વસ્ત્રાર્પણ કરું તો મારી મૂર્તિ ઊભી થઈને માણસની પેઠે એ ધોતિયુ પહેરવા નહીં માંડે, પણ વસ્ત્ર પહેરેલી જ મૂર્તિ નજર આગળ ખડી થાય.

ખાસ કરીને જ્યારે હુ આરતી ઉતારું ત્યારે આરતીના દીવા જેમ જેમ ફરે, તેમ તેમ મૂર્તિની છાયા આમતેમ નાચતી જોવાની મને ખૂબ મજા પડતી કેમ કે પાર્થિવ પૂજામા એ કલાત્મક આનંદ મેં ખૂબ માણ્યો હતો, એટલું જ નહી પણ મૂર્તિ તરફ ધ્યાન જવાને બદલે મૂર્તિની છાયા તરફ ધ્યાન જાય છે એ સારું નહીં એમ પોતાના મનને સમજાવતો પણ હતો છતાં ધ્યાન તો મૂર્તિ તરફ છે અને એની આસપાસ નાચતી છાયા પણ અસ્પષ્ટપણે નજરે આવી જ જાય છે, એ જાતનુ દર્શન જ મને વધારે આકર્ષક લાગતુ કેવળ મૂર્તિ કરતાં છાયાયુક્ત મૂર્તિ એ જ મારા ધ્યાનનો વિષય બની ગયો હતો પુરાણોમા લખેલુ મેં વાચ્યુ નહોતુ એમ નહી કે એ બાબતમાં માણસ અને દેવ વચ્ચે ફરક છે, દેવોને માણસની પેઠે હાલનારી પાંપણો નથી હોતી, એ એક; અને દેવોની છાયા પડતી નથી, એ બીજી.

આવી માનસપૂજાથી મારી આધ્યાત્મિક શક્તિ વધી એમ તો ન જ કહી શકું. ઊલટું ભગવાનને પણ ભોગવિલાસ કરવા-કરાવવાપણુ હોય છે, એવો ખ્યાલ મનમા પેસી ગયો

માનસપૂજાને કારણે કલ્પનાશક્તિ, જેને હુ ચિત્રશક્તિ કહું છું, ઘણા વેગથી વધી અનેક વાતો અને પ્રસંગો મનમાં ને મનમા વિગતવાર rehearse કરવાની, ભજવવાની શક્તિ મેં કેળવી. આથી મને ઘણો લાભ થયો અને ઘણુ નુકસાન થયું આગળ જતાં જ્યારે જ્યોતિષશાસ્ત્ર

એટલે કે ખગોળવિદ્યા હું શીખવા લાગ્યો ત્યારે સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ, નક્ષત્ર બધાં આકાશમાં ફરીને રાસ રમતા હશે એનું સહેજ પણ વર્ણન વાંચવાથી, એ આખું ચલચિત્ર હું મારા મન આગળ ઊભું કરી શકતો. સૂર્ય, એના ગ્રહો અને ઉપગ્રહોની ગતિ બતાવનારું યંત્ર — જેને ઓરેરી કહે છે — જ્યારે મેં હાઈસ્કૂલમાં જોયું, ત્યારે મારે માટે એમાંથી કશું શીખવાપણું રહ્યું નહોતું. જેને અંગ્રેજીમાં scientific imagination કહે છે તે કલ્પનાચિત્રશક્તિ માનસપૂજા દ્વારા ખીલેલી હોવાથી જ્ઞાનની ઉપાસનામાં મને ઘણો ફાયદો થયો છે.

અને નુકસાન શી રીતે થયું એ પણ મારે કહેવું જોઈએ. હું નાનો હતો ત્યારે એક વાર પિતાશ્રી પાસે હઠ લઈ કે ઘરમાં અમુક રાચરચીલું વસાવો, અમુક વસ્તુઓ મને આણી આપો. તેઓ કહેતા કે, "શું આપણે રાજા છીએ કે આવી વસ્તુઓ ઘરમાં વસાવીએ?" હું સહેજ મોટો થયો ત્યારે એક વાર એમણે કહ્યું કે, "જુઓ, વસ્તુઓ વસાવવાથી આપણને જે આનંદ થાય છે, તે અંતે માનસિક જ હોય છે. ધારો કે હું તને સ્પ્રિંગવાળી એક આગગાડી ખરીદી આપું (એવી એમણે એક મને આપી પણ હતી) અને એ તૂટી જાય નહીં ત્યાં સુધી તું એની સાથે રમે, તો તને જે આનંદ થાય છે તે કેવળ માનસિક જ છે ને? ત્યારે તું મનમાં એવી કલ્પના કેમ નથી કરતો કે આપણને એક મોટો મહેલ મળી ગયો છે, આપણે એમાં રહીએ છીએ, બધી જાતનું ફર્નિચર એમાં છે, રંગબેરંગી દીવાઓ છે, હાથી, ઘોડા બધું છે, તું રોજ હાથીની અંબાડીમાં એમાંથી ફરે છે?"

પિતાશ્રીએ તો મને પટાવવા ખાતર વિનોદ કર્યો હશે પણ હું ખરેખર જ આવાં મનોરાજ્યો સેવવા લાગ્યો. મારી મૂર્તિપૂજા પછીની માનસપૂજાને કારણે મારી ધ્યાનશક્તિ કે ચિત્રકલ્પનાશક્તિ એટલી જાગ્રત થઈ હતી કે કલ્પનાથી એ બધો વૈભવ હું ખરેખર માણવા લાગ્યો. વગર ખરચે (અને દુઃખની વાત એ છે કે વગર

(કશા પુરુષાર્થે) હું બધા ભોગ ભોગવવા લાગ્યો. માનસિક શક્તિ ઉત્કટ હોવાને કારણે, જેમ મને ઊંડામાં ઊંડો આનંદ મળવા લાગ્યો, તેમ તેનું નુકસાન પણ એટલું જ ઉત્કટ થવા લાગ્યું. જો માનસિક સુખ પ્રત્યક્ષ શારીરિક સુખ જેટલું ઉત્કટ કરી શકાય તો એનાં માનસિક અને શારીરિક દુષ્પરિણામો પણ એટલાં જ ઉત્કટ થવાનાં

શિવલીલામૃતમાં એક કથા હતી કે એક વિધવાને એનો પતિ સ્વપ્નામાં દર્શન દેતો અને ભોગ પણ આપતો. અને એમાં ઉમેર્યું હતું કે એના સ્વપ્નનું સુખ જાગૃતિનાં સુખ કરતાં જરાય ઓછું નહોતું પરિણામે એને વૈધવ્યદુઃખ જેવું રહ્યું જ નહીં. એનું જીવન સુકાયું નહીં.

યુવાવસ્થામાં જ્યારે જાતજાતના વિકારો મનમાં જાગ્રત થવા લાગ્યા ત્યારે મારી એ કલ્પનાચિત્રશક્તિ એમાં પણ મદદ કરવા લાગી પરિણામે હું બાહ્ય આચરણમાં અત્યંત સંયમી અને ડાહ્યો દેખાતો અને હોવા છતાં કલ્પનામાં હું ભોગવિલાસી બની ગયો. એમાં એક નાટકના યુવકનાં રંગીન મનોરાજ્યો સાંભળવાનું સાથે આવવાથી હું મનોમય રમણી સાથે રમમાણ થવામાં મારી માનસ-પૂજાશક્તિ વાપરવા લાગ્યો દુર્દૈવ મારું કે કિર્લોસ્કરકૃત સંગીતસૌભદ્ર નાટકમાંના એક પદમાં અર્જુનને પણ સુભદ્રાની એવી જ માનસપૂજા કરતો ચીતર્યો છે તે ગીત પેલા ભાઈએ મારા સાંભળતાં ગેહે કરવાનું શરૂ કર્યું—

"नीर-क्षीरालिंगन-रुपी स्नान तुला ते घालोनी।
माझ्या अवलोकन-वसानी टाकिन तव तनु झाकोनी॥

ઇત્યાદિ.

[આવો પ્રત્યક્ષ અનુભવ હોવાથી જ આગળ જતાં સાહિત્યકારો પ્રત્યે મારો આગ્રહ વધ્યો કે તમારા સાહિત્યમાં શૃંગાર ભલે એ

તેટલો હોય, પણ નવયુવકોના હાથમાં જનારી ચોપડીઓમાં તો અને ખાસ કરીને પાઠ્યપુસ્તકોમાં કલ્પનાને વિકારી ઉત્તેજન આપે એવું કશું હોવું ન જોઈએ.]

મૂર્તિપૂજા અને માનસપૂજા બન્નેનો અનુભવ લીધા પછી મનમાં વિચાર આવ્યો કે બન્ને પૂજા અને બન્ને ધ્યાન બાહ્ય તો ખરાં જ. ખુલ્લી નજર આગળ મૂર્તિ હોય, અથવા બંધ આંખ આગળ મનોમયી મૂર્તિ હોય, એ મૂર્તિ તો ખરી જ અને એની પૂજા દ્રવ્યદ્વારા અને ક્રિયા દ્વારા જ થાય છે મૂર્તિપૂજા એ જેટલુ બાહ્યાર્ચન છે, એટલુ જ અત્યાર સુધી હું ચલાવતો હતો એ માનસપૂજા પણ બાહ્યાર્ચન જ છે સ્ત્રી પોતાના પતિની સેવા કરે, બાળકોની સેવા કરે, એવી જ રીતે ભક્ત પોતાના ઉપાસ્યની વગર માગી અને વગર જરૂરની સેવા કરે, એનુ નામ તે પૂજા— એટલુ હું જોઈ શક્યો માતાઓની, બાળકોની અને અતિથિઓની જરૂરી સેવા કરીએ છીએ તે તો તે તે લોકોના હિત અને સંતોષ ખાતર ભગવાનને તો આવી સેવાની જરૂર નથી જ હોય, છતા આપણે પોતાના સંતોષ ખાતર એની સેવા કરીએ તો આપણને એ કરવા દે છે

કોઈ આપણી ખુશામત કરે અથવા માનપત્ર આપે અને એની અંદર આપણે જાણતા હોઈએ એવી જ વસ્તુઓનો ઉલ્લેખ કરે તો જેમ આપણને સંતોષ થાય છે (જોકે એ સતોષ ઉચ્ચ કોટિનો ન જ ગણાય) તેવી જ રીતે ભગવાનને પણ સ્તુતિથી સંતોષ થાય છે એમ લોકો અને શાસ્ત્રકારો માને છે રાજાને જ્યારે પ્રજા કહે છે કે તમે ન્યાયી અને દયાળુ છો, ત્યારે રાજા ન જાણતો હોય એવી વિગતો એને પૂરી પાડવામાં નથી આવતી, પણ પ્રજા એમ બતાવવા માગે છે કે તમે ન્યાયી અને દયાળુ છો એ અમે જોયુ છે અમને એ ગમે છે. એની અમને કદર છે તમે ન્યાયી છો, એટલા માટે જ અમે રાજનિષ્ઠ છીએ સ્તુતિ કરનાર ખરુ જોતા એટલું જ જાહેર કરે છે કે હું નગુણો નથી મારી પાસેથી કદરદાન વ્યક્તિની વૃત્તિની જ અપેક્ષા કરો.

એવું આશ્વાસન મળવાથી સામી વ્યક્તિ સંતુષ્ટ થાય છે. અને સાથે સાથે પોતાનું કર્તવ્ય શું છે એ પણ ઓળખે છે.

ઈશ્વરની સ્તુતિ કરવામાં આવું જ કંઈક વાતાવરણ હોય છે ભક્તોએ નક્કી કર્યું છે કે ઈશ્વર સ્તુતિ પ્રિય છે. માણસ સ્તુતિ પ્રિય હોય તો તે શોભે નહિ. ઈશ્વરને એનો વાંધો નથી માણસ પાસે માગ્યા કરીએ તો એ કંટાળે છે, ચિડાય છે. ઈશ્વર પાસે ન માગીએ તો એ નારાજ થાય છે એમ પણ ઇસ્લામી (અને ખ્રિસ્તી પણ) સાધુઓનું માનવું છે શું કરે ભગવાન! માણસ જેવું ઇચ્છે તેવું રૂપ જ નહીં પણ સ્વભાવ પણ એને ધારણ કરવો પડે છે!

ઈશ્વરની સ્તુતિ કરવાથી આપણને ઈશ્વરના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે, ભાન થાય છે, અને તે ભાન તાજું રહે છે એ સ્તુતિનો પહેલો લાભ છે. જ્ઞાની ભક્તો કહે છે કે એ જ મુખ્ય લાભ છે.

આ બધી મૂર્તિપૂજા, માનસપૂજા, મૂર્તિનું ધ્યાન, ભગવાનની સ્તુતિ, સ્તોત્રો, બધાનો વરસો સુધી અનુભવ લીધા પછી વેદાંતનું થોડુંક અધ્યયન કર્યું. ભગવાન બધે વસે છે તેથી આપણા હૃદયમાં પણ છે એટલી વાત નાનપણથી સાંભળેલી અને માનેલી છાતીની અંદર એક નાનકડો ગોખલો હશે, તેની અંદર ભગવાનની મૂર્તિ રહેતી હશે, એવો અર્થ બાળપણમાં મેં કરેલો. ત્યાં બેસીને ભગવાન આપણે શું શું કરીએ છીએ એ જોઈ લે છે એટલું જ નહીં, પણ આપણા મનમાં શું શું ચાલે છે એ પણ એ સમજી લે છે, એવો વિશ્વાસ પેદા થયેલો હોવાથી જ્યારે જ્યારે એ વિશ્વાસ જાગ્રત થતો, ત્યારે ત્યારે, મનમાં સારા જ વિચારો આવવા જોઈએ, હાથે અનાર્ય કૃત્ય ન જ થવાં જોઈએ એ જાતની ચીવટ રહેતી.

સ્વામી વિવેકાનંદનાં વેદાંતી લખાણો વાંચ્યા પછી બોધ થયો કે ભગવાન આપણા હૃદયમાં છે એટલું જ નહીં પણ જેને આપણે 'આપણે' કહીએ છીએ તે આપણું આત્મતત્ત્વ અને જગત-ચાલક પરમાત્મ-તત્ત્વ તત્ત્વતઃ એક જ છે, આપણો અંતરાત્મા એ જ વિશ્વાત્મા છે.

અને તેથી આપણી ઊણપોને કારણે અંતરાત્મામાં જે સંકુચિતતા ઊભી થાય છે તે દૂર કરવી એ જ મુખ્ય સાધના છે. ભગવાનની મૃણ્મયી કે મનોમયી-મૂર્તિને સુખોપભોગ આપવા એ સાચી પૂજા નથી પણ હ્યમરચ જીવનતત્ત્વના દોષો બાળી નાખીને એને શિવતત્ત્વનુ શુદ્ધ, વ્યાપક, સપૂર્ણ અને સાર્વભૌમ રૂપ આપવુ એ જ સાધના છે, એ જ પૂજા છે આગળ જતા ખબર પડી કે આવુ રૂપ આપ્યુ અપાય નહી, મૂળથી એ છે જ એ પ્રગટ કરવુ, એનો સાક્ષાત્કાર કરવો અને પોતે તદાકાર થઈ જવુ, એ જ ખરી સાધના છે ભગવાન જેવો છે તેનો dis cover કરવો—એટલે કે એના ઉપર આવી પડેલુ cover દૂર કરવુ એ જ મુખ્ય સાધના છે

સાધનાનુ આ સ્વરૂપ જ્યારે સ્પષ્ટ થયુ ત્યારે જ મન સાથે નક્કી કર્યું કે પથરામાથી મૂર્તિ ઘડી એ એક સાધના ગણાય અને પથરાની અંદર વસેલી મૂર્તિ ઓળખી કાઢવી અને તેટલો ભાગ રહેવા દઈ, તેના પરના અનાવશ્યક પોપડા ઉતારી કાઢવા, એ બીજી સાધના છે આ જ જાતની કવિતા જ્યારે મને વાચવાને મળી ત્યારે એટલો તો આનંદ થયો! અને હુ કહેવા લાગ્યો કે મારી જ કલ્પના આ કવિઓએ અપનાવી છે મને એ કલ્પના સ્ફુરી તે પહેલા જ પેલા કવિએ એ કવિતા લખી હોય તોયે શુ?

મૂર્તિનિર્માણની આ બે કલ્પનાઓ દ્વારા સાધનાનુ સ્વરૂપ ઉત્તમ રીતે વ્યક્ત થાય છે

અણઘડ જીવનમાથી સર્વાંગસપૂર્ણ જીવન ઉપજાવી કાઢવાનુ હોય છે અથવા જોઈ લેવાનુ હોય છે એટલે સુધી આવ્યા પછી મારી સાધનાનો ક્રમ આખો ફરી ગયો પાર્થિવ કે માનસિક દ્રવ્યોનુ ધ્યાન છૂટી ગયુ અને ગુણોની ઉપાસના શરૂ થઈ પારસમણિ જેમ લોઢાનુ પરિવર્તન કરી એનુ સોનુ બનાવે છે, એવી જ રીતે લોઢા જેવુ જડ જીવન સાધના દ્વારા ઉન્નત કરવુ અને સોનાની પેઠે એને તેજરૂપ બનાવી દેવુ એ જ ખરી સાધના છે એમ અંદરથી ઊગ્યુ.

આમ લાંબે ચાલ્યા પછી એક ભારે ક્રાન્તિકારી પરિવર્તન મારી શ્રદ્ધામા જ થવા લાગ્યું

પહેલા કલ્પના હતી કે પૂર્ણતા એ એક નિશ્ચિત સ્થિતિ છે એ સ્થિતિએ પહોચ્યા પછી પરિવર્તન કરવાપણુ રહે નહી અમુક ભૂમિએ પહોચ્યા એટલે ગગા નાહ્યા હવે કરવાપણુ અથવા થવાપણુ બાકી કશુ ન હોય ફક્ત હોવાપણુ જ આપણે ભાગે આવી જવાનું એ કલ્પનાને એકાએક એક શકાનો ધક્કો પહોચ્યો સ્થિર પૂર્ણતા અને મૃત પૂર્ણતા તો નહી હોય ? એવી શકા મનમા ઉદ્ભવી એ શકાએ જીવનમા કેવા કેવા ફેરફારો કર્યા તે હવે પછી જોવાનુ છે

સાધના જો ગતિ હોય તો સિદ્ધિ એ સ્થિતિ હોવી જોઈએ એવો ખ્યાલ વિચારક્ષેત્રમા એકનો તો દૃઢ હતો કે પૂર્ણત્વ સુધી પહોચ્યા પછી કેવળ સ્થિરતા જ અનુભવવાની હોય છે એમ લાગ્યા કરતુ હતુ અવાજો અને જેમ મૌન અથવા નીરવતા સ્થપાય છે તેમ જ પ્રયત્નો અને જે શાતિ સ્થપાય છે તે નિષ્ક્રિય હોવી જોઈએ એમ લાગતું યાત્રી મુકામે પહોચ્યો પછી એને માટે ચાલવાપણું હોય નહી

આગળ જતા મનમા શકા ઊઠી કે શાતિ અને મૃતિમા પછી ભેદ શો ? ધ્વનિ અને જે વિરામ આવે છે એ શુ કેવળ શૂન્યના જ છે ? એક જગ્યાએ સુખની વ્યાખ્યા કરી છે કે દુ ખ ભોગવી રહ્યા પછી દુ ખનો અત થવાથી જે આનન્દ અનુભવાય છે તે જ સુખ— सुखं दुःखान्तम् आनन्दम्। ત્યારે શુ પૂર્ણતા એ પણ એક જાતનુ આનન્દ જ છે ?

ના સાધનામાં જે પ્રક્રિયા હોય છે તે કરવી પડે છે એની પાછળ એક જાતની આપત્તિ છે સિદ્ધિ પછી પ્રક્રિયા રહે છે પણ આપત્તિ નીકળી જાય છે પણ કેવળ આનન્દ તરીકે સ્વાત્માનુભવ તરીકે, પરિપૂર્ણતાની સુવાસ તરીકે પ્રક્રિયા તો ચાલવાની જ

લોઢાનો ગોળો જ્યારે ગરમ કરાય છે ત્યારે એ કાંઈ દોડતા નથી માડતો છે ત્યા ને ત્યા જ રહે છે પણ એની અંદરના એકેએક પરમાણુ નાચવા માંડે છે પૂર્ણતામા બાહ્ય દૃષ્ટિએ નિષ્ક્રિયતા ભલે દેખાય અને આતરિક દૃષ્ટિએ કશુ બધન ભલે ન રહે પણ એમા આત્માનુભૂતિ જાગ્રત સસ્ફુરત રહે છે એટલુ જ નહી પણ તે વર્ધમાન પણ હોય છે

જ્યારે આપણે કોઈ ભીંત ચણીએ છીએ ત્યારે એક ઈંટ ઉપર બીજી ઈંટ બેસાડી દઈએ છીએ છેલ્લી ઈંટ બેસ નહી ત્યા સુધી એ ભીંત અપૂર્ણ જ હોય છે અપૂર્ણતા ઓછી કરતા કરતા આપણે પૂર્ણતા તરફ જઈએ છીએ એથી ઊલટ જ્યારે કળી ખીલીને ફૂલ થાય છે ત્યારે એમા પ્રથમ એક પાદડી ખેલી પછી બીજી ઊગી પછી ત્રીજી આમ કરતા કરતા બધી પાદડી આવી ફૂલ પૂર્ણ થાય છે એમ નથી હોતુ કોઈ પણ ક્ષણે અને કોઈ પણ તબક્કે અપૂર્ણતા હોતી જ નથી કળી પણ સપૂર્ણ છે અધખીલુ ફૂલ પણ સપૂર્ણ છે અને પૂર્ણ વિકસિત ફૂલ પણ સપૂર્ણ છે એવી જ રીતે આ વિશ્વમા બધે પૂર્ણતા જ ભરેલી છે એ પૂર્ણતાનો જ વિકાસ થતો જાય છે અપૂર્ણતા જાણે ક્યાય હતી જ નહી આ છે સર્વેશ્વરની લીલા જ્યા શોભનાપણુ છે એવી પૂર્ણતા અને જ્યા અસ્વસ્થ થવાપણુ છે એવી અપૂર્ણતા જ્ઞાની પુરુષના જગતમા હોવી ન જોઈએ

જ્યા સુધી અપૂર્ણતાનુ ભાન છે પૂર્ણતાનો સાક્ષાત્કાર થયો નથી ત્યા સુધી માણસને માટે સાધના છે એ સાધના ક્યારે પૂરી થઈ કે થાય છે એ તો કહેવાય નહી પણ ધીરે ધીરે સાધના સાધના મટી લીલા થતી જાય છે પરિશ્રમ કર્યો અને ઉપભોગ કર્યો એની ખબર જ ન પડે એવુ પરિવર્તન થઈ ગયા પછી માણસને એક સમાધાન મળે છે કે હવે આપણે ઉન્નતિના પ્રવાહમા પડ્યા છીએ સુરક્ષિત છીએ હવે ઉતાવળ કે શિથિલતા કોઈને સ્થાન નથી

સાધનાની આ દશા જો કાચી હોય તો ખતરનાક છે, કેમ કે એમાં ઉતાવળ અને શિથિલતા વારાફરતી આવવાનાં જ. યથાક્રમે પરિપક્વ દશામાં જ્યારે લીલાની ભૂમિકા કેળવાય છે ત્યારે ઓછામાં ઓછા પ્રયત્ને વધુમાં વધુ પ્રગતિ થાય છે. અને છતાં આંતરિક સમાધાનને કારણે એ પ્રગતિનું વધારેપડતું ભાન પ્રસન્નતાને નષ્ટ કરતુ નથી.

૩૪

सत्यनिष्ठामां मोळाश

૧

જિંદગીમાં જો કાંઈ ખાસ જાણવા જેવી વસ્તુ હોય, આચરવા અને કેળવવા જેવી હોય તો તે સત્ય છે. માણસ માટે સત્ય સ્વાભાવિક હોય છે. વ્યક્તિગત તેમ જ સામાજિક દોષોને કારણે જ માણસ અસત્ય તરફ ઢળી પડે છે. પછી તો એ રીતસર અસત્ય કેળવે છે અને સત્યની સ્વાભાવિકતા ખોઈ બેસે છે. અસત્ય દૃઢ થયા પછી એ ઓગાળી કાઢવા માટે સત્ય કેળવવું પડે છે. એને માટે અખંડ જાગૃતિ, હિંમત અને નિર્ભયપણું હોવાં જોઈએ. પરિણામભીરુતા છોડી દેવી જોઈએ.

માણસ સહેજ પણ જાગ્રત હોય તો પોતાની સત્યનિષ્ઠા વધે છે ઘટે છે તે એ સહેજે ઓળખી શકે છે.

અસત્યના અનેક પ્રકાર છે. અલ્પ સત્ય, વિકૃત સત્ય, પ્રમોદપાદક સત્ય એ એક પ્રકાર થયો. જ્યાં સત્ય કહેવું જોઈએ ત્યાં તે ન કહેતાં મૌન સેવવું અને સામા માણસ ઉપર ખોટી છાપ પાડવી એ બીજા પ્રકારનું અસત્ય છે. અને સામા માણસને છેતરવા માટે સત્યથી વિરુદ્ધ કંઈક જુદું જ કહી દેવું એ હડહડતું અસત્ય ત્રીજા પ્રકારનું છે.

મે જોયુ છે કે ભનભના આમાણિક લોકો પણ સૂક્ષ્મ રીતે અસત્ય સેવે છે એમના ઉદ્દેશો સારાનરસા ગમે તેવા હોય પણ સત્યનિષ્ઠામા અતત્ય એવા બહુ થોડા લોકો જોવામા આવે છે

સમાજમા દરેક માણસ કેટલે દરજ્જે સત્યનિષ્ઠ છે એ આપણે વગર ક્હે તપાસના રહીએ જ છીએ સામાજિક જીવન સત્યને આધારે જ ટકી શકે છે જે માણસ સત્યની ચોરી કરે છે તે તમામ જાતની ચોરી કરે છે એમ જે મનુ ભગવાને કહ્યુ છે તે તદ્દન સાચુ છે જેટના લોકોના પ્રસગમા આપણે આવીએ છીએ તે બધા વ્યક્તિશ આપણા પ્રત્યે કેટલા અનુકૂળ છે અને કેટલા પ્રતિકૂળ છે એ જેમ આપણે એની વાણી, એનો અવાજ અને એની આખ પરથી જોતા જ રહીએ છીએ, તેમ એ માણસ કેટલે દરજ્જે સત્યવાદી છે એનો તાગ કાઢના રહેવુ એ પણ આપણો સ્વભાવ જ હોય છે

પણ આવી તપાસમા પુખ્ત ઉમરના લોકો વખતે મોળા પડી શકે છે બાળકો મોળા નથી હોતા બાળકોને તો પોતાની શક્તિ પ્રમાણે આખી દુનિયા સમજી લેવાની હોય છે દુનિયાને જોઈ જોઈને પોતાની જાતને ઘડવાની હોય છે બાળક જેટલુ જુએ છે તેટલુ બધુ જ એને માટે દીક્ષા ગ્રહણ જેવુ હોય છે મોટેરાઓને અને ખાસ કરીને સગા વહાલાઓને જોઈ જોઈ ને જ તે શીખે છે તેથી આપણામા રહેલુ અસત્ય બાળકો અજાણતા ઓળખી લે છે અને સ્વીકારી લે છે — પકડી લે છે

જે માણસ અતર્મુખ હોય છે તે પોતાના બાળકોમા આશ્રિતોમા અને વિદ્યાર્થીઓમા પોતાનુ પ્રતિબિબ ઠીક ઠીક પારખી શકે છે અને જેમ અરીસામા જોઈ જોઈ ને આપણે આપણુ મોઢુ સાફ કરીએ છીએ તેવી જ રીતે તે પણ પોતાનુ જીવન કઈ કઈ બાબતમા સુધારવુ જોઈએ એની સૂચનાઓ મેળવે છે

સત્ય એક અદ્ભુત વસ્તુ છે, પ્રભાવી વસ્તુ છે ' સત્ય એ આત્માની શક્તિ છે ' એમ કહેવુ બરાબર છે કે ' સત્ય એ જ આત્મા છે ' એ કહેવુ બરાબર છે એનો મન સાથે નિર્ણય નથી થતો

ફ્રેન્ચ લેખક જુબેરનું એક વચન મન પર ભારે અસર કરી ગયુ છે — "Justice is Truth in action." ન્યાય એટલે અમલમાં મૂકેલું સત્ય — આચરેલું સત્ય — એમ એનું ભાષાંતર કરી શકાય. સત્યાચરણ એ જ આત્મા અથવા આત્મશક્તિ છે. જે માણસ વિચારપૂર્વક, જાગૃતિપૂર્વક સત્યને જ વળગે છે, તેનામાં અણકલ્પેલી અનેક શક્તિઓ પ્રગટ થયેલી જોવામાં આવે છે. એ શક્તિઓ વધે છે અને ઘટે છે. સતારનો તાર જેમ ખેંચીએ છીએ તેમ ઊંચો અવાજ દે છે અને જરા ઢીલો કર્યો એટલે નીચલો અવાજ આપે છે. તાર ખેંચીને અવાજ ચડાવતા જઈએ એને મીંડ કહે છે અને ખેંચેલો તાર ઢીલો કરતા જઈએ એને ઘસીટ કહે છે. આરોહ-અવરોહના એ પ્રકાર છે. સત્યના આરોહ-અવરોહ પ્રમાણે એનો સુસ્વર પણ ઓછોવત્તો થાય છે. એની સુગંધ પણ બદલાય છે. દરેક સાધકમાં આવો આરોહ-અવરોહ જડી આવે જ છે.

મારામાં સત્યની માત્રા વધતી ગઈ સ્વાભિમાનને કારણે એ એક વાર ક્યાંક લખી ચૂક્યો છું એમ માનું છું. શાહીનો ખડિયો જ્યારે પોતાને હાથે ઢોળાય ત્યારે બાળકો મોટે ભાગે, વડીલો વડગી એ બીકે, એ વાતનો ઇનકાર કરે છે, અથવા બીજા ઉપર ઢોળી દે છે. મોટેરાંઓને કોઈની બીક નથી હોતી એટલે તેઓ કહી દે છે કે 'મારે હાથે શાહી ઢોળાઈ.' ઘરનો નોકર પૂછે તો આપણે સહેજે કહી દઈએ છીએ કે, 'મારે હાથે શાહી ઢોળાઈ છે. એ જગા સાફ કરી લેજે.'

આવું બધું જોઈને મેં મારા મન સાથે તારવી કાઢ્યું કે જેનાથી આપણે બીએ છીએ તેની આગળ આપણે જૂઠું બોલીએ છીએ. એટલે જૂઠું બોલવા માટે બીજો માણસ મારા કરતાં શ્રેષ્ઠ છે એ એક રીતે સ્વીકારવુ પડે છે અને સાચું બોલીએ તો અમુક વેઠવું પડશે એ બીકે પણ આપણે જૂઠું બોલીએ છીએ. એટલે કે પરિણામભીરુતાને કારણે આપણે સત્યનો દ્રોહ કરીએ છીએ. પછી હું મનમાં કહેવા લાગ્યો, "એ માણસ એવો કોણ મોટો છે કે એની આગળ મારે જૂઠું બોલવું!

રી કરીને એ મારુ કેટલું નુક્સાન કરશે કે જેના ડરથી મારે જૂઠું
માનવુ? અને સપડાયા પછી મોઢા ઉપર શરમના શેરડા આવવા દેવા
રતા સાચુ જ કહી દઈએ તો શુ ખોટુ?" એવા વિચારોથી સત્યને
૪ વળગવાની વૃત્તિ દૃઢ થતી ગઈ

બીજી એક વૃત્તિ નાનપણથી જ મારામા આવી ગઈ સામા માણસને અગવડભર્યો સવાલ નાહક પૂછીશ તો એને જૂઠું બોલવુ પડશે, એ બીકે અગવડભર્યાં પ્રશ્નો પૂછવાનુ જ હું ટાળતો 'મે અગવડભર્યો પ્રશ્ન પૂછ્યો, તેથી જ બિચારાને અસત્ય બોલવુ પડ્યુ એટલે એના અસત્યમા મારો હાથ છે મે જ એને હાથે પાપ કરાવ્યુ' એ જાતની શરમ મારામા એટલી બધી વધી (અને તે હજુયે છે) કે બનતા સુધી કોઈને અગવડભર્યો પ્રશ્ન પૂછવો જ નહી, એવો સ્વભાવ થઈ ગયો

પોતાનુ હૃદય તપાસતા મને લાગે છે હજુયે જાણ્યે અજાણ્યે બે રીતે મારાથી સત્યનો અપલાપ થાય છે એમાથી એક પ્રકાર કાંઈક અંશે નિરુપદ્રવી ગણાય લાબી વાત ટૂંકાવવા ખાતર કોક કોક વાર સત્યને સહેજસાજ ફેરવવુ પડે છે હિમાલયની મુસાફરીમા જ્યારે મને કોઈ પૂછે કે 'તમારુ ગામ કયુ?' ત્યારે જો 'શાહપુર-બેલગામ' કહુ તો એ ક્યા આવ્યુ વગેરે અનેક સવાલો એ પૂછવાનો એ બધુ ટાળવા માટે હું કહેતો કે 'હુ મુબઈ તરફનો છુ' પછી સામો માણસ પૂછે 'મુબઈથી કેટલે દૂર? મુબઈથી દક્ષિણે કે પૂર્વે?' આવી નકરી જિજ્ઞાસાથી અકળાઈને મે 'તરફનો' પણ કાઢી નાખ્યુ અને 'હુ મુમ્બઈનો છુ' એમ સીધુ કહી પતાવવા લાગ્યો આને હું સક્ષિપ્ત સત્ય કહેતો હિમાલયના માણસને માટે મુમ્બઈ કે બેલગામમા બહુ ફેર નથી હોતો તેથી એને હુ સક્ષિપ્ત સત્ય કહુ છુ પણ સુરત, નાશિક કે પૂનાના માણસને જવાબ આપતા હુ મુબઈ કહુ તો તે નર્યું અસત્ય ગણુ!

કોક કોક વાર કોઈ પ્રસગનુ વર્ણન કરતા, વાર્તા કળાત્મક થઈ જાય અને એનુ રહસ્ય દીપી ઊઠે એટલા માટે પણ વર્ણનમા સહેજ

સાજ ફેરફાર કરવાની વૃત્તિ મારામા છે એ કાઢી નાખવાનો યત્ન પણ કરુ છુ પણ કોક કોક વાર એ વૃત્તિએ સત્યને ઘમી ઘસીને એવો તો રૂપાળો સુવાળો આકાર આપેલો હોય કે કાળે કરીને એ નવુ રૂપ જ મગજમા બેસી જાય છે અને એજ પહેલેથી મૂળ રૂપ હતુ એવી ભ્રમણા ઘર કરી બેસે છે પછી એ રૂપ જ ચલણી નાણુ થઈ જાય છે પછી કોક વખત જ્યારે અતર્મુખ થઈને તપાસુ છુ ત્યારે અસલનુ અરૂપાળુ સત્ય મનમા છતુ થાય છે અને પછી થોડો વખત હૃદયમા ઘણી ગ્લાનિ ફેલાય છે

કાવ્યમય કે કલાત્મક વૃત્તિને કારણે સત્યમા સહેજસાજ ફેરફાર કરીને એના પર ઓપ ચઢાવવાની વૃત્તિ દરેક કવિમા કથાકારમા અને પુરાણકારમા રહેતી હશે જ એમ મારુ માનવુ છે જીવનનુ તત્ત્વજ્ઞાન મન સાથે તારવવા જતા આ કલાવૃત્તિ કેટલે દરજ્જે બાધક નીવડે છે તે હુ હજી નક્કી નથી કરી શક્યો

* * *

જ્યારે બે જણ વચ્ચે અણબનાવ થયેલો હોય છે ત્યારે આપણે એમની વચ્ચે સારો સબધ પેદા કરવાની દૃષ્ટિએ પ્રયત્ન કરતા એક બીજાના સારા તત્ત્વો એકબીજા આગળ રજૂ કરીએ છીએ અને ચીડમા કોઈના કોઈના કડવા વેણ બીજાને કહેતા નથી આમ કરવામા અમુક સત્ય આપણે દબાવી રાખીએ છીએ અને અર્ધસત્ય જ રજૂ કરીએ છીએ બેમાથી એકેયે આપણને આમ કરવાનુ કહેલુ નથી હોતુ આપણે પોતાની જવાબદારી ઉપર જ તેમ કરીએ છીએ

બેય જણા જો આપણી આ વૃત્તિ સમજવા જેટલા સમજુ હોય તો એમના મનમા કૃતજ્ઞતાભાવ પેદા થાય પણ ઘણી વાર આવ સદ્ભાગ્ય આપડતુ નથી પરિણામે બન્ને આપણા ઉપર ચિડાય છે કે સાચી વાત તો કહી જ નહી દલાલો જ્યારે સોદો પતાવવા ખાતર આમ કરે છે ત્યારે બન્ને બાજુનો વાંધો નથી હોતો અને દબાવને દબાવી

મળવાની હોય છે આપણને એટલું પણ સમાધાન નથી હોતું. એટલે વચમાં પડનારને ભાગે ગેરસમજ અને કુનિન્દના જ આવે છે.

કોઈના વિષે વાતો કરતાં, કોઈની બાજુ રજૂ કરતાં કે કોઈના વતી આજીજી કરતાં, મારામાં એટલું બધું હળવાપણું આવી જાય છે કે એની બાજુ સારી દેખાય એ ઇંતેજારીમાં, એની વિરુદ્ધ જાય એવું સત્ય હું અહેંજે બોલી શકતો નથી. . . . એ માણસ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા ખાતર સત્યનો જેટલો અપલાપ કરી શકે તેટલો કરવા સુધી જવાની વૃત્તિ મારામાં આવી જાય છે. અને એ સ્વતંત્રપણે સ્વભાવના જ દોષ જેવી બની જાય છે.

કોક કોક વાર કોઈના વિષે આપણે ખાનગી રીતે કાંઈક જાણેલુ હોય છે અથવા કોક વિષે આપણા મનમાં જબરદસ્ત શંકા આવેલી હોય છે. એવે વખતે ખાનગી માહિતી કે શંકાનો ઉપયોગ તો કરાય નહીં અને મનમાંથી એ કાઢી પણ નખાય નહીં. એવી સ્થિતિને કારણે આપણે પોતે જ ચોર જેવા થઈ જઈએ છીએ એ મૂંઝવણ મેં ઘણી અનુભવી છે. અંતે બાપુજી પાસેથી એટલુ શીખ્યો છુ કે જેને વિષે વહેમ હોય, તેને ખાનગીમાં સાફ કહી દેવુ જોઈએ કે "તમારે વિષે મારું મન સાફ નથી; આવી આવી શંકાઓ મનમાં રહે છે એ મનમાંથી જાય નહીં, ત્યાં સુધી હું મુંઝાયેલો જ રહીશ, માટે મારે વિષે મનમાં દયા રાખજો. હું લાચાર છું" પણ આવી તક હંમેશાં મળી શકે જ છે એમ નથી. અને એમ કહેવામાં જોખમ નથી એમ પણ નથી. પણ તે ખેડાય.

પોતાની જાત વિષે અને પોતાનાં લાભ-હાનિ વિષે સાવ બેદરકાર હોવા છતાં બીજાનો પ્રશ્ન હોય ત્યારે ઉત્પન્ન થતી આવી પરિણામ ભીરુતા મને હંમેશાં નડી છે. પરિણામ-ભીરુતાને કારણે માણસનું તેજ ઝાંખું થઈ જાય છે અને એનો સામાજિક દરજ્જો પણ ઊતરી જાય છે. માણસ પોતાના સ્વાર્થની દૃષ્ટિએ પરિણામ-ભીરુ બને અને એને સત્યનો દ્રોહ કરતાં સંકોચ ન હોય ત્યારે એને મૂંઝવણ ઓછી રહે છે. મારી

મૂઝવણ તો જેને મરાઠીમાં વિક્તચં શ્રાદ્ધ કહે છે તેના જેવી થાય છે કે, 'ઊઠ પહાણુ, પડ મારા પગ ઉપર' મારી આ સ્થિતિને કારણે મારી કોઈએ દયા ખાધી હોય એવો એકકે દાખલો મને યાદ નથી લોકો એ વૃત્તિ સમજે તો ને?

જ્યારે અંતર્મુખ થઈને આ બધી વસ્તુઓનો વિચાર કરું છું ત્યારે મનમાં થાય છે કે આનો ઇલાજ એક જ છે કે જ્યાં આપણે ફાવતા નથી એ ધંધામાં પડવું જ નહીં નિવૃત્તિ સૌથી સારી નિવૃત્તિના ક્ષેત્રમાં પણ કરવા જેવું ઘણું હોય છે અને એનું મહત્ત્વ ઓછું નથી હોતું પણ આજના જમાનાનું તત્ત્વજ્ઞાન છે પ્રવૃત્તિપરાયણતા એનો મેં સ્વીકાર કર્યો છે અને સ્વભાવ પણ એવો જ ઘડી કાઢ્યો છે પરિણામે પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ બન્ને વચ્ચે ઝોલા ખાઉં છું ચાહું છું નિવૃત્તિ પડું છું પ્રવૃત્તિમાં અને એકેનો લાભ મને મળી શકતો નથી બન્નેના ગેરલાભ ભેગા થઈને પોતાને ભાગે આવે ત્યારે એનાથી ન અકળાવા જેટલું રીઢાપણું અથવા અનાસક્તિ મેં કેળવી છે એટલો જ નક્કર લાભ છે

મારી જીવનયાત્રાનો આ તાદૃશ ચિતાર છે કાંઈક યથાર્થ રીતે ચીતરી શક્યો એનું જ સમાધાન છે

૩૫

आपणो ध्यानमंत्र : सत्यमेव जयते ।

એવો અનુભવ નથી કે સત્યનો જ સદા વિજય થાય છે જો થતો હોત તો અસત્યને શા માટે કોઈ છોડત?

આથી સત્યમેવ જયતેનો લોકો એવો અર્થ કરે છે કે અંતે સત્યનો જ વિજય થાય છે પણ કોને અંતે? સૃષ્ટિનો તો અંત છે નહીં મનુષ્યનો અંત છે દરેક ઘટનાનો અંત છે કોઈ મનુષ્યને પોતાની સત્યવાદિતાને કારણે આખી જિંદગીભર દુ:ખ અન્યાય અને પરાજય ભોગવવાં પડે અને પોતાનો અંત આવ્યા પછી લોકો એની કદર

કરે તો એથી એ માણસને શો લાભ થયો ? સત્યનો વિજય સમય પર થાય તો જ તે કામનો

આવી વૃત્તિના લોકોને વિશ્વાસ આપવો કે અંતે સત્યનો જ વિજય છે, તે એમની ચીડ વધારવા જેવું છે એથી વધારે સારું તો સત્યની દેવશ્રુતિ જ ગદની નાખનારુ જૈન વચન છે सच्चं लोगम्मि सारभूयं— આ દુનિયામા સારરૂપ તો સત્ય છે, બાકી બધું નિઃસાર છે પ્રેમ સત્યનો હોવો જોઈએ, વિજયનો નહીં, દુન્યવી લાભનો નહીં

સત્યના પાલનથી આપણું તેજ વધે છે, ચારિત્ર્ય ઉન્નત થાય છે, સત્યથી ધૈર્યની સિદ્ધિ થાય છે જેની પાસે સત્ય છે તેની ધીરજ કદી ખૂટતી નથી અને સત્યને લીધે જે આંતરિક સંતોષ મળે છે તેની બરાબરી કરી શકે એવી કોઈ ચીજ દુનિયામા છે નહીં

આ દૃષ્ટિએ વિચારતા सत्यमेव जयते નો આપણને નવો અર્થ મળે છે હૃદયગમ્યિને બાહ્ય સૃષ્ટિ સાથે જેટલો સંબંધ છે, એટલો સત્યનો વિજય બાહ્ય સૃષ્ટિમા પણ છે પણ સાચો લાભ આંતરિક સંતોષનો છે સત્યનો વિજય આંતરિક — subjective — હોય છે અને તે અંતમા નહીં પણ હમેશા અખંડ, થયા કરે છે

જે વ્યક્તિ અથવા રાષ્ટ્ર સત્યનું પાલન કરે છે એને આત્મસંતોષ, આત્મપ્રતિષ્ઠા અને આત્મતેજ પ્રાપ્ત થાય છે આ જ પરમ લાભ છે

સત્યનો વિજય આંતરિક હોય છે એ ભાન કરાવવા માટે જ ઉપનિષદના ઋષિએ જિ જેવા પરસ્મૈપદી ધાતુને અહીં આત્મનેપદી બનાવી નાખ્યો છે

३६

धर्मांतर

१

શહાપુર બેળગામમા કે કારવાર તરફ ભણવાની સગવડ સારી નથી એમ જોઈ પિતાશ્રીએ બાબાને અને અણ્ણાને ભણવા માટે પૂના રાખ્યા હતા તેઓ વીશીમા જમતા અને હાઈ૦ મા ભણતા ખરચ ઠીક ઠીક થતુ અને છતા પૈસા વખતસર મળતા નથી એની તકરારો પિતાશ્રીને સાભળવી પડતી થોડા દિવસ પછી વિષ્ણુ પણ ભણવા માટે પૂના ગયો આ બધી વ્યવસ્થા સમાધાનકારક નથી એમ જોઈને પિતાશ્રીએ પૂનામા એક ઘર ભાડે રખાવ્યુ અને તેમા બાબા, બાબાના પત્ની, અણ્ણા, અણ્ણાના પત્ની, વિષ્ણુ, કેશુ, ગોદુ અને હું અમે બધા મારી મા સાથે ત્યા રહેવા લાગ્યા પિતાશ્રી એ વખતે કાર વારમા નોકરીએ રહેતા બાબાનો દીકરો વાસુ રમતિયાળ બાળક હતો એને રમાડતા અમને મઝા પડતી આવા મોટા કુટુબમા રહીને બધાનુ ભણતર ચાલતુ ગૃહસ્થાશ્રમી વિદ્યાર્થીઓ કેમ ભણે છે અને કેમ કેળ વાય છે એનો ખ્યાલ આજના લોકોને વખતે નહી આવી શકે

હું જે પ્રસગનુ વર્ણન અહી કરવાનો છુ તે બન્યો ત્યારે હુ મા સાથે પિતાશ્રી જોડે જ હતો કારવારમા હતો કે શહાપુરમા એ બરાબર યાદ નથી

એક દિવસે પિતાશ્રીને નામે એક તાર આવ્યો કે, "તમારો દીકરો વિષ્ણુ ખ્રિસ્તી થવાનો છે, તરત આવશો તો જ એને બચાવી શકશો " તે જમાનામા તારનો વહેવાર બહુ ઓછો હતો તારના ત્રણ પ્રકાર હતા અર્જન્ટ, ઓર્ડિનરી અને ડિફર્ડ ડિફર્ડ તાર આવે તોયે તારનુ પરબીડિયુ ફોડતા પહેલા લેનારના હાથપગ ધ્રૂજે અને ઘરના બધા, ભય અને ઉત્કટતાથી, રૂધાયેલા શ્વાસે સાભળવા ભેગા થાય

અજંપ તાર આવે તો આખા ગામમાં એક અસાધારણ બિના તરીકે એની વાતો થાય

વિષ્ણુ ખ્રિસ્તી થવાનો છે એવો તાર વાંચી બધાના હોશકોશ ઊડી ગયા મરણના પ્રસંગો મેં બહુ જોયા ન હતા પણ આક્કાના મરણથી પિતાશ્રી ને આઈ કેટના ઘવાયા હતા તેનો મને ખ્યાલ હતો પણ મરણ આગળ કોઈનું કશું ચાલતું નથી એટલે એ ઘા સહન કર્યે જ છૂટકો વિષ્ણુ ખ્રિસ્તી થવાનો છે એ સમાચાર મળતાવેંત ઘરમાં જે ગમગીની ફેલાઈ તે મરણના સમાચાર કરતાં પણ આકરી હતી આજે વિચાર કરતાં લાગે છે કે વિષ્ણુ ફાંસીએ જવાનો છે એવા સમાચાર આવત અને ઘરના લોકોમાં ગભરામણ છૂટત એના જેવી જ આ ગભરામણ હતી રજા મેળવીને તરત પૂના જવું જોઈએ' એમ તો નક્કી થયું જ પણ પિતાશ્રીની સાથે કોણ કોણ જાય એની પણ ચર્ચા ચાલી દીકરો ન જ માને તો શું કરવું એના મન ઉપર અસર કરવા માટે એને શું શું કહેવું એ વિશેની જાતજાતની સૂચનાઓ અનેક સગાંવહાલાં કરવા લાગ્યાં

હું એટલો નાનો હતો કે ખ્રિસ્તી થાય છે એટલે શું એની મને કલ્પના આવી નહીં આપણે દાઢીવાળા મુસલમાનો જોયા હતા ને નગ્ન ટોપી પહેરનારા સાહેબ નામના જોયા હતા એમાંના કેટલાક ગોરા હતા કેટલાક કાળા હતા પણ એ બધા પાતપોતાના ધર્મ સાથે જ જન્મેલા હોતા હશે એવી મારી કલ્પના હતી મેં આઈને પૂછ્યું પિતાશ્રીને પૂછ્યું અનેક લોકોને પૂછ્યું કે વિષ્ણુ ખ્રિસ્તી થશે એટલે શું કરશે? એ મનમાં વિચાર આવતો કે ખ્રિસ્તી થવું આટલું ભયાનક કે ભૂંડું હોય તો શા માટે વિષ્ણુ ખ્રિસ્તી થતો હશે?

બધા પાસેથી મને એક જ જવાબ મળ્યો કે ખ્રિસ્તી થશે એ વે આપણો મટી જશે પછી એ હરામ ગોશ માંસ ખાશે અરે ગાયનું માંસ પણ ખાશે અને કોઈ મડમ સાથે પરણશે ગમે તેના હાથનું ગમે તે ખાતાં એને વાંધો નહીં હોય આપણે માટે તો એ મરી

૩૬
ધર્માંતર

૧

શહાપુર બેલગામમાં કે કારવાર તરફ ભણવાની સગવડ સારી નથી એમ જોઈ પિતાશ્રીએ બાળાને અને અણ્ણાને ભણવા માટે પૂના રાખ્યા હતા. તેઓ વીશીમા જમતા અને હાઈસ્કૂલમાં ભણતા. ખરચ ઠીક ઠીક થતુ અને છતાં પૈસા વખતસર મળતા નથી એની તકરારો પિતાશ્રીને સાંભળવી પડતી. થોડા દિવસ પછી વિષ્ણુ પણ ભણવા માટે પૂના ગયો. આ બધી વ્યવસ્થા સમાધાનકારક નથી એમ જોઈને પિતાશ્રીએ પૂનામા એક ઘર ભાડે રખાવ્યું અને તેમાં બાળા, બાળાનાં પત્ની, અણ્ણા, અણ્ણાનાં પત્ની, વિષ્ણુ, કેશુ, ગોંદુ અને હુ અમે બધાં મારી બા સાથે ત્યાં રહેવા લાગ્યાં. પિતાશ્રી એકલા કારવારમાં નોકરીએ રહેતા. બાળાનો દીકરો વાસુ રમતિયાળ બાળક હતો. એને રમાડતાં અમને મઝા પડતી. આવા મોટા કુટુંબમાં રહીને બધાનું ભણતર ચાલતુ. ગૃહસ્થાશ્રમી વિદ્યાર્થીઓ કેમ ભણે છે અને કેમ કેળવાય છે એનો ખ્યાલ આજના લોકોને વખતે નહીં આવી શકે.

હુ જે પ્રસંગનુ વર્ણન અહીં કરવાનો છુ તે બન્યો ત્યારે હું બા સાથે પિતાશ્રી જોડે જ હતો. કારવારમાં હતો કે શહાપુરમાં એ બરાબર યાદ નથી.

એક દિવસે પિતાશ્રીને નામે એક તાર આવ્યો કે, "તમારો દીકરો વિષ્ણુ ખ્રિસ્તી થવાનો છે, તરત આવશો તો જ એને બચાવી શકશો." તે જમાનામાં તારનો વહેવાર બહુ ઓછો હતો. તારના ત્રણ પ્રકાર હતા: અર્જંટ, ઑર્ડિનરી અને ડિફર્ડ. ડિફર્ડ તાર આવે તોયે તારનુ પરબીડિયું ફોડતાં પહેલાં લેનારના હાથપગ ધ્રૂજે. અન્ય ઘરનાં બધાં, ભય અને ઉત્કંઠાથી, રૂંધાયેલા શ્વાસે સાંભળવા ભેગાં થાય.

અર્જન તાર આવે તો આખા ગામમા એક અસાધારણ બિના તરીકે એની વાતો થાય

વિષ્ણુ ખ્રિસ્તી થવાનો છે એવો તાર વાચી બધાના હોશકોશ ઊડી ગયા મરણના પ્રસગો મે બહુ જોયા ન હતા પણ આક્કાના મરણુથી પિતાશ્રી ને આઈ કેટના ધવાયા હતા તેનો મને ખ્યાલ હતો પણ મરણ આગળ કોઈનુ કશુ ચાલતું નથી એટલે એ ઘા સહન કર્યે જ છૂટકો પણ ખ્રિસ્તી થવાનો છે એ સમાચાર મળતાવેંત ઘરમા જે ગમગીની ફેલાઈ તે મરણના સમાચાર કરતા પણ આકરી હતી આજે વિચાર કરતા લાગે છે કે વિષ્ણુ ફાસીએ જવાનો છે એવા સમાચાર આવત ઓ ઘરના લોકોમા ગભરામણ છૂટત એના જેવી જ આ ગભરામણ હતી રજા મેળવીને તરત પૂના જવુ જોઈએ ' એમ તો નક્કી થયુ જ પણ પિતાશ્રીની સાથે કોણ કોણ જાય એની પણ ચર્ચા ચાલી દીકરો ન જ માને તો શુ કરવ એના મન ઉપર અસર કરવા માટે એને શુ શુ કહેવુ એ વિશેની જાતજાતની સૂચનાઓ એક સગાવહાલાના કરવા લાગ્યા

હુ એ લો નાનો હતો કે ખ્રિસ્તી થાય છે એટલે શુ એની મને કલ્પના આવી નહી આપણે દાઢીવાળા મુસલમાનો જોયા હતા ટોપી પહેરનારા સાહેબલોકો જોયા હતા એમાના કેટલાક ગોરા હતા કેટલાક કાળા હતા પણ એ બધા પોતપોતાના ધર્મ સાથે જ જન્મેલા હોવા હશે એવી મારી કલ્પના હતી મે આઈને પૂછ્યુ, પિતાશ્રીને પૂછ્યુ એક બેકો પૂછ્યુ કે વિષ્ણુ ખ્રિસ્તી થશે એટલે શુ કરશે ? અને મનમા વિચાર આવ્યો કે ખ્રિસ્તી થવુ આટલુ ભયાનક કે બૂરુ હોય તો શા સારુ વિષ્ણુ ખ્રિસ્તી થતો હશે ?

બધા પાસેથી મને એક જ જવાબ મળ્યો કે ખ્રિસ્તી થશે એટલે આપણો મટી જશે પછી એ ગમે તે રીતે માંસ ખાશે અરે ગાયનુ માસ પણ ખાશે અને કોઈ મડમ સાથે પરણશે ગમે તેના હાથનુ ગમે તે ખાતા એને બાધો નહી હોય આપણે માટે તો એ મરી

ગયા સમાન જ થશે એનું મોઢું પણ કેમ જોવાય ? હાય રે હાય ! આ શું થવા બેઠું છે ? ઘરનો દીકરો માબાપની અને બધાની લાગણી તરછોડીને પરધર્મમા જવા તૈયાર થાય છે ! એને કોણે આટલો બધો ભરમાવ્યો કે ફોસલાવ્યો હશે ? એના ઉપર શો જાદુ કર્યો હશે ? લોકોના બાળકોને આમ વટલાવવાથી અને આડે રસ્તે લઈ જવાથી આ પાદરીઓને શુ મળતુ હશે ? કેમ એમનામા કશી જ લાગણી નહી હોય ?"

આ જાતના ઉદ્ગાર બધા જ લોકોના મોઢામાથી નીકળતા હતા બાબા અણ્ણા ત્યા છે તેમણે કેમ કશુ કર્યું નથી ? તેઓ આગળ બેદરકાર કેમ થયા છે ? અણ્ણાને તો હમેશા પોતાની જ પડી હોય છે અને બાબા તો પોતાના સહપાઠીઓના ડાયરામા રમમાણ ! એ લોકોને ખબરે નહી હોય કે વિષ્ણુના મનમા શુ ચાલે છે, એ કોની સાથે ભળે છે અને શુ કરે છે

પિતાશ્રી ધડકતે હૈયે પૂના ગયા અને પાછળ રહેલા અમે બધા, તેઓ શા સમાચાર લઈને પાછા આવે છે એની જ ચિતામા અસ્વસ્થ રહ્યા નાના બાળકો કશુ સમજે નહિ તોયે ઘરના વાતાવરણનો ચેપ એમને લાગ્યા વગર રહેતો નથી

પિતાશ્રી પૂના ગયા અણ્ણા બાબા ઘરમા હતા વિષ્ણુ ક્યાંક ફરવા ગયો હતો પિતાશ્રીને જોઈને અણ્ણા બાબાને આશ્ચર્ય થયુ પિતાશ્રીએ એમને તાર બતાવ્યો બન્ને જણાએ કહ્યુ "અમને તો આની કશી ખબર નથી" વિષ્ણુ ઘેર આવ્યો એના ચહેરા ઉપર પણ કશુ ન હતુ પિતાશ્રીને જોઈને એને પણ આશ્ચર્ય થયુ તારની વાત સાભળી એ ચકિત થયો એટલામા એના ગોઠિયા ઘરમા આવ્યા કાનફૂસી ચાલી કેટલાક ખડખડાટ હસ્યા કેટલાક શરમાયા ગુનેગાર હતા તેમણે પોબારા ગણ્યા તરત ખુલાસો થયો કે પહેલી એપ્રિલની એ મશ્કરી હતી ! વિલાયતમાં અગ્રેજ લોકો પહેલી એપ્રિલને All Fools' Day કહે છે અને તે દિવસે લોકોને અનેક પ્રકારે બનાવે છે.

આવો રિવાજ આપણા દેશમાં છે જ નહીં. હોળીના તહેવારમાં અશ્લીલતા ઘણી વપરાતી. લોકોને પજવવાના અનેક પ્રકારો થતા પણ એમાં છેતરવાની વાત નહીં. પહેલી એપ્રિલને દિવસે લોકોને બનાવવા માટે ગમે તે હદ સુધી જવાય એવી માન્યતા એ લોકોમાં છે એમ લોકો કહેતા હતા.

સંભવ છે કે યુરોપીય લોકોમાં આટલી હદ સુધી જવાનો રિવાજ નહીં હોય. હોળીના તહેવારની અસંસ્કારિતામાં ઊછરેલા લોકોએ જ પહેલી એપ્રિલની એ સ્વદેશી આવૃત્તિ તૈયાર કરી હશે.

ગમે તે હો. પિતાશ્રી પૂનેથી સાવ થાકીને પાછા આવ્યા. છોકરાઓને ભણવા માટે પૂના મોકલ્યા એનો જ એમને પસ્તાવો થયો હતો. બધી વાત સાંભળ્યા પછી મારા મનમાં એટલું જ આવ્યું કે પિતાશ્રી પ્રત્યે આદર નથી રાખતા એવો હલકા ગોળિયા વિષ્ણુએ શી રીતે ભેગા કર્યા હશે?

એ આખા પ્રસંગની મારા પર જે છાપ પડી તેનું પૃથક્કરણ કરવા જતાં બે ત્રણ વસ્તુઓ તરી આવે છે. ખ્રિસ્તી ધર્મ એ અત્યંત હીન ધર્મ છે, દુરાચાર તરફ માણસને લઈ જાય છે એમ મનમાં વસી ગયું તે એટલે સુધી કે આગળ જતાં પ્રીવિયસ કે ઇન્ટરની પરીક્ષા પાસ થવાને કારણે મારા મોટા ભાઈઓને 'નવા કરાર'ની કે આખા બાઇબલની જે ચોપડીઓ ભેટ મળી હતી તે ભાઉ અને હું ચીડમાં ને ચીડમાં ફાડી નાખતા એ ચોપડીઓની બાંધણી એટલી મજબૂત હતી એની પણ અમને ચીડ ચડતી

બીજી અસર એ થઈ કે ધર્માંતર કરવુ એ મોટામાં મોટો કુટુંબ-દ્રોહ અને સમાજદ્રોહ છે. સારામાં સારી કૌટુંબિક લાગણીઓ અને સમાજનિષ્ઠા બન્નેને તિલાંજલિ આપ્યા વગર માણસ ધર્માંતર કરવા તૈયાર ન જ થઈ શકે. જેટલા ગુના અને પાપ છે એમાં સૌથી મોટો ગુનો અને સૌથી હીન પાપ ધર્માંતર છે. મારામાં જે માતૃભક્તિ અને પિતૃભક્તિ હતાં અને માતાપિતાની કુલદેવ પ્રત્યેની નિષ્ઠાના જે સંસ્કારો

મારા પર પડ્યા હતા તે બધાને અજ્ઞાનપણે સાક્ષી રાખી મેં મારા મન સાથે નિશ્ચય કર્યો કે હું કોઈ કાળે વટલાઈશ નહી, પોતાનો ધર્મ છોડીશ નહી

૨

આના પછી મહારાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ વાંચતા શિવાજીના વખત પડેલા લોકોને જબરદસ્તીથી મુસલમાન કેમ કરવામા આવતા એનુ વર્ણન વાચ્યુ કાનડા ગયા પછી, ગોવામા પોર્ટુગીઝ રાજકર્તા તરફથી ધાર્મિક જુલમ કેમ થતો તેના વર્ણનો સાભળ્યા અને ધર્માન્તર પ્રત્યેની ચીડ ખૂબ જ વધી શીખ લોકોએ—એમના ગુરુઓએ ધર્માતર કરવા કરતા માથુ અર્પણ કરવુ પસદ કર્યું એ વસ્તુ ચિત્તને ઘણી ઉત્તેજક જણાઈ મહારાષ્ટ્રના ઇતિહાસમા જ્યારે વાચ્યુ કે ઔરંગઝેબે શિવાજીના દીકરા સભાજીને પકડીને મુસલમાન થવાને હુકમ કર્યો અને સભાજીએ જવાબ વાળ્યો કે, "તારી દીકરી મને આપીશ તો હુ મુસલમાન થઈશ" ત્યારે મારું ધર્માભિમાન ઘવાયુ

આગળ જતા હિંદુ ધર્મનો એક સિદ્ધાત વાચ્યો કે દરેકને મારે એનો ધર્મ સારો ત્યારે એના અર્થના ઊંડાણમા જવાને બદલે મે એટલો જ અર્થ કર્યો કે ધર્માતર કરવાની કશી જરૂર નથી ધર્મો વિશે કેવી લાગણી રાખવી જોઈએ એ વિશે શુદ્ધ નિર્ણય મળ્યો સ્વામી વિવેકાનદના લખાણોમાથી કે— બધા જ ધર્મો તત્ત્વત સારા છે પણ દરેકને તેનો ધર્મ, એના સ્વભાવની ખૂબી પ્રમાણે મળેલો હોય છે

આવી ભૂમિકાને કારણે આર્યસમાજીઓની લોકોને પોતાના ધર્મમા લેવાની વૃત્તિ મને બહુ ગમી નહી જોકે એનો વિરોધ પણ મનમા ન હતો જે હિંદુ લોકો જબરદસ્તીથી વટલાયા તેમને અને તેમના વશજોને પોતાના ધર્મમા પાછા લેવા વિશે મન હમેશા અનુકૂળ રહેતુ અને સનાતનીઓ આટલી સીધી વાત કેમ નથી સમજતા એવી અમળામણ પણ મનમા થતી

ધર્મધર્મો વચ્ચે ખેંચતાણના વાતાવરણમાં ગીતાનો શ્લોક વાંચ્યો: "स्वधर्मे निधनं श्रेय परधर्मो भयावह ।" ધર્માંતર વિરોધી સૂરને ગીતામાંથી આવો મજબૂત ટેકો મળે છે એમ માની રાજી થયો. પણ પાછળથી મનમાં શંકા ઊઠી કે ગીતા ગવાઈ અથવા લખાઈ ત્યારે એકલો સનાતન ધર્મ જ હતો ઇસ્લામ, ખ્રિસ્તી ધર્મ કે જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મ એવા કોઈ ધર્મો હતા જ નહી એટલે ત્યાં 'પરધર્મ'નો અર્થ જુદો જ કરવો જોઈએ બુદ્ધિ એટલી ઠેકાણે આવ્યા પછી એ શ્લોકનો શુદ્ધ અર્થ કરવા માટેના ઘણાયે શાસ્ત્રવચનો જડી આવ્યા

આવું જેનું ઘડતર હતું તેને માટે ગાંધીજીનો સર્વધર્મ સમભાવ સ્વીકારતા કેટલી મુશ્કેલી પડી હશે અને હૃદયથી સ્વીકાર થતાવેંત કેટલો સંતોષ થયો હશે એની કલ્પના કોઈ સમભાવી વ્યક્તિ જ કરી શકે

સર્વધર્મ સમભાવમાંથી ગાંધીજીએ એક ઉપસિદ્ધાંત તારવી કાઢ્યો કે બધા જ ધર્મો જ્યાં સારા છે ત્યાં ધર્માંતરની કશી જરૂર નથી એ વસ્તુ સહેજે ગમે એવી હતી પણ બધા ધર્મોનો સમભાવપૂર્વક ઊંડો અભ્યાસ કર્યા પછી મારા મનમાં એક નવો જ ઉપસિદ્ધાન્ત જાગ્યો કે ધર્માંતર આવશ્યક ભલે ન હોય, સ્વેચ્છાએ કરેલા ધર્માંતરમાં ઉતાવળ, મોહ અથવા બેવકૂફી ભલે હોય પણ પાપ તો નથી જ, કેમ કે બધા જ ધર્મો સાચા છે

ઉત્કટ ચિંતનમાંથી એ નિર્ણય ઉપર પહોંચ્યો કે કોઈ ધર્મના સ્વીકારમાં દોષ નથી, પણ દોષ છે પોતાનો ધર્મ છોડવામાં પોતાનો ધર્મ કાયમ રાખી દુનિયાભરના તમામ સદ્ધર્મોનો સ્વીકાર કરવામાં દોષ કે પાપ કશું નથી અને આજના જમાનામાં તો બધા ધર્મોનો સ્વીકાર કરવો એ એક અત્યાવશ્યક યુગકર્તવ્ય જ છે

આ પ્રકારની એક જિંદગીમાં આ કેવડું મોટું પરિવર્તન!

૩૭

परमधर्म – आत्मदर्शन

બધા ધર્મો ભગવાનની વાતો કરે છે. માણસના વ્યક્તિગત અને સામાજિક જીવન માટે વ્યવસ્થા સૂચવે છે અને ઈશ્વરપ્રાપ્તિ માટે કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિની શિખામણ આપે છે. પણ ધર્મમાં મુખ્ય વસ્તુ છે આત્મદર્શન આ વિશાળ વિશ્વનુ રહસ્ય શોધતાં શોધતાં માણસ પરમ બૃહદ્ બ્રહ્મ સુધી — ભૂમા સુધી પહોંચ્યો પણ એને અપનાવવાનો રસ્તો હાથ ન આવ્યો. ત્યાર પછી માણસ અંદર ઊતર્યો. અંદર ઊતરીને જ્યારે અંતરતમ સુધી પહોંચ્યો, ત્યારે એને આત્મા જડ્યો. એ આત્માને અપનાવવા જતાં માણસને સાક્ષાત્કાર થયો કે જે બ્રહ્મ છે તે જ આપણો આત્મા છે. अय आत्मा ब्रह्म। આમાંથી જ એ પરમ રહસ્ય અપનાવવાની સાધના એને જડી. અંતરના આત્માનો પરબ્રહ્મ પરમાત્મા સાથે સંબંધ બાંધવો, એ બેને જોડી દેવા, એને જ યોગ કહે છે.

ઋષિઓએ કહ્યું: अय तु परमो धर्मः यद् योगेन आत्मदर्शनम्। યોગ દ્વારા આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવો એ જ સૌથી શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે. એ જ આપણુ કર્તવ્ય છે, એમાં જ જીવનનુ સાફલ્ય રહેલુ છે.

આપણી સવારની પ્રાર્થનામાં ત્રણ શ્લોકોની અંદર આપણે એ આત્માનું ઉપસ્થાન કરીએ છીએ. પ્રથમ એનું સ્મરણ કરવાનું હોય છે. ત્યાર પછી ભજન અને અંતે નમન કરી એ ઉપાસના સંપૂર્ણ કરીએ છીએ એ શ્લોકોના માહાત્મ્યમાં કહ્યું છે — શ્લોકત્રયમિદં પુણ્યં લોકત્રયવિભૂષણમ્। પ્રાતઃકાળે પઠેત યસ્તુ સ ગચ્છેત્ પરમં પદમ્॥

શ્રી ભગવત્ પાદાચાર્યે આ ત્રણ શ્લોકની અંદર આત્મસ્વરૂપનું જેટલું કરી શકાય તેટલું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે અને ધ્યાનને માટે પૂરતો મસાલો આપણને પૂરો પાડ્યો છે એ ધ્યાનની સગવડ ખાતર આપણે આત્મસ્વરૂપનું એક સ્વતંત્ર ચિંતન કરી લઈએ

* * *

આત્મા ખરું જોતા તર્કનો કે તાત્ત્વિક વિવેચનનો વિષય જ નથી નૈયાયિકોની ઢબે આત્માની ચર્ચા ભલે સંપૂર્ણ થતી હોય, પણ એ રીતે આત્મા સુધી પહોંચાય નહીં આપણે આપણા જીવનને રસ્તે જ આત્માની ખોજ કરવી જોઈએ

ધારો કે અમુક ગેરસમજને કારણે મારા મિત્ર ઉપર કે કોઈ સગા ઉપર હું ગુસ્સે થયો, તો ગુસ્સામાં આવીને હું ગમે તેવું બોલી નાખીશ ગુસ્સો કરતી વખતે હું ગુસ્સા સાથે એટલો તો એકરૂપ થઈ જાઉં છું કે એ ગુસ્સો એ જ હું છું એમ સુખેથી કહી શકાય પાપ કરતી વખતે હું પાપમય થઈ જાઉં છું પાપનો અને મારો અભેદ થઈ જાય છે જ્યારે હું લોભમાં પડું છું ત્યારે જે વસ્તુનો લોભ કરું છું એની સાથે હું તદાકાર થઈ જાઉં છું એક ભાઈને બીડી પીવાનો શોખ હતો એ સહેજસાજ તત્ત્વજ્ઞાની પણ હશે બીડી પીતો જાય અને મને કહે અત્યારે હું બીડી છું બીડીમય બન્યો છું મારામાંથી બીજું બધું ખસી ગયું છે અને બીડી જ બીડી મારામાં ભરાઈ છે

પણ ક્રોધ, પાપ લોભ કે બીડી સાથે મારું તાદાત્મ્ય ટકતું નથી મારા જીવનનો એ મુખ્ય ભાગ નથી ક્રોધી માણસ હમેશા રિસાયેલો નથી હોતો પાપી માણસ અખંડ પાપ નથી કરતો ચોર ચોવીસે કલાક ચોર નથી હોતો

ત્યારે આ બધી વૃત્તિઓ સાથે તદાકાર થનાર અને અમુક વખત પછી એનાથી અલિપ્ત થનાર એવું કંઈક તત્ત્વ હોવું જ જોઈએ જેનો અભાવ આપણે કોઈ કાળે અનુભવી શકવાના જ નથી એ જ આપણું

આત્મતત્ત્વ છે. એનો સાક્ષાત્કાર પૂર્ણરૂપે શુદ્ધપણે જ્યારે થવાનો હોય ત્યારે થાઓ. પણ એનો સામાન્ય સાક્ષાત્કાર આપણને અખંડ થતો જ રહે છે. કોઈ ફરિ[illegible]ર્ટમાં આવે કે ન આવે, ન્યાયાધીશ જેમ હાજર રહે જ છે, તેમ અનેક જાતની વૃત્તિઓ ઊઠે કે ન ઊઠે, અનુભવો મેળવવાના હોય કે ન હોય, આત્માની હાજરી તો અખંડ છે જ, અને એ છે તેથી જ બીજા બધા અનુભવોને અવકાશ રહે છે. અપૂર્ણાંકમાં જેમ એકનો છેદ ઉડાડી શકાતો જ નથી, તેમ જ આપણા અપૂર્ણ જગતમાં આત્માનો છેદ, આત્માની અનુભૂતિનો છેદ ઉડાડી શકાતો નથી એ આત્મતત્ત્વ હૃદયમાં અખંડ સ્ફુરતું જ રહે છે. આપણી વૃત્તિઓ એની જ ધરતી ઉપર નાચે છે અને એને ઢાંકે છે અથવા સંતાડે છે. વૃત્તિઓ આત્માને સંતાડે એમાં આત્માને વાંધો નથી હોતો કેમ કે એ જાણે છે કે એમાં એનું કશું નુકસાન નથી, એને કશું ખોવાપણું નથી પણ આત્માને ભૂલી જઈએ તો આપણી સાચી શક્તિ આપણે ખોઈ બેસીએ છીએ અને વૃત્તિઓનો સ્વભાવ જ છે કે હંમેશાં દેવામાં રહેવું. એ સંકટમાંથી ઊગરી જવું હોય તો આત્માનું ભાન અખંડ જાગૃત રાખવું જોઈએ. પરિણામ એ આવે છે કે જાગૃત અવસ્થામાં જેમ રાતનાં સ્વપ્નાં ટકતાં નથી તેમ આત્માના શુદ્ધ ભાન સાથે મલિન વૃત્તિઓ ટકી શકતી નથી, અને શુભ વૃત્તિઓ એટલી બધી સમૃદ્ધ અને શાન્ત થાય છે કે એમને દેવું કરવું નથી પડતુ અને દોડાદોડ કરી ઉજાગરા વેઠવા નથી પડતા. આને જ આપણે આધ્યાત્મિક આરોગ્ય કહી શકીએ આત્મ-ચિંતન એ આરોગ્યનો ઉત્તમ માર્ગ છે માટે જ એને સાધના કહે છે. આ સાધના વિશે જાતઅનુભવ અનેક રીતે લખવાનો રહેશે. અત્યારે એનો કેવળ ઇશારો જ કર્યો છે

કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો

આ જ લેખકનાં

ઓતરાતી દીવાલો	૦—૧૨—૦
જીવના તહેવારો	૨—૦—૦
જીવનનો આનંદ	ફરી છપાય છે
જીવન સંસ્કૃતિ	૫—૦—૦
પૂર્વ આફ્રિકામાં	૩—૦—૦
બાપુની ઝાંખી	૧—૦—૦
બ્રહ્મદેશનો પ્રવાસ	૦—૧૦—૦
માનવી ખંડિયેરો	૨—૮—૦
લોકમાતા	૧—૪—૦
શ્રી નેત્રમણિભાઈને	૦—૧૪—૦
સકલિતા માત્રદ્ગીતા	૧—૪—૦
સ્મરણયાત્રા	૨—૦—૦
હિમાલયનો પ્રવાસ	૧—૮—૦

અન્ય લેખકોનાં

ગાંધીજી અને સામ્યવાદ	૧—૪—૦
સમૂળી ક્રાન્તિ	૧—૮—૦
સંસાર અને ધર્મ	૨—૦—૦
સરદાર વલ્લભભાઈ	૫—૦—૦
માનવ અર્થશાસ્ત્ર	૬—૦—૦
મહાદેવભાઈનું પૂર્વચરિત	૦—૧૨—૦
પ્રાચીન સાહિત્ય	૧—૦—૦
જીવનદૃષ્ટિ	૧—૧૨—૦
ગાંધીજી – એક અધ્યયન	૪—૦—૦
આધુનિક ભારત	૬—૦—૦
લોકશાહી	૭—૦—૦
કલકત્તાનો ચમત્કાર	૧—૦—૦
મારી જીવનકથા – જવાહરલાલ નેહરુ	૬—૦—૦
મારી જીવનકથા – રાજેન્દ્રપ્રસાદ	૮—૦—૦